

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + + J. H. W. LELIMAN + + + + + ADMINISTRATIE:
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 1.

6 Januari 1909.

ECHO'S. I

Een terugblik op 1908.

Het was te voorzien dat over het algemeen 1908 in de bouwkundige wereld niet met een sterretje als een jaar van bijzondere kwaliteit zou worden gewaarmerkt. Integendeel. In 1907 trouwens was het al niet beter.

De klachten zijn internationaal.

In de „Deutsche Bauzeitung” werd nog dezer dagen de buitengewone deelname aan prijsvragen terecht beschouwd als een blijk van slechte tijden. Geen consulaire verslag of er wordt van stilstand in de bouwbedrijven melding gemaakt. Duidelijk blijkt daaruit hoe de uit de Woningwet voortspruitende verordeningen voor de hier te lande bestaande lusteloosheid zeker niet aansprakelijk zijn. Haar „Pech” is dat, waar zij ongetwijfeld maar volkomen terecht den woningbouw, vergeleken bij den ongeredderden toestand van vroeger, aan banden leggen, deze moeilijke overgangstoestand samenviel met eene finantiële en economische malaise. Hieruit worden nu wapens gesmeed.

Onbelangrijk was 1908 echter geenszins.

Het merkwaardigste in engeren kring waren wel de gebeurtenissen in het verenigingsleven. Er was een streven naar concentratie van architectenkracht. Maar het resultaat dreigt nu te zijn verdere versnippering. Opgericht werd de „Bond van Nederlandsche Architecten”. (Veler gebruik der initialen N. A. B. lokt verwarring uit met den Nederlandschen Aannemersbond, dit in het voorbijgaan.) Wij zullen niet uitvoerig in herinnering brengen tot welk gekriew de stichting van dezen Bond leidde in verband met eene gelijktijdig voorgenomen reorganisatie der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

In deze heeft een geweldige omkeer plaats gevonden. Het geheele systeem der Maatschappij is gewijzigd. Duidelijk werd uitgesproken bij de behandeling der zeer ingrijpende wetswijziging dat het niet langer meer bij het oude kon blijven.

Het zal nu echter binnenkort bij de bestuurskeuze moeten blijken in hoeverre ook met betrekking tot de personen, welke geroepen zijn de Maatschappij te vertegenwoordigen en, wat belangrijker is, haar arbeid te verrichten, de nieuwe richting haar invloed zal doen gelden dan wel of deze zich zal bepalen tot de wetswijziging. Eerst daarna kan men met eenige kans op zekerheid eene gissing wagen over de vermoedelijke koers die onze grootste bouwkundige korporatie zal nemen. Immers deze wordt meer bepaald door de personen dan door de doode letters van statuten en reglementen.

De BOURBONS toonden — maar het bekwam slecht! — na de Restauratie ook wel niets geleerd en niets vergeten te hebben. Wie zich aan een ander spiegelt, enz.

Daargelaten de onvolkomenheden die aan een overgangsstaat uit den aard der zaak aan kleven, kan men zeggen dat de architectenafdeeling der Mij. eene vereniging is die, wat samenstelling en strekking aangaat, parallel wil loopen met den Bond.

Het is nu een feit dat de eerste kan beschikken over vele voordeelen, die de Bond voorshands zal derven. Omvang, naam en relaties zijn daarvan wel de belangrijkste. Maar de toekomst is er geheel afhankelijk van of de jongere architecten hun werkkraft zullen wijden aan de Mij. of dat de Bond hen meer aantrekt.

Der Mij. wacht een belangrijke taak.

Tegen de opdringing van verschillende kanten zal waarschijnlijk in afzienbaren tijd een eensgezinde vakorganisatie van architecten wenschelijk blijken. Er is wel gevraagd of deze dan een strijdvereniging zou moeten worden. Desnoods, maar dan tevens in dien zin, dat een krachtige organisatie juist moeilijkheden en strijd zou voorkomen naar den bekenden stelregel dat wie den vrede wil, zich ten oorlog moet toerusten.

De architectenstand komt van verschillende zijden in de klem. De aannemers, daargelaten nog dat zij zich de bouwmeesters der toekomst achten, versterken

hunne positie. De opzichters- en teekenaars-organisatie doet weliswaar thans nog niet veel van zich hooren, maar wie weet wat de toekomst brengen zal. En daarbij een onverschillig publiek, dat niet weet wat de architect eigenlijk is, en dat voor architectuur bijster weinig voelt — getuige bijv. de weinige aandacht die de pers waardeering aan bouwkunst schenkt in vergelyk tot letterkunde, muziek-, tooneel- of schilderkunst.

Eene uiting van zelfbewustzijn waren de adressen aan het Rotterdamsche Gemeentebestuur bij de benoeming van een nieuwen onder-direkteur van P. W. en waarbij gevraagd werd om als zoodanig een architect te kiezen of een gemeente-architect te benoemen.

Een adres van gelijke strekking kon nu ook tot B. en W. van Amsterdam worden gericht. Ook daar is eene soortgelijke vacature en komt in de direktie der gemeentewerken evenmin uit welke belangrijke rol de architectuur behoorde te vervullen.

Overeenkomstige moeilijkheden als hier worden elders in niet minder sterke mate ondervonden. In het „Schweizerische Ingenieur- und Architekten Verein” werd nog onlangs door Ingenieur CARL JEGHER een ook voor Hollandsche lezers belangrijk referaat over „Standesfragen” gehouden. In hoogste instantie werd hier echter een beroep gedaan op de vakgenooten zelf. De waardeering van een stand hangt wel in de eerste plaats af van de houding zijner leden, zoo onderling als naar buiten.

De Maatschappij heeft nu dit jaar een groote vlucht genomen. Ruim honderd nieuwe leden werden geboekt, een aanwas die in hare annalen waarschijnlijk nog nooit te voren kon worden vermeld. Het meerendeel van dit aantal nieuwe leden is allerwaarschijnlijkst tot zijn besluit gekomen in het vertrouwen dat een periode van opgewekter leven zou aanbreken, dat een frissche geest het mufte stof dat zich in de hoeken der Mij. sedert jaren had samengepakt, eens duchtig zou opwarrelen. Het zou gevaarlijk spel wezen om, zooals een sterke behoudende strooming nu bij de a. s. verkiezingen blijkbaar toch gaat beproeven, de verwezenlijking van dat vertrouwen te bemoeilijken. Want voor anderen uitleg is eene candidaatstelling van uitsluitend aftredenden, zonder nieuwe elementen, niet vatbaar. Mocht die richting, onverhoopt met het oog op de behartiging — en hoeveel te meer niet nog voor de bevordering — onzer bouwkundige belangen, zegevieren, dan staat voor 1909 in het bouwkundig verenigingsleven waarschijnlijk een ernstige botsing te wachten. Immers de jongere elementen zijn in de Mij. toch te krachtig en talrijk gebleken om zich nu nog, gelijk voor ettelijke jaren, ter zijde te laten stellen.

Niet alleen de bevestiging van inwendige toestanden, de bevordering van het gemeenschapsgevoel, is de taak der corporaties. Ook nieuwe banden moeten worden aangeknoopt.

Reeds herhaaldelijk is in „De Bouwwereld” betoogd dat de bouwkundige verenigingen en hare organen zich niet er toe moeten bepalen om alleen het oor van vakgenooten

te trekken. Meer belang heeft het, zoo het eens mocht gelukken de aandacht van het groote publiek opnieuw voor de bouwkunst te winnen. Het begrip „kunst” pleegt thans vereenzelvigd te worden met schilderkunst of muziek. Een „kunstminnaar” is doorgaans alleen een verzamelaar van schilderijen of oudheden. Hoe dikwijls is het kunstbegrip van iemand die als „Maecenas” bekend staat slechts zeer eenzijdig en valt, getuige vaak zijn woning, daaronder niet de bouwkunst.

De architectuur opnieuw in den goeden zin populair te maken, de kennis omtrent haar wezen en haar beteekenis te verruimen, dat is een aangewezen en toch te lang verwaarloosde taak der architecten zelf.

In de vervulling van die taak kunnen ook de verschillende vereenigingen, wier onderlinge konkurrentie overigens veel kracht en geld verspilt, elkander de hand reiken.

De Mij. wil thans hare uitgaven en met name het tweemaandelijksche tijdschrift in die richting dienstbaar maken. De „N. R. C.” echter uitte zich vrij sceptisch over de mogelijkheid het breed opgezette programma te verwezenlijken. Architecten, men weet het, voelen zich doorgaans geene schrijvers. Jammer genoeg. Zij moesten zich meer roeren. Waarom zwijgen zij in verschillende gevallen waarin toch hun stem moest gehoord worden? Geven zij — desnoods ongevraagd — geen „acte de présence”, dan is het gevaar niet denkbeeldig, dat vergetelheid de straf blijkt van misplaatste bescheidenheid.

De architect hoede zich voedsel te geven aan de toch reeds gangbare meening als ware alleen luxe-bouw zijn taak. Een groot nieuw gebied is door de Woningwet voor de architecten ontsloten, mits zij tijdig er zich op werpen. De volkshuisvesting wordt door die wet in andere banen geleid. Naast klein bouwbedrijf, dat in handen van den eigenbouwer en den speculant was, zal meer en meer de bouw in het groot treden, ondersteund door het openbaar krediet. En bij dezen laatsten vorm van bouw zal de hulp en voorlichting van den architect wel niet gemist kunnen worden.

Bovendien legt de wet aan gemeenten die aan bepaalde vereischten voldoen, de plicht op uitbreidingsplannen vast te stellen. Verschillende gemeenten — groote, als hoofdstad en residentie, zoo goed als Diemen, Aalten, Watergraafsmeer, Aalsmeer of Haarlemmermeer — hebben daarbij de juiste opvatting gehuldigd dat het plan ook aan artistieke eischen moest beantwoorden en het ontwerp gelegd in handen van architecten.

Maar wat doen nu, als het ware „en revanche”, de architecten voor de Woningwet? Wie zijn meer en eerder dan zij betrokken bij het vraagstuk der volkshuisvesting? En hoe zelden komt uit hun kring eenig blijk van belangstelling voor dat hen toch zoo nauw verwant vraagstuk van openbaar belang!

De architect der 20ste eeuw kan niet meer uitsluitend een man zijn van teekenplank of studeercel. De kunstenaar in zijn persoon zij aangevuld door een publiek persoon.

Dat geeft bovendien — om ook op het persoonlijk belang te wijzen — juister vorm om bekendheid te erlangen dan eene advertentie naast Zambuk of Pinkpillen. Vrouwe „Architectura” — enkele harer volgelingen verliezen het wel eens uit het oog — biede zich niet aan!

Een belangrijke gebeurtenis behoorde te zijn het internationale architecten-kongres in 1908 te Weenen gehouden. Het nut van dergelijke bijeenkomsten is evenwel problematiek en niet in verhouding tot de groote moeite en kosten. Heeft een der talloze konklusies die op deze kongressen werden aangenomen ooit invloed uitgeoefend, aandacht getrokken bij de autoriteiten of zelfs in bouwkundige kringen? Men weet te goed dat de beperkte tijd en het met effekt-nummers rijk voorziene programma toch voor ernstige gedachtenwisseling geen gelegenheid laten.

Deze oppervlakkigheid stoort te meer wijl de op het kongres internationaal behandelde onderwerpen niet grondig in de nationale vereenigingen plegen te zijn vóór-behandeld.

Het werk is bijzaak en officieel gedoe, wisseling van plichtplegingen en achteraf van eeredidmaatschappen, hoofdzaak. Hetgeen uitlekte omtrent de bespreking in het permanente kongres comité te Londen, over de Vredespaleis-prijsvraag, is een keurig staaltje wat onder zulke invloeden van zakelijke behandeling terecht komt. Zou de internationale verbroedering niet nog beter gediend zijn door uitsluitend feestvergaderingen en excursies?

Na Brussel, Parijs, Madrid, Londen, Weenen komt in 1910 Rome aan de beurt. Waar zal men dan heen! Naar Holland toch niet? Als dan de aanwezige landgenooten maar voorstelden te wachten op de verheffing van Den Haag tot internationaal wereld-centrum!

Er is belangrijker te vermelden.

De regeling van het bouwkundig onderwijs is in 1908 hare oplossing een schrede genaderd. De stap was bescheiden van maat weliswaar, maar opmerkelijk wijl aan het partikulier initiatief ontsproten.

„Architectura et Amicitia”, gesteund door Rijks- en Stadssubsidie, opende theoretische avond-cursussen voor voortgezet en hooger onderwijs.

Dat in de hoofdstad eenige gelegenheid tot hogere bouwkundige opleiding ontstond was geen weelde.

Hare beteekenis was bovendien veelzeggend door de plaats waar zij gehouden werden: de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. De architecten zelf hebben hierdoor aan deze inrichting eene leemte ten deele aangevuld welke het Rijk open liet. Verdere ontwikkeling en systematizeering van die cursussen is waarschijnlijk. Enkele verwachten daarvan afbreuk van het Delftsche Hooger Bouwkundig Onderwijs. Het streven naar veelzijdigheid bij beide, zal niet kunnen beletten dat men in „Delft” zal zien een meer technische in „Amsterdam” een meer artistieke tendenz. In dat geval behoeft Delft niet voor zijn toekomst te vreezen, want het laat zich aanzien dat in de bouwkunst der toekomst de techniek wel zal overheerschen.

Ook in zake het middelbaar technische onderwijs is er wederom door partikulieren een begin gemaakt.

Der Worte sind genug gewechselt,
Lasst mich auch endlich Thaten sehen,

meende de Ned. Aannemersbond en hij vond daarbij het oor van Regeering en Kamer voor een subsidie-aanvraag, nadat in eigen kring reeds groote finantieele belangstelling was getoond.

Het kan niet uitblijven of deze school, wier stichting te Utrecht nu vrijwel verzekerd is, zal tot eindresultaat hebben den aannemer zijn streven, den bouwmeester de toekomst te worden, te vergemakkelijken.

Gaat het dien weg eens op dan bestaan twee mogelijkheden. De aannemer-architect met gebruikmaking van artistieke hulpkrachten, dus het genre BOSWAU & KNAUER te Berlijn, is de eene. Dit is de minder sympathieke vorm van een architektonisch „Groszbetrieb”. De andere is die van de uitvoering in eigen beheer, in verband met partiële aanbesteding. Hierbij liggen ook uitvoering en ontwerp in één hand, maar de architect-ontwerper blijft den boventoon voeren. Deze laatste vorm lijkt ons de meest verkieslijke. Het komt ons voor dat onze architecten meer dan tot nog toe rekenen moeten met de noodzakelijkheid om dien weg eens in te slaan, indien de voorspelling juist blijkt dat de architect, gelijk wij dien kennen, eene „verdwijvende soort” is.

Ter samenvatting nog enkele korte herinneringen.

De belangrijkste prijsvraag van het jaar was wel de Amsterdamsche Damprijsvraag. Te oordeelen naar hetgeen er van doorlekte, schijnt ook die prijsvraag in de praktijk niet op het verwachte resultaat te zullen uitloopen. Laat ons hopen binnenkort de mislukking van zulke pessimistische profetie te moeten berichten.

Dat „Heimatschutz” in 1908 aan de orde gesteld is, zal velen eene voldoening zijn. Het is een architectenbelang dat nu niet de doorgaans eenzijdig konservatieve oudheid- of schilderkundige inzichten de regeling van dat vraagstuk gaan beheerschen, het doel wellicht voorbijstrevende.

Het is immers reeds gebleken, dat hoe sterk die groepen vaak ook zijn, aldus „Heimatschutz” toch onpopulair wordt, onbegrepen blijft en zij door miskenning van de praktische eischen van het hedendaagsche leven wel verre van steun te vinden, veeleer reactie uitlokt.

Verschillende kwesties bleven onuitgemaakt. De kalkzandsteenstrijd, die niet gericht was tegen dit materiaal als zoodanig, maar die uitsluitend beoogde waarborgen te eischen tegen de massa absoluut minderwaardige kalkzandsteen die blijkens de ervaring in ons land aan de markt werd gebracht, is door de onfrissche taktiek van het Bestuur der Ned. Ver. van Kalkzandsteenfabrikanten geheel van karakter veranderd.

In verband daarmee staat de onlangs opgeworpen vraag naar de wenschelijkheid van een Rijksproefstation van Bouwmaterialen, die in bouwtechnische

verenigingen tot nog toe ontkend werd. Eene derde vraagstuk voor 1909 is dat der partiële aanbesteding, dat voor architecten van bijzonder belang is. Deze beginnende reactie tegen de „entreprise générale”, welke thans bij gebrek aan krachtige samenwerking der onderaannemers nog weinig macht heeft, zal, ondanks zij ook moeilijkheden en nadeelen heeft, op den duur waarschijnlijk veld winnen, althans in den burgerbouw.

Als maar eerst de ongewoonte overwonnen is kan

deze beweging voor den architect ook daardoor sympathiek zijn, dat de meerdere arbeid die van hem bij het partiël aanbesteden wordt gevegd, tot resultaat heeft hem meer dan thans inderdaad te doen zijn „le maitre de l'oeuvre”.

Een oud twistpunt daarentegen werd in 1908 niet meer aangeroerd: over het Vredespaleis wordt gezwegen. Niet dat het nu botertje tot den boom is, maar de kritiek wacht, strijdensmoe, nu maar af dat het resultaat hare voorspellingen bewaarheidt.

■ NIEU WJAARSWENSCH VAN DEN KLOPGEEST JORIS PROP ■

OUDEJAARSAVOND 1908

Zie zoo, ik ben er weer en wensch U goeden dag,
Of liever goeden nacht. — De laatste, zware slag
Van 't klok- en klepelspel zal weer een jaar begraven,
Dat slechts een schaduw werpt, zoo zwart als 't kleed
der raven,

Die door dien zwaren slag verjaagd in d'ijle lucht
Met krassend, schor geluid, het oude zijn ontvlucht —
Het oude, droevig jaar. — Goddank 't is haast vergleden
Naar 't eeuwig duister „niet” met al zijn ak'ligheden.

Zoo denkt gij, ... maar o ziet, daar schemert in 't
verschiet

Een straal van 't reinste wit, dat elke gevel biedt,
Die door het fijn vernuft der kalkzandsteenbazen,
Een plaats vond op uw aard. — Al 'tgeen wij daarvan
lazen,

Werd hier, in mijne sfeer, omkransd met lint en strik
Door elken Beunhaasgeest, die bouwde zooals ik. —
Kom aan, zoo lang men nog die mooie steen kan maken
Van kalk en zand en wind van adellijke snaken,

Is 't leven op uw bol, voorwaar zoo droevig niet,
Als toen mijn Beunhaasziel de bouwkunst achterliet.
't Is waar — er was dit jaar, niet heel veel schoons te
bouwen,

En menig architect zat achter 't oor te krauwen,
Gedoemd om niets te doen. — Alleen de kunstenaar,
Die 't huis des Vredes bouwt, kwam met zijn
plannen klaar

Voor 't afgepaste geld. De hulp van Holland's krachten,
Die meê is aangewend, doet nu wat moois verwachten

En d'eerste steen, die eens maar ergens was gelegd
Met Hoffelijk vertoon, kwam op zijn plaats terecht.
Ook werd uw Maatschappij bezielde met jonger leven;
't Scheen of haar oud gestel door jeugdig vuur gedreven,
Gelijk een moeder-dier, de architectendrom

Wou laven aan haar borst en, als een jonge blom,
Behoefte had aan kroost. Maar ach, helaas niet allen
Geloofden dat een vrouw, zoo oud, nog kon bevallen.

Wel deed zij allerliefst met d'eigen deftigheid,
Doch 't jongere geslacht gaf daarop geen bescheid.
Het zonderde zich af. Niet om haar hart te krenken,
Doch wilde evenmin zijn reine liefde schenken

Die 't scheppingsdoel vereischt. Men deed een
and're keus

En zonder om te zien, weerklonk weldra de leus:
Op! op! vereenigt U gij jonge onbevleken,
En sticht te saam een bond, een Bond voor Architecten.

Dat was eene schoone daad, een daad van goed beleid
Die zelfs in mijne sfeer, g'lukzaligheid verspreidt.
Zijt in uw hart verheugd, dat gij dit mocht beleven
En telt de rampen niet, die anno „acht” mocht geven.

De hemel klaart wat op, het zonnetje breekt baan;
Gij zult in 't volgend jaar, gewis op rozen gaan.
Houdt steeds maar goeden moed. O! 'k zie van alle kanten
Een naderende stoet van goede, flinke klanten

Voor wien gij bouwen zult. .... Mijn kracht raakt
waarlijk op,

Vaarwel, tot weerziens, 'k blijf steeds uw

JORIS PROP.

HET WONINGVRAAGSTUK

Kleine mededeelingen.

Woningwet voorschotten.

De memorie van antwoord op Hoofdstuk V van de Staatsbegroting 1909 geeft eene opsomming van de voorschotten welke krachtens de Woningwet aan gemeenten zijn verstrekt. Aan 10 gemeenten is ten eigen behoeve f169.822,60 en aan 24 gemeenten ten behoeve van 27 verenigingen f2.628.253,21 toegestaan. In 16 gevallen wordt van rijkswege een bijdrage verleend. Het voorschot aan de gemeente Wageningen ten bedrage van f4.972,50 verleend, is ingetrokken.

Woningtoestanden.

Te Amsterdam zijn in twee woningen, twee stumpers doodgevroren. Ieder die de Amsterdamsche woningtoestanden kent, staat verbaasd dat er niet meer gevallen bekend zijn geworden. Bij vorst komt tevens een groot gebrek der woonhuizen der Amsterdamsche arbeidersbuurten aan het licht. In elke straat dezer buurten kan men dan geheele ijs Gordijnen aan de gevels aantreffen. Defecte aan de buitenzijde der huizen aangebrachte afvoerleidingen en waterleidingkranen zijn er oorzaak van.

Woningbouw Rotterdam.

In Rotterdam schijnt de verenigingsbouw langzamerhand toch ook te komen. De Vereeniging en het gemeentebestuur konden het echter eerst niet eens worden. De Vereeniging wenschte in de oude stad krotten af te breken en ook in de nabijheid nieuwe woningen op te richten. Het gemeentebestuur drong echter op bouwen in de buitenstad aan en verdedigde

KASTEEL BILJOEN BIJ ARNHEN

BIJVOEGSEL VAN „DE BOUWERELD” 1909. NR. 1

dit bouwen op gronden ontleend aan het z.g. „opschuivings-systeem”. Een systeem zorgvuldig uitgebreid in studeerkamers. De praktijk heeft het nog niet bewezen dat het opschuiven in het algemeen plaats heeft. Men is nu tot overeenstemming gekomen: de vereeniging zal in de buitenstad gaan bouwen onder de leus van zich zooveel mogelijk op commercieel standpunt te plaatsen.

Premies voor goeden stedenbouw.

De zeepkoning LEVER, de man van Port-Sunlight en de zeep-processen, heeft aan een inrichting voor bouwkundig onderwijs te Liverpool, voor drie jaar, een bedrag van f6000 à f12000 'sjaars, naar behoefte toegezegd, voor bevordering van het uitwerken van loonend uitvoerbare plannen van tuinsteden.

GEMENGDE BERICHTEN

Bij dit nummer is, bij wijze van losse plaat, gevoegd een lichtdruk van het Kasteel Biljoen bij Arnhem.

Nieuwe regeling van de werktijden in de bouwbedrijven te Amsterdam. De „Alg. Patroonsvereeniging”, van welke alleen lid zijn aannemers en bouwondernemers, heeft op de wijze die in Engeland en Amerika reeds gevolgd wordt, besloten Zaterdagmiddag de werken te sluiten. Men kwam hierbij, zij 't ook in anderen vorm, tevens te gemoet aan de wenschen naar vermindering van den arbeidsdag.

De Bond van Patroonsvereenigingen, verwant aan het Bouwvak heeft nu eene vergadering gehouden, waar vertegenwoordigd waren: loodgieters, schilders, smeden, steenhouwers, stucadoors, electriciens, leveranciers van bouwmaterialen, cement-ijzerwerk, hout, asphalt enz.

In een motie werd na uitvoerige discussie met algemeene stemmen besloten om, gelet op de moeilijkheden en schade, die de verschillende bedrijven zullen ondervinden van eerstgenoemd besluit: 1e aan de Afd. Amsterdam van den Ned. Aann. Bond en aan Amstels Bouwvereeniging te verzoeken hunne werken open te stellen voor werklieden die niet direct in hun dienst zijn; 2e aan de directies te verzoeken in de bestekken op te nemen een artikel waarbij aan de werklieden der vakpatroons de gelegenheid tot werken, ook des Zaterdagmiddags, gewaarborgd blijft.

Examen Bouwk. Opzichter en Teekenaar, door de Mij. tot bev. der Bouwk. Volgens het „Bouwk. Weekblad” zijn de data voor deze examens, die in het gebouw der Mij. zullen worden afgenomen bepaald op 22 Febr. 1909 voor het examen voor Opzichter en op 29 Maart 1909 voor dat van Teekenaar. Zij, die deze, of een dezer examens wenschen af te leggen, moeten zich schriftelijk opgeven vóór 25 Januari 1909 aan het bureau der Mij., Marnixstraat 402, te Amsterdam. Aan hen die zich hebben aangemeld zullen tijdig alle vereischte inlichtingen worden verstrekt.

Stadsschoonheid in Den Haag. Onder dezen titel schrijft de heer M. A. VAN NIEUKERKEN een tweetal artikels in de „Nieuwe Courant”. Hij beoordeelt daar Haagsche toestanden in verband met opmerkingen over buitenlandsche steden.

In het bijzonder denkt schrijver aan de oplossing van het Raadhuis-vraagstuk en aan den verkeersweg Spui-Kneuterdijk. Hij bepleit om het Raadhuis, de groote gemeentegebouwen in het algemeen (ook de schouwburg), te plaatsen op Zorgvliet.

Wat de tweede kwestie aangaat is schrijver van oordeel dat de beste oplossing te vinden is in een vrijlegging van de Gevangenpoort en aanleg van een breede kade aan die zijde van den Vijver — 't geen wij ganschelijk met hem oneens blijven.

Prijsvraag-misères. Met instemming maken wij melding van het besluit van den „Frieschen Bouwkring” om deelname aan de op blz. 416 van den vorigen jaargang besproken prijsvraag te ontraden.

De voorzitter, de heer H. FEDDEMA AZN., had de zaak onderzocht en daarbij bleek hem, dat de bedoeling was om voor een schuifje een plan te bekomen, een poging dus tot architecten-exploitatie.

Monumentenzorg in Duitschland? Volgens ontwerp van ALFRED MESSEL — wiens moderne architectuur tot algemeene verbazing 's Keizers instemming vond — zal op het zoogen. „Museum-eiland” te Berlijn worden gebouwd het „Deutsche Museum”.

Hiervoor schijnt heel Duitschland te worden geplunderd. Wat los en vast is, wordt voor Berlijn aangekocht. De ergernis die de aankoop van de Würzburger Kruisgang heeft gewekt is nog niet verdwene, integendeel door de Beiersche pogingen tot terugkoop vermeerderd, of opnieuw blijken twee kamers uit

Een taak voor bouwvereenigingen.

Dr. GRÜNENBERG, de Secretaris van de Rheinische Verein zur Förderung des Arbeiter-Wohnungswesen heeft onlangs een rede gehouden waarin hij de vraag besprak: Hoe kunnen bouwvereenigingen als plaatselijke centralen voor de verbetering van de woningtoestanden medewerken? Hij meende dat zou kunnen door: Ondersteuning van het Woningtoezicht, bestrijding van woningmisstanden, hulp aan arbeiders, zorg voor openbaarheid, en het bevorderen van het uitgeven van grond in erfpacht, het oprichten van woningbeurzen, en het in eere houden van nationale bouwtrant en nog heel wat meer.

Schijnbaar is men in Rheinland niet voor een kleintje vervaard. In Holland hebben de bouwvereenigingen reeds moeite om tot het bouwen van woningen te geraken! K.

het slot Griebenbach bij Laufen, een der fraaiste partikuliere bouwwerken in Renaissance-stijl die Beieren bezit, te zijn aangekocht.

Het „Deutsche Museum” wordt dus blijkbaar een magazijn van aan hun omgeving ontrukte kunstwerken. Een vreemdsoortige kunstliefde die den voorstanders van „Denkmalpflege” zeker weinig zal toelachen.

Een kunst-arm land en eenige weinige propvolle musea is het resultaat van zulk verzamelen.

Heftig verzet was te Würzburg ook tegen de plannen tot aankoop eener serie schilderijen uit een kerk aldaar. Het Romaansche portaal eener kapel van het klooster Langheim in Opper-Franken gaat eveneens naar Berlijn. Zoo wordt de gansche provincie leeggezogen ter wille van een Berlijnsch museum. De eenheid van kunstwerken wordt aldus geschaad, gebouwen worden verminkt en de verkochte onderdeelen gaan te Berlijn een zielloos pakhuis-bestaan tegemoet.

Men noemt de inrichting van dit museum het levenswerk van Dr. BODE, die zich hier dan zeker in de eerste plaats als museumdirecteur doet kennen, wien de „Denkmalpflege” bijnaak is.

REGGIO en MESSINA. Bij de ramp die Sicilië en de kust van Calabrië heeft getroffen, zijn geen bouwwerken van betekenis ten ondergegaan. Noch Reggio, noch Messina waren uit bouwkundig oogpunt belangwekkend.

Sicilië is rijk eenerzijds aan oud-Grieksche bouwwerken, inzonderheid tempels of hunne ruïnes (te Selinus, Girgenti, Segesta, Syracuse) en theaters o.a. te Syracuse, Taormina, Segesta, anderzijds aan middeleeuwsche bouwwerken van eigenaardigen stijl waarin Moorsche en Normandische invloeden samengaan. Palermo is in dit opzicht bijzonder belangrijk. Deze gebouwen zijn gelegen buiten het thans geteisterde gebied.

Tengevolge van de vele verwoestingen door menschenhanden en natuurverschijnselen toont bijna geen stad van Sicilië zoo weinig ouds als Messina. De Dom van Messina, een oorspronkelijk gothisch bouwwerk, had geen bijzondere betekenis en de aardbeving van 1783 verwoestte ongeveer alles wat er toen nog van 't oorspronkelijke bouwwerk was overgebleven. Kostbaar was het bouwwerk wel. Het hoog-altaar dat in 1628 gemaakt was, kostte 3.825.000 Lire. Interessanter was het grafmonument van den aartsbisschop GUIDOTTO DE' TABIATE († 1333) door GREGORIO DA SIENA.

De S. Francesco d'Assisi was wel in 1251 gesticht, maar na een brand in 1884 geheel gerestaureerd. Hetzelfde lot had de S. Maria della Scala, uit de 14de eeuw dagteekenend, ondergaan. De S. Annunziata, is de oudste Normandische kerk der stad en gebouwd met gebruikmaking van antieke fragmenten.

Interessant waren een tweetal fonteinen van den beeldhouwer GIOVANNI ANGELICO MONTORSOLI. De eene is in 1547—1551 vervaardigd. Op den rand van het bekken zitten de allegorische figuren van Nijl, Ebro, Tiber en Camaro. De verheerlijking van de laatste, een beek bij Messina, maakt naast die der groote stroomen een enigszins komischen indruk.

Aan de haven stond de Neptunusbron uit 1557. Het reuzenbeeld van den zeegod, dat door een copie vervangen was, stond daar tusschen de beelden van Scylla en Charybdis.

Er waren voorts tal van barokkerken, o.a. de fraai gelegen S. Gregorio, merkwaardig door zijn schroefvormigen klokkentoren uit 1717, maar ook daarbij geen gebouwen van kunstwaarde en betekenis.

Reggio in Calabrië was een stad van vrij modern aanzien. Het werd na de aardbeving van 1783 met breede straten herbouwd. De herhaalde verwoestingen, het laatst in 1552 en 1597 door de Turken hadden van oude kunst toch al niet veel overgelaten. Een Dom uit de 17de eeuw, de bouwval van een antiek badhuis aan zee, beide onbelangrijk in hun soort, was ongeveer alles.

Wandschilderingen in het Palazzo Vecchio te Florence. Bij eene opruiming in het Palazzo Vecchio te Florence zijn in verschillende zalen merkwaardige ontdekkingen gedaan. Het is bekend dat het Palazzo Vecchio, het raadhuis der stad, geheel

en al het karakter heeft van een middeleeuwsche sterkte. Het werd dan ook door den eersten Groot-Hertog van Toskane, Cosimo I DE MEDICI, na den definitieven ondergang der republiek, veiligheids-halve als paleis betrokken. Later, in rustiger tijden, toen de vorsten het Pitti Paleis bewoonden is het weer stadhuis geworden. Uit die paleis-periode dagteekent de prachtige versiering van verschillende appartementen als bijv. het Quartiere di Leone X (in een deel waarvan thans de Sindaco of burgemeester bureau houdt en dat uit dien hoofde niet altijd te zien is) en het Quartiere di Elenora da Toledo.

Bij het ontruimen van eenige tot dusver voor bureaux gebruikte vertrekken zijn nu, na schoonmaking van wanden en zolderingen, opnieuw fraie Renaissance-schilderijen aan den dag gekomen. Het bericht dezer ontdekking deed reeds in het laatst van 1908 de ronde. De „Weltspiegel“, bijblad van het „Berliner Tageblatt“ zijn thans eenige dier wandschilderingen uit de „Zaal der Elementen“, welke men tot nog toe slechts van hooren zeggen kende, afgebeeld.

Het is een groot fresco, dat voorstelt eene allegorie van het vuur. Dit wordt gesymboliseerd door Vulcanus die onder het oog zijner schoone echtgenoot bliksems smeedt. Alles is op dit machtig geconcipeerde fresco in volle actie. Engelen scherpen gereedschappen, dragen materialen aan; een groep van drie zwaargebouwde gezellen is druk aan het smeden.

GIORGIO VASARI, van wiens hand nog tal van meestal vrij onbeduidende versieringen in de reeds bekende zalen afkomstig zijn, doet zich in de nieuw ontdekte wandschilderingen kennen van een oneindig betere zijde. Deze schilderijen doen in de macht enforschheid niet onder voor die van RUBENS.

Deze kunstwerken zullen het vertrouwen op VASARI's oordeel als kunsthistorikus en biograaf, als hoedanig hij vooral bekend is gebleven, verhoogen.

In het genoemde blad zijn voorts afgebeeld een tweetal medaillon-portretten, blijkbaar uit eene zoldering afkomstig, van Cosimo de Medici en van Eleonora da Toledo, beide door ANGELO BRONZINO.

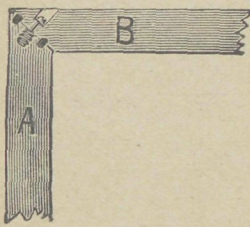
Deze wandschilderingen behoren tot de laatste groote uitingen van den Florentijnschen kunstgeest, die sedert het midden der 16e eeuw ter ruste ging.

Etruskische bouwkunst is zoo goed als niet bekend. Eenige graven en necropolen, enkele stadsmuren en poorten, te Volterra en Perugia; een gevangenis, de kerker van Mamertinus te Rome; een riool, de beroemde Cloaca Maxima, eveneens te Rome, dit is ongeveer alles wat ons van Etruskische bouwkunst bewaard bleef.

VITRUVIUS geeft in zijn boek wel een plaats aan de Etrusken maar, afgaande op de overlevering gaf hij slechts tweedehandsche wetenschap. En toch heeft de Etruskische kunst, ook de kunstnijverheid, op groote hoogte gestaan en was, naar een Romeinsch schrijver getuigt, in den aanvang te Rome alles Etruskisch.

De Romeinen hebben alles wat Etruskisch was van den aardbodem als weggevaagd. De Etruskers bleven ook voor de moderne wetenschap geheimzinnig volk. Wij weten niet vanwaar het kwam, noch waarheen het verdween. Zelfs zijn taal is onbekend. En van de duizenden inscripties, die ons van de Etruskers uitsluitend konden geven, kon niet een enkele ontcijferd worden. Thans wordt bericht dat Prof. Dr. GEORGE HEMPL van de Stanford-University te San-Francisco eindelijk den sleutel tot het Etruskisch zou hebben gevonden. Wordt dit bericht bevestigd dan zou een hoogst belangrijke ontdekking gedaan zijn.

De Patent-verbindingsschroef „Rampa“ geïmporteerd

door de firma LUYKE & Co. te Rotterdam. Zij heeft volgens het prospectus, waaraan ook de bijgaande afbeeldingen ontleend zijn, verschillende voordeelen. De schroef draait in een moer, die op hare beurt ook ingeschroefd is. Geroemd worden inzonderheid, eenvoudigheid in het gebruik, die ook het vlugge

en nette werken mogelijk maakt.

Bij deze schroeven behoren speciale schroeven-draaiers en boren, die evenzoo door de firma LUYKE & Co. worden geleverd.

Trussitgaas, in den handel gebracht door de firma MOENS & BECK te Bloemendaal, heeft den vorm van sterk gebogen gegolfd, haringgraatstaal. Het is volgens het prospectus eene bewapening voor betondaken. Aan beide kanten bepleisterd, wordt het geheel door beton-omgeven en wordt dit gebezigd om de gegolfdere veren van het staal te ondersteunen. Men verkrijgt aldus een gewapende

betonplaat, welke enorm sterk is in verhouding tot haar gewicht. Trussitgaas wordt geleverd in platen van 0.39×2.44 M. berekend tegen 0.93 M^2 .

De prijs van het trussitgaas bedraagt f160 per M^2 . Het gewicht 3.65 K.G. per M^2 . Bij genomen proeven toonde dit materiaal eene groote sterkte te bezitten.

Over keuring van cement bij aanbestedingen komt in het „Zentralblatt der Bauverwaltung“ een stuk voor van den bouwinspecteur BRABANDT waaraan wij het volgende ontleenen: Bij de keuring van cement dient rekening gehouden te worden met de eischen waaraan dit later na de verwerking moet voldoen. Niet alleen moet cement dus op drkvastheid onderzocht worden.

Komt het ook op een zekere dichtheidsgraad aan, zooals bv. bij cementijzer, dan moet daarmede bij de aanbieding en de keuring rekening gehouden worden. Het is dan de vraag of cement die in andere gevallen de beste zou zijn, ook de dichtste cement zou geven, terwijl zij de grootste cijfers voor drukvastheid geeft. Door den eisch van de grootste dichtheid zou er bij de cement nog kalk of tras gevoegd moeten worden en daardoor zou de goedkoopere cement dan een duurder specie geven.

Het meest wordt cement beproefd op losscheuren. Drukproeven worden gewoonlijk niet genomen, omdat de proefstations daarop meestal niet ingericht zijn. Om te zien of de cementsoorten overeenkomen met de normen daarvoor vastgesteld, voldoen de gewone proeven. Anders is het wanneer men ook de drukvastheid van cement wil beproeven. De trekproeven zouden dan inplaats van de drukproeven kunnen genomen worden, wanneer de verhouding tusschen druk- en trekvastheid eenigermate bekend ware. Doch dit is niet het geval. Cementsoorten die hooge cijfers voor trek- geven hebben gewoonlijk niet zulke hooge cijfers bij drukproeven. Voorbeelden daarvan genomen in een proefstation gaven aan dat de verhouding van trek- tot drukvastheid liep van 1:6 (na 7 dagen) en van 1:17.4 (na 28 dagen). Het komt mij dus voor dat het beter ware de trekproeven door de drukproeven te doen vervangen.

Zooals bekend is hangt de drukvastheid in de mortel of in beton, afgezien van de hoeveelheden der verwerkte bouwstoffen en den aard van de vervaardiging, niet alleen van de hoedanigheid van de gebruikte cement af. Ook de soort van de bijmengingen, zooals grint, puin en zand oefenen daarop ook invloed uit-zooals bv. de korrelgrootte van het zand en zijn gehalte aan modder of klei en ook de chemische tezamenstelling van het water.

Een cement, dat bij bewerking met normaalzand en gewoon water, getoond heeft ver te staan boven andere beproefde cementsoorten, boet deze voordeelen weder geheel in wanneer zij op het bouwterrein met ander zand en ander water verwerkt wordt. Men denke eens aan de genomen proeven van eene cementsoort met grondwater uit een bouwsleuf, met bronwater en met zeewater. Men moet dus bij de keuring van cement rekening houden met de bewerking en de menging met de materialen die de cement op de bouwplaats ondergaat.

Het beste zou zijn om bij eene levering van cement te bepalen dat de cement voor een mortel of beton van gegeven mengverhouding steeds een zekere minimum-drukvastheid moet geven. Bij de levering van eene dure cementsoort, die allicht ook uitstekend kan zijn en bij de keuze van een goedkoopere cement, (waarvan de genomen proeven ook mindere cijfers mogen geven), zoude bij de uitvoering van de leverantie steeds nieuwe proeven moeten genomen worden. Daar het zou kunnen gebeuren dat genomen proeven na 28 dagen bewezen dat de cement minderwaardig was en een gedeelte ervan reeds verwerkt zou zijn, of wanneer door dit tijdverlies er geen tijd voor den aanvoer van een nieuwe partij cement zou zijn, dan zou het aanbeveling verdienen om een bepaalde mortelmenging voor te schrijven waarbij de minimumvastheden zoowel na 7 als na 28 dagen kunnen worden vastgesteld.

Om de beproevingen vlugger en goedkoopere te doen worden, zou het gewenscht zijn minder proevenreeksen te nemen dan tot nu toe geschiedt, bv. zouden 3 of 2×3 proefnemingen volstaan kunnen, terwijl tegenwoordig wel 20 proefblokjes gelijktijdig vervaardigd worden, waaruit dan gemiddelden waarden berekend worden na 7 of na 28 dagen. Is er geen tijd om te wachten tot 28 dagen dan zou men de hoedanigheid van de cement uit de beproefing van 7 dagen moeten besluiten.

Dezelfde gronden die pleiten voor eene vereenvoudiging van de beproefing van de cementsoorten, kunnen, ofschoon niet in gelijke mate, ook toegepast worden op de bouwstoffen die bij de cement gemengd worden, n.l. het zand, grint of puin.

Dikwijls toch zullen op een bouwplaats meerdere zand- en grintsoorten noodig zijn, waarbij dus met de goedkoopste bouwstof de voorkeur verdient, dus die bouwstoffen, bij welke voor den geringsten prijs, de gewenschte vastheid te verkrijgen is. Wij willen slechts wijzen op de meermalen aangegeven voordeelen, welke verkregen worden door vermenging van grove zand- en grintsoorten met fijne, zoodat zoo mogelijk alle korrelgrootten er in voorkomen.

Het is echter noodzakelijk deze bepalingen voor de aanbesteding van de cementsoorten op te nemen, opdat met het nemen van proeven hiermede rekening wordt gehouden.

Steenen en platen uit zaagsel, kalk, zand en cement. Steen, uit zaagsel, kalk en zand vervaardigd, welke de vocht van de muren moeten afhouden, moeten onmiddellijk na de vervaardiging geheel met sesamololie gedrenkt worden. Opdat de olie goed kan indrogen moeten zij met kleine tusschenruimten te drogen worden gezet.

Men bouwt in den laatsten tijd talrijke lichte huizen, schuren en afscheidingen en met elken dag burgeren zich de steenen uit zaagsel, kalk, cement en zand meer in. Voor steenen voor lichte loodsen menge men 18 centenaars kalkbrij, 17 $\frac{3}{4}$ centenaars zand, 15 centenaars zaagsel door elkaar. Vervolgens wordt het materiaal in de machine gebracht en door persing tot metselsteenen gevormd.

Voor steenen voor afscheidingen menge men 12 centenaars kalkbrij, 6 centenaars cement, 17 $\frac{3}{4}$ centenaars zand en 12 centenaars zaagsel. Die massa wordt goed gemengd zoodat alle stoffen innig samen verbonden zijn. Daarna worden de steenen door persen vervaardigd. De aldus vervaardigde steenen worden voor het drogen geplaatst in een schuur die van passende rekken voorzien is.

Om dakpannen te maken neme men bij voorkeur zaagsel van eiken- of beuken hout. In de eerste plaats verhit men in een grooten ketel 150 KG. steenkolenteer en mengt, zoodra de teer vloeibaar is en de heete damp zich naar alle zijden verbreidt, 12,25 KG. zwavelbloem erbij. Merkt men dat de geheele massa gesmolten is en zich vereenigde, dan moet men er zooveel (hydraulisch) kalkpoeder bijvoegen, dat de pap niet meer kleef en plastisch is.

Wanneer de massa spoedig verstijft en te gelijk ook hard wordt, dan is het materiaal klaar. Wanneer de massa niet direkt verstijft dan voegt men er nog wat zwavelbloem bij en verhit alles nog eens. Wanneer nu de verstijving gemakkelijk intreedt, dan voegt men in het mengsel zaagsel. Alles moet dan goed door elkaar geroerd worden en voor zoover het materiaal strooperig is, giet men het in dakpanvormen en bakt de dakpannen, maar niet te hard.

Om platen te vervaardigen gebruikt men zaagsel van grenen- en dennenhout.

In een grooten ketel worden 200 KG. steenkolenteer verhit. Zoodra de eerste blaasjes zich aan de oppervlakte vertoonen, voegt men 17 KG. zwavelbloem toe en als alles gesmolten is, mengt men er bijtende kalk in poedervorm bij. Is het materiaal niet meer kleverig dan wordt het zaagsel bijgemengd en men walst de platen. Zulke platen zijn vooral geschikt voor vochtige ruimten, die men drogen wil.

„Beton Zeitung.”
Een architectengrap. De architect van een nieuwe hogere burgerschool voor meisjes te Grunewald, bij Berlijn, heeft zich een grapje veroorloofd, waarover men zich boos heeft gemaakt. In twee nissen zijn vrouwenfiguren geplaatst. De eene, als de type van de moderne vrouw, draagt een voetvrijen rok met een taschje en op het hoofd een automobielkap met sluijer. De andere juffrouw is in reform-kostuum dat de zegen van de corsetloosheid veraanschouwelijkt; in de linkerhand draagt zij als symbool der huiselijkheid een kookboek. Deze beelden hebben geen aanstoot gegeven, natuurlijk niet; maar wel een klein relief waarop drie blijkbaar snaterende ganzen. Dat was de steen des aanstoets. De architect houdt vol dat hij gedacht heeft aan de ganzen die het Kapitool hebben gered, maar hij wordt ernstig verdacht van een ongepaste toespeling op de kwekelingen en dat vergeeft men hem niet. („N. v. d. D.”)

BOEK EN TIJDSCHRIFT.

Mr. S. G. Canes. Het Arbeidscontract in de praktijk. Amsterdam. Uitgevers-Vennootschap Erven MARTIN G. COHEN. (Prijs f 0.40.)

Dit geschrift biedt een model-arbeidskontraakt, dat zóó gesteld is dat het door iederen werkgever kan worden gebruikt.

De bepalingen van het kontraakt zijn voorzien van een groot aantal verklarende en toelichtende nooten, die de betreffende wettelijke bepalingen uiteenzetten.

Ahrend's Bouw-Agenda en Adresboek voor het jaar 1909. Uitgave van J. H. DE BUSSY. Amsterdam. (f 1.90.)

Deze agenda, voor kantoorgebruik bestemd, is ook voor 1909 verschenen in dezelfde vorm als vorige jaren.

Architectura Nr. 52. Verslag van de afd. „Voortgezet en Hooger Bouwkunstonderwijs”, door M. PLATE.

Jaarverslag van den Penningmeester van het Genootschap Jaarverslag betreffende de bibliotheek.

80 Schetsen van boerenwoningen in Nederland, door H. v. D. KLOOT MEYBURG. Bespreking van dit nieuw verschenen werk. (Zie ook blz. 413, Jg. 1908.)

Stalen koetshuis te Kethel bij Schiedam, door M. J. E. LIPPIUS, arch. Afb. hiervan met korte beschrijving.

Rapport van beoordeeling der ingekomen ontwerpen voor een kalender-omslag voor 1909. Geen der ingekomen antwoorden werd bekroond.

TECHNISCH GEDEELTE. Verwarming en ventilatie, door Ing. JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEIJDEN (vervolg).

Fundeeringsmethoden (vervolg).

De Middelbare Technische School te Utrecht. Bevattende programma der lessen, overgenomen uit „De Telegraaf.”

Architectura Nr. 1. Jury-rapport prijsvragen omslag „Architect” en initialen voor het orgaan.

De juiste plaats van den bouwmeester, door C. J. DE HAAS.

Tien nieuwe teeken-acten. Verslag der gehouden vergadering op 28 Dec. a. p. van de Vereeniging tot bevordering der vakopleiding van handwerkslieden in Nederland.

Rapport der Commissie, benoemd ter beoordeeling van de prijsvragen, uitgeschreven door de Vereeniging „Bouwkunst en Vriendschap” te Rotterdam.

TECHNISCH GEDEELTE. Fundeeringsmethoden (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 1. Mij. tot bev. der Bwk. Mededeeling dat het examen van bouwk. opzichter en van teekenaar begint resp. 22 Februari en 29 Maart a. s. en namen der candidaat bestuurders.

Het afgelopen jaar, door J. G.

Villa „Elsheim” te Eindhoven. Beschrijving en afbeeldingen van deze villa, gebouwd door den architect A. SALM G.BZN. te Amsterdam.

Uit vroeger dagen, door W. Mededeelingen omtrent bouwmeesters uit den Romeinschen tijd als BRAMANTE, SAN GALLO, MICHELANGELO, RAFAELLO.

De Opmerker Nr. 1. Het jaar 1908.

Boerenhuizen. Vermelding met afb. van het werk: „80 Schetsen van Boerenhuizen in Nederland”, door H. VAN DER KLOOT MEYBURG. (Zie ook blz. 413, Jg. 1908.)

De M. T. S. van den Ned. Aannemersbond te Utrecht. Bevattende programma der lessen en inrichting dezer school.

Rapport der Commissie inzake de prijsvraag voor een slachthuis.

■ VERSLAGEN VAN VERGADERINGEN ■

Dr. J. Berlage over Pompeji. Mij. t. B. d. Bwk.. Afd. Amsterdam 29 Dec. 1908.

GOETHE heeft eens gezegd dat vele rampen de menschheid hebben getroffen, maar dat aan weinige het nageslacht zooveel genot en leering te danken heeft als aan den ondergang der drie steden aan den voet van den Vesuvius. In het laatst van Aug. 79 kwam geheel onverwacht de groote uitbarsting, die de steden Herculanium en Pompeji en het villa-dorp Stabiae bedolf. Pompeji was gelegen op een hoog terrein, op een ouden lavastroom. Door aanslibbing van het riviertje de Sarno is de zee, die oudtijds een 500 M. van de stad verwijderd was, nu op 2 K.M. afstand gelegen.

De Vesuvius werd toen beschouwd als een uitgedoofde vulkaan.

Een eeuw voor de ramp laat Vitruvius zich nog in dien zin uit bij de vermelding van de terra puzzolani, die bij het tegenwoordige Puteoli werd gewonnen. Hij sprak toen ervan hoe geruchtswijze in overoude tijden de Vesuvius had gewerkt. 15 jaar voor de groote uitbarsting, in 63 n. Chr., had echter eene aardbeving de stad erg beschadigd. Er is toen in den Senaat te Rome zelfs sprake van geweest of men een herbouw van Pompeji wel zou toestaan.

Blijkens de ontgravingen was men in 79 nog met het herstellen der openbare gebouwen niet gereed. Met de particuliere huizen was dit wel het geval. Het gevolg van deze omstandigheid is dat wij nu gelegenheid hebben om verschillende wijzen van bouw en versiering te leeren kennen, die van vóór en na de ramp van 63.

De jonge PLINIUS geeft ons in een brief, die in hoofdzaak handelt over den dood van zijn oom, die zijn weetgierigheid met den dood moest bekoopen, een beschrijving van de ramp. Bekend is het boek „De laatste dagen van Pompeji”, door

BULWER LYTTON waarin de uitbarsting romantisch is verwerkt.

Evenals bij de laatste uitbarstingen was het niet de lava welke de meeste schade aanrichtte, maar de asch- en puimsteenregen. Met water vermengd, verhardde deze tot tufsteen. Herculanium is onder een laag, die tot 20 M. dikte heeft, spoorloos verdwenen.

In Pompeji staken de daken der huizen nog boven den bodem uit. Van de 20000 bewoners kwamen naar schatting een 2000 om. Wie geen tijd verloren liet gaan in het streven zijn kostbaarheden te redden, ontkwam. De overlevenden zijn later teruggekomen. Er schijnt bij keizer TRUS zelfs sprake te zijn geweest om de stad weer te ontgraven. Dit ging niet door, maar de bewoners hebben wel hunne huizen weer opgegraven, hunne kostbaarheden en zelfs hun huisraad meegenomen. Er is dan ook in Pompeji niet voldoende gevonden om een enkel huis volledig in te richten. Alles wat waarde had werd meegenomen. Marmer zelfs. Daarna werd de stad verlaten.

Toen nu langzamerhand de heugenis aan de ramp verdwenen was, zijn de drie verwoeste plaatsen verzetten. Pas in 1709 is er weer melding van gemaakt. Toen stiet men op overblijfselen van Herculanium, naar de overlevering wil, bij het maken van een waterput, maar waarschijnlijk is dit een misverstand van SCHILLER met een door hem vertaald woord dat niet bepaald waterputten behoeft te beteekenen.

Herculanium is nu bedekt door een steenlaag van 20 M. en op het terrein zijn twee nieuwe stadjes Resina en Portici gesicht. Het onderzoek geschiedde met diepe schachten met gangen en zijgangen. Het bezoeken aan zulke ontgravingen is niet aantrekkelijk. Er zijn thans groote plannen. Eerst was het denkbeeld door internationale krachtontwikkeling de stad te ontgraven, maar de Italiaansche staat wil het alleen doen. De resultaten kunnen zeer rijk zijn. Er is nu reeds meer dan in Pompeji gevonden en bovendien werken van hooger kunstwaarde. Herculanium was voornamer stad, van hooge geestelijke ontwikkeling. Het is ook beter geconserveerd. Bovendien werden hier de bouwvallen niet leeg gehaald. Men verwacht hier schatten te vinden ook voor de kennis der oude literatuur. Gevonden is reeds een bibliotheek, die echter uitsluitend uit werken over de filosofie van EPICURUS bestond.

In 1748 is men met het ontgraven van Pompeji begonnen. Maar systematisch geschiedt dit eerst sedert 1860, toen FIORELLI orde bracht. De zorg is sedert ook gericht op het conserveren van hetgeen werd ontgraven. De kleine voorwerpen — en aanvankelijk ook de muurschilderingen — gingen naar het museum te Napels.

Pompeji is in de 6e eeuw v. CHR. gesticht. Het was een kolonie der Ossiërs. Pas in 88 v. CHR. werd de stad bij Rome ingelijfd en is hier een kolonie van Romeinen heengezonden. Pompeji was, hoewel provincieplaats, een vrij bloeiend handelsstadje. Het bestuur berustte bij twee burgemeesters, diumviri, en twee aedilen, wethouders van publieke werken. Om de vijf jaren werden speciale diumviri benoemd voor het opmaken der begroting. Er waren bovendien 100 raadsleden die voor levenslang werden verkozen.

Gemeentebelastingen kenden de Pompejanen niet. De inkomsten der stad bestonden uit chaussegelden, de opbrengst van grondbezit, badinrichtingen en eeregelden. Want de hooge ambtenaren beschouwden hunne functie als een eere-ambt. De traktementen waren gering; kosten van onderwijs waren er niet en bovendien offerden rijke burgers naar Romeinschen trant schatten voor het algemeen belang. Zij gaven feesten, bouwden thermen en tempels en stichten inrichtingen voor de opvoeding van arme kinderen.

Pompeji was de uitvoerhaven van een deel van Campanië. Zijn wijn was bekend als zwaar, beroemd was een bijzondere vischsous, garum, die blijkens de opschriften op potjes, in twee qualiteiten geleverd werd; de gewone garum en de garum flos, d. w. z. de „bloem der garum”. Bovendien was Pompeji „Sommerfrische” der rijke Romeinen. Nog wordt de golf van Napels te dien einde bezocht. CICERO had er een villa, evenals de keizerlijke familie.

De bevolking was gemengd, Ossiërs, Samnieten, Grieken, Romeinen, Joden en misschien ook Christenen. Op de Joden zou wijzen een schildering met een oordeel van SALOMO. Van een Egyptisch koning gaat echter eenzelfde verhaal. Er zijn voorts gevonden potjes met garum castum, d. w. z. reine of kauschere garum, waarvan men weet dat het een Joodsche spijs in de vasten was.

Een merkwaardig beeld van de Pompejaansche samenleving geven de ongeveer 6000 inscripten, welke op den muur zijn gevonden. Er zijn drie groepen: 1. de officieele inscripties als bijv. de bouw-inschriften, 2. de minder officieele, die met roode verf op de muren zijn geschilderd en 3. de krassen en krabbels.

Die der eerste groep leeren ons bijv. hoe rijke burgers de tempels van Fortuna Augusta en Isis op hunne kosten en op hun grond bouwden resp herstelden, na de aardbeving van 63. De stichter van de laatste werd als belooning in den Raad

opgenomen, hoewel hij een kind was en eigenlijk de ouders, die zelf vrijgelaten en rijkgeworden slaven waren, den tempel stichtten, blijkbaar in de hoop dat dan hun zoon in hooger en kring zou komen.

De inschriften der tweede groep komen overeen met onze aanplakbiljetten, bijv. voor verkiezingen. De candidaat wordt hierbij nu eens als „een braaf man” aanbevolen, dan wordt van hem getuigd: „Hij zal op de dubbeltjes passen”. Sommige dier advertenties zijn ondertekend. Een zekere Manlius wordt aanbevolen door zijn „hartje”; anderen door de barbiers, de muiliedrijvers, de tappers, de balspelers.

„PROCLUS kies SABINUS, dan zal hij jou ook kiezen” werd iemand op zijn deur geschreven. Er zijn voorts advertenties, o. a. van een herberg die te huur is, van verloren voorwerpen, als bijv. een koperen bak die tegen een belooning van f6.50 terug verwacht wordt.

Ontelbaar is het aantal krabbels. Zóó talrijk waren zij, dat iemand verzocht niet op zijn muur te schrijven. Er zijn namen, met groeten en verwenschingen. Iemand krast in den muur: Velen schreven hier veel, „Ik alleen heb hier niets opgeschreven.” Wij zien, op kinderhoogte geschreven, zinnen uit VIRGILIUS, en oefeningen in het alfabet. Het thema der liefde is sterk vertegenwoordigd: „Wie nooit een liefde had, die is geen brave man”, „RESTITUBUS heeft al vele meisjes bedrogen,” enz.

In de zes eeuwen van Pompeji's bestaan hebben verschillende bouwwijzen elkander opgevolgd. Men onderscheidt 6 perioden. Van hout zijn slechts geringe sporen gevonden, men kende ondoorzichtig vensterglas maar dit was kostbaar en zeldzaam. In de oudste architectuur werd gele tufsteen gebruikt; voorts bouwde men met grijze tufsteen, travertijn, lava in drie soorten. Pas in den keizertijd kwam marmer in zwang. Baksteen werd nooit voor heele huizen gebruikt, maar voor hoeken, deurposten en zuilen. Op groote schaal werd bepleistering toegepast. Van gebakken klei waren ook de dakpannen, platte pannen met opstaande randen, die door een half cilindervormige goot werden overdekt.

De groote bloeiperiode van Pompejaansche bouwkunst was die waarin Grieksche reminiscensen optreden en die eindigde in de eerste eeuw vóór CHRISTUS, toen de Romeinen kwamen. Uit de latere Romeinsche perioden dagteekenen geene partikuliere gebouwen.

Voor de geschiedenis van de antieke schilderkunst is Pompeji een onzer weinige bronnen. Grieksche schilderkunst, die volgens de verhalen prachtwerken voortbracht, kennen wij slechts uit de vazen, enkele sarkofagen en sporen van polychromie op beelden.

Men schilderde niet op linnen maar op borden van klei of hout. De techniek was a tempera, met was of ook met olie, maar dan niet met de goede soort (de lijnolie voor groote stukken is het eerst door de VAN EYCKS toegepast). Soms werd een dergelijk wasschilderij dan met een heet staafje glad gestreken (het encaustisch schilderen.) De muurschilderingen zijn echter het belangrijkste. Zij werden soms uitgevoerd op de gedroogde pleisterlaag, maar meestal al-fresco, in de natte steen. Er werden dikke pleisterlagen voor aangebracht. VITRUVIUS schrijft voor 3 lagen zandstuc en dan nog eens 3 lagen marmerstuc. In Pompeji zijn sporen gevonden dat in den wand ook houtpaneelen werden ingelaten. De voorstellingen zijn tweeledig, decoratief of eigenlijke schilderijen. Alle ruimte werden beschilderd. De kleuren zijn fel, maar in de oude interieurs viel weinig licht. Bij de beoordeeling bedenke men dat Pompeji een provincie-stadje was en voorts dat zij werden gemaakt in een vervaltijd. Men onderscheidt vier stijlen.

In den 1en stijl werd de wand nog en-relief behandeld, met vakken en dan deels als marmer beschilderd. Er zijn geen schilderijen aan den wand, maar de vloeren prikken met mozaïk tafereelen (als de beroemde Alexanderslag). In den 2en stijl is het reliëf verdwenen. De wanden zijn zoowel horizontaal als vertikaal in drieën architectonisch geleed. Hier wordt alles geschilderd, kroonlijsten, consoles. In de vakken wordt een schilderij gemaakt. De 3e stijl is een ontwikkeling van den 2den, de verdeeling heeft hier geen architectonische beteekenis meer, terwijl in den 4den stijl de muur a jour wordt behandeld. De wanden vertoonen eene fantastische architectuur, kandelabers en rietstengels dienen tot zuilen, zwevende figuren, landschappen, dierstukken, stillevens, Cupido- en amoren-friesen worden aangebracht. VITRUVIUS uit zich met bijzondere afkeuring over deze fantastische decoratie.

Na deze inleiding gaf spreker aan de hand eener fraaie en ruime reeks lichtbeelden een gedocumenteerd overzicht van de monumenten der stad, van haar aanleg, hare tempels, fora, de beide theaters, amphitheatres en partikuliere woonhuizen met hunne interieurs en eindelijk kwam ook de doodenstraat buiten de poort naar HERCULANUM. Het beeld der bouwvallen werd aangevuld door restauraties.

In een vlotte voordracht werd bij de lichtbeelden een toelichting gegeven, die nog menige interessante bijzonderheid in het licht deed springen en een kijk in het leven der oudheid gaf.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN

+ + + + + ADMINISTRATIE:
FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 2.

13 Januari 1909.

ECHO'S. II

POMPEJI—MESSINA.

De ramp van eind 1908 wekt een vergelijk op met die van 79, de ondergang van Pompeji, Herculenum en Stabiae. Wel geen katastrofe is bekender gebleven dan deze, al hebben sedert vele van grooter omvang de menschheid getroffen. Aardbevingen en uitbarstingen met oneindig zwaarder gevolgen hebben zich voorgedaan. Maar, hoe velen van hen die de Vesuvius-uitbarsting van voor ruim achthonderd jaren gedenken, herinneren zich nog maar nauwelijks die van de Mont-Pelée, welke toch tijdens hun leven voorviel en daarbij in hare gevolgen zooveel rampspoediger was.

Er kunnen voor dat verschijnsel vele verklaringen worden gegeven, maar de voornaamste, die tot allen spreekt, is wellicht dat de bouwvallen van Pompeji voor kultuur en vooral voor kunst zoo groote beteekenis bleken te bezitten.

Zoo ooit of ergens dan bleek hier hoe de kultus der schoonheid de ware bron van een eeuwig leven kan zijn. Pompeji was een plaats van slechts ondergeschikte beteekenis, ééne uit vele provinciesteden der zonglans noch grootheid. De rijken van Pompeji waren in de Romeinsche samenleving toch weinig meer dan gezeten „kleine luyden”. Dat mogen wij niet vergeten als wij ons oordeel over Pompeji opmaken. In geen enkel opzicht mag de kleine stad van een 30.000 inwoners vergeleken worden met een der brandpunten van het toenmalig leven. Het geeft slechts een flauwe weerschijs van de antieke beschaving en kunst.

En toch, welk een steeds toenemende verrassing eerst, bewondering bij nadere kennismaking met die stad welke zoo eeuwen achtereen onder de vulcanische asch had gesluimerd! De paar duizend Pompejanen die bij de uitbarsting omkwamen, kunnen wij — schrale troost voor henzelve. — beschouwen als de martelaren, opgeofferd als het ware om voor het nageslacht een beeld te bewaren van het verfijnd-artistische bestaan hunner samenleving.

Van 't geen wij weten omtrent den oud-Romeinschen kultuurstaat zijn de bouwvallen van Pompeji een der voornaamste bronnen. Door kunst werd die samenleving geadeld. Wij zijn geneigd slechts poëzie te zien, te denken dat zij van het menschelijk bestaan niet dan de lusten kende. Die voorstelling, wij weten het, is te rooskleurig. Zij is de nawerking van den eersten indruk onzer fantasie die zich vermeidt in beelden welke zij naar eigen welbehagen kan aanvullen en kleuren. Maar in ieder geval, „Lebenskünstler” die als de Romeinen het materiëel en zinnelijk goede wisten te waardeeren, te zoeken en te kweeken, heeft sedert onze aarde nog slechts in een enkele, bovendien door de antieken geïnspireerde, periode gekend.

Denken wij eens alleen aan de woning, die doorgaans getrouwer dan ééne andere faktor het peil eener beschaving weerspiegelt. Wij hebben ons daarbij volstrekt niet uitsluitend voor te stellen de woning der rijksten. Ook in meer bescheiden vorm zijn overeenkomstige vergelijkingen te maken.

Welk een liefde voor alles wat het leven verschoont en veraangenaamt! Hoe fijn ontwikkeld was het gevoel woningkunst en gerief. Een juist begrip voor ruimte-architectuur tooverde achter een onaanzienlijk uiterlijk, op ongunstig terrein, de liefelijkste interieurs. Het geheel is doorgaans een meesterstuk van perspectivisch effect.

Het huis der Vettiërs is één dier huizen. In weinig geschonden staat bewaard gebleven, geeft het een beeld van de Pompejaansche woning. Hier blijkt de antieke woning niet alleen een der meest harmonische uitingen der toenmalige kultuur, maar zij is ook een geheel als slechts een enkele beschavingsstaat kan aanwijzen.

Naast de in ongebroken zonlicht tintelende binnenhoven, waarboven men de eeuwig blauwe hemel zich zag welven, het koel en stemmig halfduister der galerijen, verlevendigd door bonte wandschildering. Aan kunstwerken van allerlei aard gaat het oog te gast. Geweven stoffen drapeeren de doorgangen. Mozaïeken

bedekken de vloeren. Marmeren banken en tafels, statuetten en groepen sieren den plantsoen-aanleg in het peristylum. Slechts het vroolijk klateren der fonteinen in de bekkens van het atrium en het peristylum verbreekt op aangename wijze de stilte. Bloemengeur balsemt de atmosfeer. Alles ademt behaaglijkheid, getuigt van levenslust en liefde, waarmee den Pompejaan zijn beschermgodin, de Venus fisica pompeiana, huldigt.

Messina was absoluut en relatief in welvaart en beteekenis zeker niet de mindere van Pompeji. Het was dezelfde zon die beide koesterde, dezelfde blauwe hemel die over beide zich welfde. De stad zal wel geleidelijk herrijzen en de heugenis aan de ramp uitslijten, maar men wil zich toch eens afvragen wat die puinhopen aan het nageslacht zouden te verhalen weten.

Zouden ook zij spreken van een blijmoedige levensbeschouwing? Zou ook de eerste indruk die zij wekten er eene zijn welke door het karakter harer kunst getuigde van optimisme, van een streven naar het schoone en zonnige?

Welk figuur zou onze kultuur maken zoo over een anderhalf dozijn eeuwen, aangenomen dat onze brooze werelddol na eenige miljoenen jaren rond-

zwerfens nog zoolang wil bestaan, hare bouwvallen met kritisch oog ontleed werden?

BUSKEN HUET, de poëzie van PLANTJEN'S Officina vergelijkend met de nuchtere doelmatigheid eener hedendaagsche drukkerij, troost ons. Misschien, zoo betoogt hij, zal na ettelijke eeuwen ook de moderne werkplaats voor het gevoel van den nazaat haar nimbus bezitten. Die troost echter is slechts betrekkelijk. Immers, zou zij niet veeleer wijzen op verdere zakkings van de diapason des levens, dan dat zij getuigt voor de hedendaagsche hoogte?

Andere belangen treden op den voorgrond, in andere richting werd voldoening gezocht. De antieke kultuur streefde in artistieke zin naar volmaking en verfijning, de moderne sloeg de wetenschappelijke richting in. En steeds verder wil zij dien weg volgen. De kunstzin, als algemeene en intuïtieve behoefte aan schoonheid, was een der eerste kultuur-elementen die werden opgeofferd. Kunst werd eene onthaling waar zij, als van ouds, dagelijks brood behoorde te zijn.

Dat beschamend getuigschrift zouden waarschijnlijk de steenen geven, als eens na eeuwen de bouwvallen van Messina aan die van Pompeji ter vergelijking konden worden getoetst.

■ DE PRIJSVRAAG VOOR HET ONTWERPEN VAN GOEDKOOPE, EENVOUDIGE EN ■ DOELMATIGE SLACHTHUIZEN, ZONDER EN MET KUNSTMATIGE KOELINRICHTINGEN

u de Slachthuizenprijsvraag is afgelopen, de tentoonstelling der ingekomen ontwerpen heeft plaats gehad, dunkt het ons niet onbelangrijk wanneer wij daarover een en ander mededeelen.

Het was een bitter-koude winterdag, toen wij ons naar Den Haag begaven om de tentoonstelling te bezichtigen in het voormalig Archiefgebouw op het Plein aldaar. Na van den portier een Jury-rapport en een programma ontvangen te hebben, stapten wij koud, doch welgemoed, de zaal binnen. Wat ons al direkt niet meeviel was, dat in deze, ongeveer op het Noorden gelegen, groote, holle zaal in dit barre jaargetijde niet gestookt werd, zoodat iedere belangstellende genoodzaakt werd een paar uren door te brengen in eene temperatuur onder nul, of wel na een vluchtig overzicht wegens de koude weg te loopen. Daar wij evenwel niet tot de laatsten konden of mochten behooren, knoopten wij onze jas nog eens steviger dicht en gingen fluks aan het werk, niet echter zonder nu en dan eene kleine verwensching te zenden aan het adres van dengene die met de zorg over deze zaal belast was. Edoch terzake.

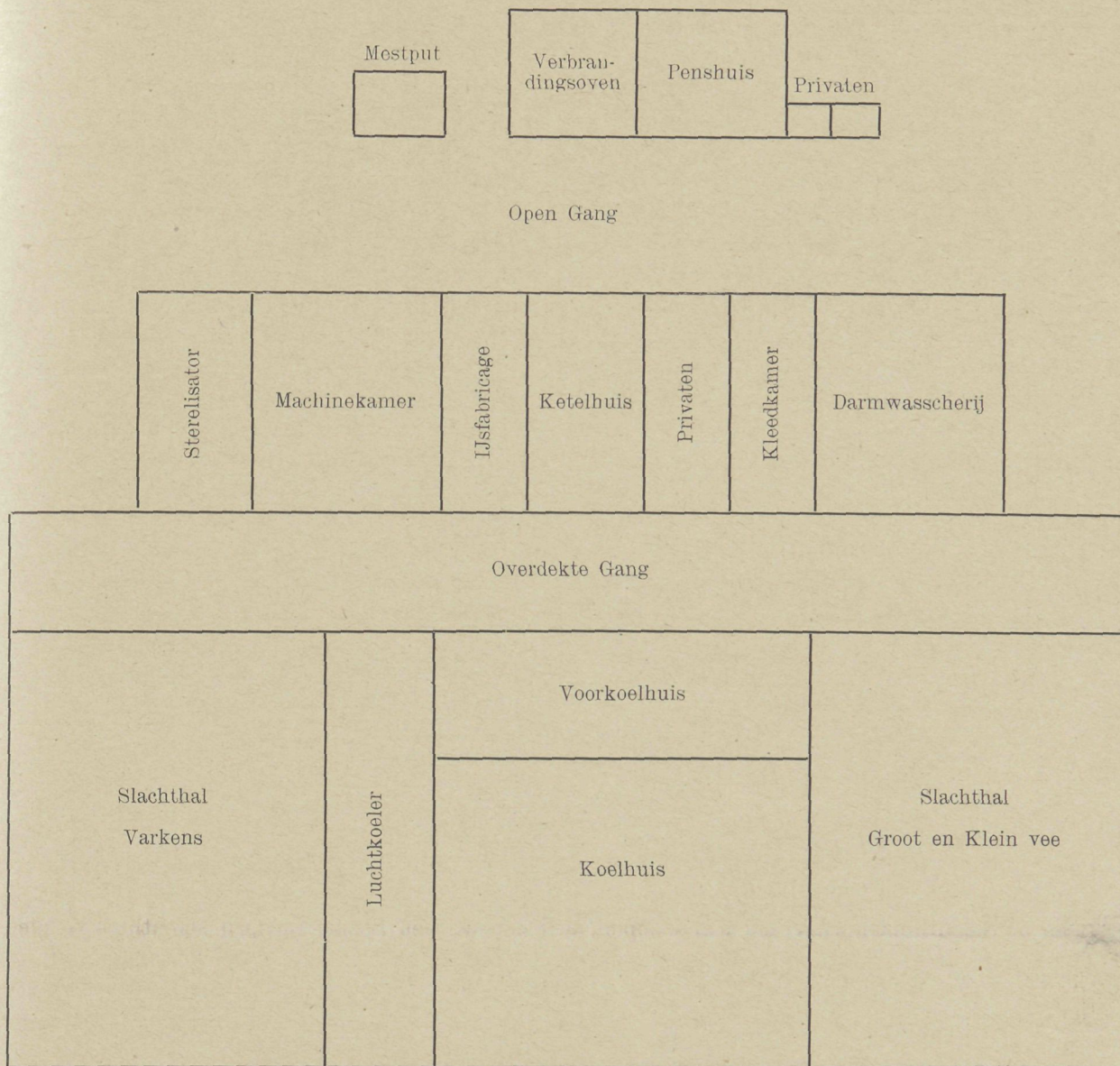
Slachthuizen behooren tot die bouwwerken, welke zelfs aan den kundigsten bouwmeester eene belangrijke vóór-studie tot taak stellen. Dit is nog te meer het geval omdat voor slachthuizen nog geen bepaald type is vast te stellen; ze zijn, als het ware, nog in wording en véél zal nog verbeterd moeten worden

eer we een geheel modern slachthuis te zien krijgen.

In spanning gingen wij daarom direkt naar Nr. 1, die, als eerstbekroonde, naar onze verwachting een ontwerp zou aanbieden, waardig om voortaan als model-slachthuis in den lande beroemd te worden. Het feit op zich zelve reeds dat voor beide typen een éérsten prijs uitgereikt was, mocht zulk eene verwachting doen koesteren, daar anders de Jury natuurlijk niet „bekroond” had, doch misschien alleen een paar verdienstelijke ontwerpen aangekocht zou hebben. Het was ons daarom een groote teleurstelling, reeds bij het vluchtig beschouwen van het eerstbekroonde ontwerp type B, tot de overtuiging te moeten komen dat hier in den opzet van den plattegrond hoegenaamd niets nieuws te ontdekken valt. Eene dergelijke indeeling is oud en moest in den tegenwoordigen tijd, waarin het woordje „hygiëne” zoo'n belangrijke plaats inneemt, niet met een éérsten prijs uit eene wedstrijd te voorschijn komen, waarbij het de Regeering te doen was, om een modern type van slachthuis te verkrijgen.

Beschouwen wij het ontwerp nader (zie afb. 1), dan zien wij dat een lange, tamelijk smalle verbindingsgang langs de slachthallen en koelhuizen bestemd is om het verkeer te vormen tusschen deze lokaliteiten onderling en met de overige ruimten. Dit achten wij een groot bezwaar; aangezien in deze gang alles passeeren moet wat voor den dienst in het gebouw noodig is. Het versche vleesch kan dus gemakkelijk

in aa
invlo
een
komt
licht
sprek
Een
te u
één
gevra
syste
gebou
om d
blootg
Een
boven
cardin
gezoch
bestaa
vastkl
dit zi

Afb. 1. Eerste Prijs Type B (met kunstmatige koelinrichting).

in aanraking komen met dingen, die een schadelijken invloed daarop kunnen uitoefenen. De gang is als 't ware een publieke doorloop. Het vuile gedeelte van het bedrijf komt hier voorts in één ruimte samen met het, zoo licht besmetbare, versche vleesch, hetgeen vanzelfsprekend uit een hygiënisch oogpunt, af te keuren is.

Eenige kleinere bemerkings overslaande om niet te uitvoerig te worden, zien wij verder dat er maar één darmwasscherij te vinden is, hoewel er twee gevraagd waren en ook dat hier het geheel verkeerde systeem gevolgd is, om het Penshuis buiten het gebouw te leggen en wel zóódanig, dat de werklieden om dit lokaal te bereiken, aan weer en wind zijn blootgesteld.

Een algemeen bekend en verspreid type, nog bovendien bezwaard met de drie bovengenoemde cardinale gebreken, waar uit niets blijkt dat men gezocht en gewroet heeft naar iets beters dan het bestaande, doch integendeel men zich angstvallig vastklampte aan het oude met alle gebreken daarvan, ... dit zijn bezwaren, zóó groot van afmeting, dat daar-

mede het ontwerp valt en volgens onze meening niet voor eenigen prijs in aanmerking had mogen komen.

Het ontwerp dat met den tweeden prijs bekroond is, heeft de verbindingsgang vermeden en de boven besproken afscheiding van vuil en rein wél verkregen, doch ten koste van twee tochtige, gedeeltelijk overdekte en niet afgesloten gangen. Overigens bevat dit ontwerp veel goeds, maar het vormt geen schoon samenhangend geheel. Het hierin neergelegde systeem zou ons kunnen aanlokken, doch het zou beter en meer architectonisch moeten worden uitgewerkt.

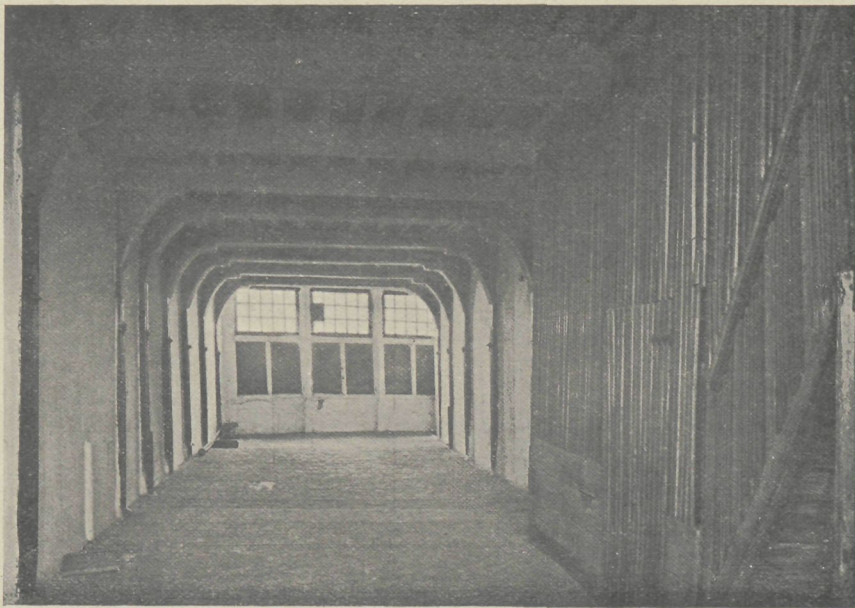
Met uitzondering van één ontwerp, waarop wij dadelijk terugkomen, vertoonen de meeste der overige plattegronden dezelfde hoedanigheden als het eerst-bekroonde. Ook zijn er, die eene oplossing te zien geven, bestaande uit eene groote binnenplaats, waaromheen de verschillende gevraagde en niet-gevraagde ruimten gegroepeerd zijn. Op deze wijze is misschien ook iets goeds te bereiken.

(Slot volgt.)

HET GOTHISCHE HUIS TE KAMPEN

---

3 ZOLDER MET DE 3
OORSPRONKELIJKE TRAP

Toen, in 1904, het gothische huis in de Oudestraat te Kampen verkocht werd en mitsdien — helaas dat thans bij zulk een gelegenheid dat „mitsdien” niet misplaatst is! — gevaar dreigde voor dat prachtig restant onzer 15de eeuwse burgerlijke architectuur, heeft ook in „De Bouwwereld” de noodkreet weerklonken: „Dat men dit monument redde”!

Die wensch is bevredigd. Het gothische huis werd op initiatief van Burgemeester Mr. **BLOMMESTEIN** door de stad aangekocht en voor Rijksrekening gerestaureerd. Op het oogenblik is het herstel nog bepaald tot het uiterlijk. De ontbrekende deelen, pui en top, werden van Udelfanger steen, volgens plannen van Dr. P. J. H. **CUYPERS**, door de gemeentewerken van Kampen herbouwd in overeenstemming met de, aan **KELDERMANS'** trant herinnerende architectuur van de middenpartij. Ook in deze echter werden de wijzigingen van later tijden verwijderd en werden de gothische kruisvensters, door glas in lood gedicht, in eere hersteld.

Wij zullen niet in herhaling vallen eener in 1904, blz. 249, reeds gegeven uitvoerige beschrijving van dit gebouw, maar verwijzen naar bedoeld nummer.

Het geïll. Zondagsblad van 3 Jan. l.l. van de „Kamper Courant”, die voor architectuur veel belangstelling toont, geeft voorts een overzicht van den gang der restauratie, waarvan wij hier dankbaar gebruik maakten.

De voorgevel vóór en na de restauratie is op bijgaande afbeeldingen te zien. De achtergevel is nu ook gerestaureerd. Zijne oude vormen bleven vollediger bewaard dan die van den voorgevel. Hij is in materiaal (grootendeels baksteen) en vormen (o. a. geen traceerwerk, maar gemetselde segmentbogen boven de kruisvensters) eenvoudiger dan de voorgevel.

Winkel, keuken — „een onderwerp dat een **PIETER DE HOOGH** niet beneden zijn talent zou hebben geacht” werd in de genoemde beschrijving gezegd — en grutterij, wier oude inventaris voor het huis is aangekocht, zijn de belangrijkste ruimten van het inwendige. Hier is, wijl de kosten der restauratie niet meevielen, nog niets geschied, daargelaten dat van beganegrond naar 1e verdieping, ter plaatse eener oude insteekverdieping, een nieuwe trap werd gemaakt naar het gothische model met rijkbewerkte „panneaux à parchemin plissé” dat, gelijk onze afbeelding toont, op de zolders gespaard bleef.

Het gothische huis is een type van het voorname koopmanshuis der dagen, toen Kampen een Hanze- en handelsstad van beteekenis was. Het kijkje op een der bovenverdiepingen geeft een denkbeeld van de imposante ruimten hier aanwezig. Interessant zijn ook de nog origineele kapconstructie met hare zware gebinten van krómhouten en de dakbedekking (pannen-type „Mönch und Nonne”).

Voor het behoud van dit huis komt allereerst een woord van hulde toe aan den Burgemeester van Kampen, die geen moeite spaarde en het huis alvast voorloopig kocht in afwachting van 's Raads sanctie. Jhr. **VICTOR DE STUERS**, door Overijsels archivaris F. A. **HOEFER** voor de zaak geïnteresseerd, had daarbij, behalve een vaste gift van f1000, gewaarborgd dat, ingeval het Rijk eens niet, zooals men hoopte, de restauratie wilde voor zijne rekening nemen, hij het huis voor den kostenden prijs zou overnemen. Dr. A. **KUYPER**, toenmaals Minister van Binnenlandsche Zaken, heeft echter het plan van den aanvang af gesteund. Door gemeenschappelijke aktie is aldus Kampen in het bezit gebleven van een hoogst interessant en binnen onze landpalen zeldzaam staal van oude partikuliere bouwkunst.

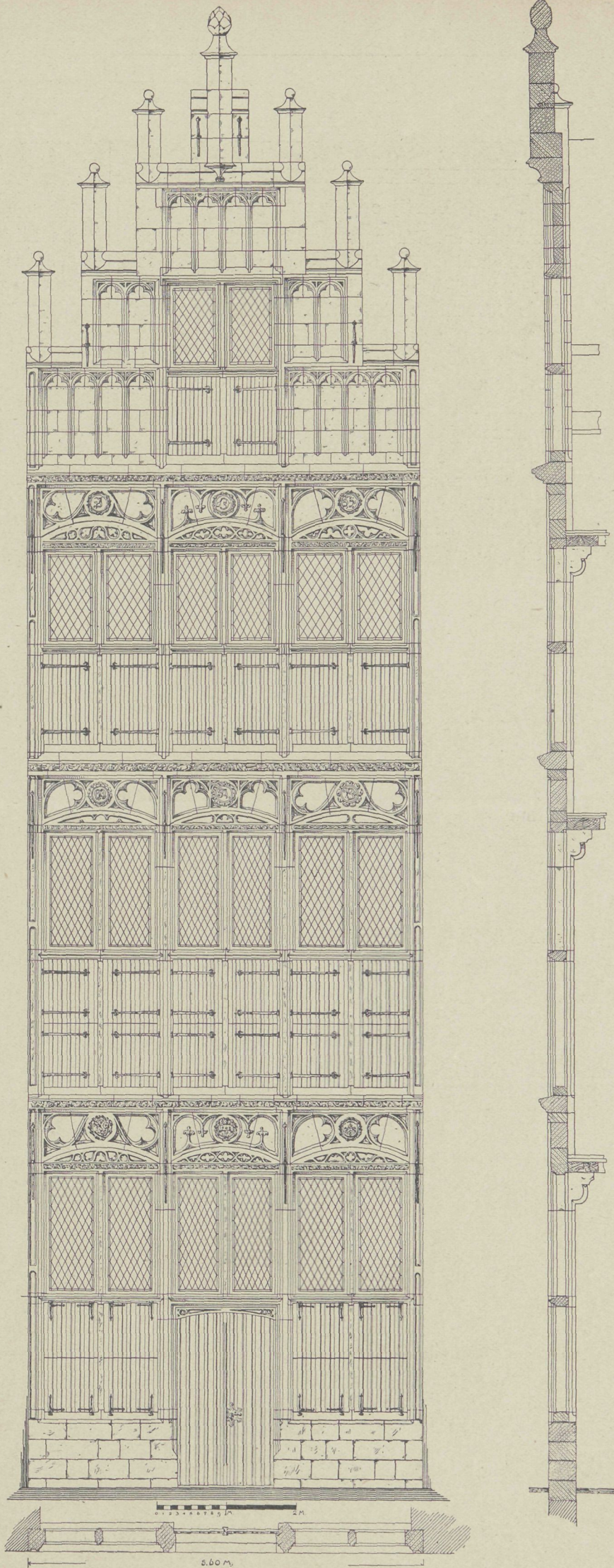

VOOR DE RESTAURATIE

HET GOTHISCHE HUIS TE KAMPEN

NA DE RESTAURATIE

(TEEKENING VAN HET BUREAU VAN
GEMEENTEWERKEN TE KAMPEN)

SPREUKEN EN CITATEN.

Partij en Kunst.

Ik haat partijen. Wanneer men vóór alles waarheid en gerechtigheid zoekt, is men onmogelijk voor elke partij, zoowel politieke, sociale of conventionele. Nader ik ergens toevallig zulk een partij of wil zich een indringen, dan pleeg ik haar een stoot met den elleboog te geven, hetzij naar links, hetzij naar rechts. Ik wil zelfstandig staan, ik wil vrij zijn. Ik ga ook de vrijheidspartijen uit den weg — ik wensch de persoonlijke vrijheid. En toch wekt iedere partij mijne belangstelling; het is toch de menschheid, die daar strijdt en lijdt, het goede wil en, ach hoe dikwijls, het kwade verricht. In die partij, waar ik het goede zie, daar tracht ik dat te eeren en mij eigen te maken; maar waar ik het kwade, de slechtheid zie, daar berisp ik met spot of hoon. Zoo komt het dat ik vandaag *met* een partij en morgen *tegen* haar ben. Dat ziet er afschuwelijk wankelmoedig uit en toch is het de grootste standvastigheid. Niet bij de partij moet men blijven staan, maar bij datgene, wat men voor goed en rechtvaardig houdt. Dat is eigenlijk zoo eenvoudig. Men komt dan

wel in conflict met de menschen, maar niet met zich zelf.

Onverstand kan dat dikwijls zóó uitleggen, alsof men met alle partijen goede vrienden wil blijven, terwijl men het inderdaad toch bij ieder verkerft of anders nog verkerven moet!

Dat iemand, zonder aan voordeel of nadeel te denken, vrijmoedig zijne meening zegt, is voor zulke menschen ondenkbaar geworden. Dat eene bepaalde meening, ook wanneer ze zich niet aansluit bij anderen, ook al is ze onjuist, ontspruit uit het gevoel, en dus natuur is, en dat het voor lyrische gemoederen een natuurlijke behoefte is, het gevoel te uiten, dat kunnen de arme onmondigen niet begrijpen, die slechts datgene beweren moeten, wat de partij beweert. Ik weet niets, wat een mensch onvrijer maakt, dan een partij, al is ze nog zoo'n vrije.

Partijmensen! Ze weten niets van eene persoonlijke waarheid, niets daarvan, dat er even zooveel subjective waarheden zijn, als er persoonlijkheden bestaan. Om dat te begrijpen, daartoe behoort een weinig filosofisch denkvermogen en iets van dat vrijheidsgevoel, dat iemand van uit de kudde schapen tot den mensch verheft. En alleen met den mensch en zijn beschavingsidealen heeft de dichter en de kunstenaar te maken.

PETER ROSEGGER.

GEMENGDE BERICHTEN

DELFT. Het Van Meerten-Museum. Bij Kamerbesluit werd de f 5000 subsidie voor aankopen geschrapt (zie jg. 1908, blz 401). De Regeering heeft nu van de Vereeniging „Huis Lambert van Meerten” ontvangen een gelijk bedrag dat bestemd is voor het Museum en dit bedrag werd in dank aanvaard.

'S GRAVENHAGE. Het uitbreidingsplan, door den heer H. P. BERLAGE in overleg met den Directeur van P. W. opge maakt, is bij den Raad ingediend en de dagbladen brengen beschrijvingen van de voornaamste punten, welke evenwel zonder afbeeldingen niet volkomen duidelijk zijn. Behalve de stadsuitbreiding bevat het plan ook de verbeteringen in de verkeerswegen der binnenstad en wijziging van de spoorwegtoestanden (opheffing station Staatsspoor).

Evenals in het plan voor Amsterdam is een Ceintuurbaan ontworpen, is op ruime schaal gezorgd voor parken en plantsoenen en werd een soort „Volksforum” aangelegd. Opmerking verdient dat de heer BERLAGE het ontwerp voor de stichting van Internationalisme, de veel gesmade wereldhoofdstad, in zijn ontwerp opnam.

Voor nieuwe openbare gebouwen worden plaatsen aange wezen: een koninklijk paleis op het terrein dat thans voor de schouwburg is aangewezen, een raadhuis in den tuin van het tegenwoordig paleis aan den Princessewal of wel aan het Alexanderveld, een museum op Zorgvliet, een academie van B. K. met Kunstnijverheidsmuseum op het terrein van de Oranje Kazerne.

Voorts wordt in overweging gegeven de instelling eener „Schoonheidscommissie”, die, als in Amsterdam, over bouwplannen op gemeentegrond adviseert.

De Mariënborgkerk te Nijmegen. Er is een beweging op touw gezet bij den Raad van Nijmegen tot behoud van de kerk van het vroegere klooster Mariënborg, laatstelijk kazerne. Op de Rijksbegroting is f 5000 voor het herstel gebracht. Het is een gebouw uit het midden der 15de eeuw, bestaande uit eenige traveeën met kruisgewelven en een in halven 6-hk gesloten koor.

Bovendien is deze kerk merkwaardig als zijnde de grootste dubbelkerk van ons land.

Een prijsvraag voor het Ned. gebouw op de tentoonstelling te Brussel. Het Bestuur der Ned. Ver. van Amb.

en Nijv.kunst richtte een adres tot den Minister om voor de Ned. tentoonstellingsgebouwen te Brussel een prijsvraag uit te schrijven en verzocht aan „Architectura et Amicitia” adhaesie. In de overweging dat de Voorzitter, de heer KROMHOUT, reeds eenige maanden met de voorbereiding bezig was, werd indertijd besloten dat verzoek niet te ondersteunen.

Deze reden was echter niet medegedeeld, zoodat de Minister een brief aan „A. et A.” had geschreven om de motieven van het Genootschap te kennen.

Dit nu leidde tot ampele bespreking in de vergadering van „Architectura et Amicitia” 6 Januari en deze heeft met algemeene stemmen eene motie aangenomen van den navolgenden inhoud:

De vergadering, enz.,
gehoord de debatten,
spreekt als hare meening uit, dat het niet strookt met de goede begrippen van collegialiteit, te reageeren op reeds gedane opdrachten of toezeggingen aan architecten gedaan,

dat het echter in het belang der Nederlandsche bouwkunst noodzakelijk geacht wordt, bij werken, die bestemd zijn, onze nationale bouwkunst te vertegenwoordigen, ook nationale prijsvragen te doen uitschrijven,

en besluit deze overtuiging ter kennis van de Regeering te brengen.

De regeling van internationale prijsvragen is na de meer dan treurige ervaring met de Vredespaleis-prijsvraag ter hand genomen en o.a. het Genootschap „Architectura et Amicitia” heeft aan het Kongres te Londen een stel conceptregels voorgelegd. De zaak werd toen aangehouden. Thans werden door de Permanente Kongrescommissie zulke regels opgemaakt, die in vele opzichten aan de desiderata van „A. et A.” beantwoorden. O a. werd blijkbaar als juist erkend deze groote grief tegen de Vredespaleis-prijsvraag: de combinatie van besloten en vrije prijsvraag.

Waar deze regeling geen actueel belang en onze ruimte beperkt is, komen wij er te zijner tijd nog nader op terug.

Keuring van baksteen. De „Ver. van Ned. Baksteenfabr.” is volgens dagbladbericht, van meening dat dikwijls onbillijke afkeuringen van baksteen plaats vinden en wenscht daarom dat Arbitrage zal worden voorgeschreven.

Thans kan de aannemer bij afkeuring in beroep gaan. De bedoeling van het bericht, dat ons niet geheel duidelijk was, schijnt nu te zijn dat ook de steenleverancier zelfstandig het recht krijgt om bij afkeuring, die hem schade berokkent, arbitrage te kunnen vragen.

De eisch der Kunst in de technische opleiding. Bij gelegenheid van den Dies natalis der T.H.S. werd 8 Jan. l.l. door den Rector Magnificus Prof. S. G. EVERTS c.i., een rede uitgesproken, waarin naast een overzicht der gebeurtenissen in den cursus 1907-08, belangrijke beschouwingen van meer algemeen aard werden gegeven. Wij ontleenen er het volgende aan, waaraan waarschijnlijk niet vreemd is eene bijgedachte aan A. et A.'s Hooger en Voortgezet Bouwkundig Onderwijs aan de Akademie van B. K. te Amsterdam.

De Rector Magnificus betoogde het volgende:

De eischen der techniek bij de opleiding van wetenschappelijke ingenieurs zijn in hoofdzaak drieërlei.

Eensdeels zijn zij streng wetenschappelijk ten einde de studenten te bekwamen om later de ontwikkeling der techniek te kunnen volgen en leiden. Anderdeels zijn zij van practischen aard, opdat de ingenieur der verschillende afdelingen hunne wetenschap zullen kunnen toepassen en gebruiken. Twee richtingen welke hand aan hand gaan en ontwikkelend op elkander werken.

De derde richting, die der kunst, dringt meer op den voorgrond bij de beoefening der architectuur, maar kan feitelijk in geen der andere afdelingen worden gemist, hoewel zij zich bij deze op andere wijze uit en zij, gelijk prof. GRINWIS PLAAT eens helder deed uitkomen, moet blijken uit den vorm, welke overeenkomt met de nuttigheidseischen van het gebouwde object, zij dit dan eene ingewikkelde machine, een sluis of een brug. Hier, in den regel geen vormen afgeleid uit historische tijdperken, die andere behoeften hadden, maar toch bij die tijdperken ter school gegaan om over te nemen 't goede beginsel steeds waar en eenvoudig te blijven, opdat ook de ontwikkelde leek de bedoeling van het bouwwerk zal voelen en begrijpen.

De studenten voor de architectuur moeten ook deze waarheid in de eerste plaats beseffen en doorgronden. Doch de aan hunne werken gestelde eischen gaan te dezen opzichte hooger, omdat zij niet alleen betrekking hebben op den utiliteitsbouw maar op het geheele gebied der architectuur tot in hare hoogste kunstuitingen. Daarom is het niet voldoende dat de architect zijn hoofdvak, de architectuur, ten volle beheerscht, hij moet ook eene studie gemaakt hebben van de kunstgeschiedenis in haren geheelen omvang en de decoratieve- en de beeldhouwkunst zoodanig beoefend hebben, dat hij haar met gemakkelijke kan toepassen terwijl eene groote vaardigheid wordt vereischt in de teekenkunst.

Zoolang de architectuur wordt gerekend tot de technische vakken, wat algemeen het geval is, omdat zij aan alle technische scholen, zoowel lagere als middelbare en hogere wordt onderwezen, zoolang meent spr. de kunstkennis en de kracht om de kunst aan te wenden tot eene gedachte-uiting op architectonisch gebied te mogen rekenen tot de technische eischen der architectuur welke aan eene technische hoogeschool met grooten ernst moeten worden beoefend.

Aldus opgevat moet de kunst ons allen doordringen, maar wordt zij een onderwerp van bijzondere studie voor den architect en is de afdeling der Architectuur een kunstschool in den waren zin des woords.

Spr. meende dat deze uiteenzetting noodig was tot toelichting der woorden „eischen der techniek” opdat deze niet zouden worden misverstaan.

Een grootsch plan voor Gouvernementsgebouwen te Batavia. Den architect P. A. J. MOOYEN was opgedragen het ontwerpen van een nieuw gebouw voor het Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. Dit plan is, naar wij vernemen, wjl de Gouverneur-Generaal zich terecht niet kon vereenigen met de gekozen plaats in een winkelbuurt, opgegeven, maar... door een van grootscher opzet vervangen. De heer MOOYEN heeft voorgesteld en hij slaagde erin Z Exc. te overtuigen, dat, in verband met de noodzakelijke stichting van meerdere Gouvernementsgebouwen, een aesthetische en oeconomische oplossing zou zijn, het vereenigen dier gebouwen aan de Noordzijde van het reusachtige Koningsplein. Hem werd een dienovereenkomstige opdracht gegeven tot het ontwerpen van 1°. een gebouw voor genoemd departement, 2°. een gebouw voor het dep. der gouvernementsbedrijven met annex een hoofdkantoor voor den Post- en Telegraafdienst en een voor de Staatsspoorwegen, 3°. een ruim en monumentaal Post- en Telegraafkantoor, 4°. verdere bebouwing aan die zijde van het plein gepaard aan park-aanleg voor het Gouvernements-Hotel (Paleis van den Gouv.-Gen.)

Een ruim een grootsch plan. Er komt leven in de Indische architectuur! Als deze plannen nu maar niet om financiële redenen worden opgegeven.

De verkoop van Pruisische Koninklijke paleizen en bezuinigingen op den bouw van nieuwe bouwwerken in Duitschland. Als vervolg op de berichten van blz. 362 jaargang 1908 „tegen de overdaad bij openbare gebouwen in Duitschland”, en van het bericht op blz. 418 betreffende verkoop van koninklijke paleizen het volgende:

Behalve de kasteelen te Benrath en Düsseldorf alsmede Stolzenfels zonden ook verkocht worden de kasteelen te Celle en Osnabrück, beide onbruikbaar en duur in het onderhoud. Overal wordt naar spaarzaamheid getracht. Bouwwerken in uitvoering worden zelfs nog onderzocht om bezuinigingen op te sporen!

Het Edisonsche gegoten huis. De „Arch. Rundschau” brengt een bijdrage van den heer H. HANA die daarin na een inleiding over schoonheid, waarheid en wetenschap contra kunst, een en ander mededeelt over EDISON'S nieuwe vinding aan de hand van een zekeren HENRY J. HARMS die met Mr. SMALL, EDISON'S assistent is. (De schrijver heeft voor eenigen tijd in „Architectura” een overeenkomstig artikel geplaatst).

EDISON stelt zich voor om, na in 2 à 3 dagen zijne vormen te hebben opgesteld, het huis in 6 uur + nog een maand verharden, af te maken. Met één stel vormen maakt hij 3 huizen in 2 maanden. Een huis dat anders \$ 8 à 10.000 kost, wil hij voor \$ 1000 leveren. De konstruktie is in cement-ijzer, maar de beton is daarbij van bijzondere samenstelling.

Zij is vloeibaar als water en kan daarbij langen tijd, 8 uur, goed worden gehouden. Tijdens het gieten wordt met bijzondere toestellen de massa in beweging gehouden. Door een bijvoeging van een soort leem wordt het vóórtijdig verharden belet evenals het bezinken der zwaarste deelen in de beton. Het overtollige water wordt verwijderd, de beton wordt door haar eigengewicht in elkander gedrukt en krimpt bij het verharden slechts weinig. Na zes dagen is de beton harder dan eenige bekende menging.

Haast te mooi om waar te wezen, zelfs in het land der onbegrensde mogelijkheden!

Het bouwbedrijf te Weenen in 1908 heeft volgens de „Wiener Bauind. Zeit.” een ongekeerde malaise doorgemaakt, ondanks de verbetering van de geldmarkt. Bovendien deden zich loonsverhoogingen voor en werden de materialen duurder. Tot overmaat van ramp dwingt zuinigheid den staat zich tot het onmisbare te bepalen. Particuliere opdrachten blijven uit en, als men gedwongen verkoopen buiten beschouwing laat, dan gaat er weinig om op de terreinmarkt.

Het aanbesteden aan den laagsten inschrijver schijnt tot de belachelijkste resultaten te leiden. De konkurrentie is zoodanig dat zelfs de krachtige en goed ingerichte firma's bij grooten omzet weinig verdienen.

Onder dezen toestand gingen ook verwante industriën gebukt, bijv. de baksteennijverheid.

De oorsprong van den Griekschen tempel. Het „Alg. H.bl.” bracht een bericht over eene theorie van Prof. WILLIAM RIDGEWAY over de herkomst van den Griekschen tempelvorm. Daarmede zou het aantal hypothesen daaromtrent weer met eene vermeerderd zijn. Immers reeds vele geleerden en kunst-historici hebben getracht uit te vorschen hoe wel het prototype van een zoo indrukwekkend en verheven architektonisch samenstel als de Grieksche tempel, kon zijn ontstaan.

En bij de theoriën zijn er verschillende die zeker niet aantonds voor de hand liggen! Eene bijv. leidt den Griekschen tempel af uit de Egyptische pyramide. Zij steunt op de eigenschap, die met name de dorische tempel vertoont, dat de zuilen en muren een binnenwaartsche naar één punt gerichte helling hebben.

Een andere theorie wil dat de Grieksche tempel zou zijn een geidealiseerde en steen geworden paalwoning. De palen zouden daarbij in den vorm van zuilen hoofdzakelijk zijn geworden en de eigenlijke woning zou zijn ingekrompen tot hoofdstel en dak.

Prof. RIDGEWAY betoogt nu blijkbaar dat de tempelvorm ontleend is aan een huizentype uit noordelijker streken en wel uit Thracië. De oorspronkelijke Grieksche tempels zouden platte daken gehad hebben zooals over het algemeen zuidelijke gebouwen. Dit platte dak zou dan later zijn verdrongen, toen men in Griekenland huizen uit Noordelijker streken leerde kennen. Dit is nuchterder verklaring dan die nog uit griekschen tijd afkomstig, welke het fronton, het driehoekig gevelveld van den griekschen tempel wil afleiden van den adelaar, de aan Zeus, den Oppergod, gewijden vogel.

Het fronton zou als het ware het symbool zijn van dezen vogel, die met uitgespreide vleugels, den tempel bekroont.

Eene Amerikaansche kerk. De Duitsch-Evangelische gemeente te Pittsburg bezat een waardevol terrein in de stad. Sinds jaren weifelde men of men dit terrein zou bestemmen voor een kerk of wel voor kantoorgebouwen. Het eind der overpeinzingen is een kompromis: er komt en een kerk en een kantoorgebouw.

De gevel lijkt volgens een bericht in den „Köln. Zeit.”, dat echter niet heel duidelijk is bij een gebouw van 14 verdiepingen, op een kathedraal, maar de kerkruimte neemt niet meer dan het centrum ervan in. Zij is rondom, van boven en ter zijde omgeven door kantoorlokalen.

„Burt”-ventilator. Door de firma MOENS & BECK te Bloemendaal worden in den handel gebracht ventilators met glazen top, als eene combinatie van bovenlicht en ventilatie.

Volgens het prospectus laat deze ventilator de lucht geheel onbelemmerd door, en terugstooting der luchtstroom naar beneden is niet mogelijk. Hij is voorzien van een goot voor het verzamelen van het condensatiewater, met uitlaat naar buiten en van een inrichting om de telescoop-afsluiter in elke gewenschten stand te houden.

De prijzen wisselen af van f 15 voor een ventilator met een halswijdte van 12 Eng. dm. tot f 300 voor een met een wijdte van 72 Eng. dm. in middellijn.

Dakluik met beweegbare ladder. Dit valluik heeft boven andere dergelijke inrichtingen het voordeel dat de beweegbare ladder bij het sluiten van het luik automatisch in de luik-opening getrokken wordt en dat een onbevoegd openen van het luik aan den buitenkant niet geschieden kan. Ook wordt de opgetrokken ladder zonder hulp van bijzondere toestellen of handgrepen, alleen door plaatsing der draai-assen van den hefboom in hunne stelling gehouden.

Figuur 1 geeft een doorsnede over een met een valluik voorziene dak-opening, in welke de te samen klappende, beweegbare ladder, opgetrokken is.

Figuur 2 geeft een doorsnede door het geopende luik met neergelaten ladder en figuur 3, op grotere schaal, een doorsnede van een deel van de ladder.

Zooals uit de fig. te zien is, is aan een voorsprong bij c van het draaibare luik, een sluiting aangebracht.

Tot het ingaan in den zolder door dit luik dient de als Neurenberger schaar gevormde en bij e aan de beugels f van het luik bevestigde draaibare ladder. Aan 2 zijwanden van het luik is aan elke zijde een hefboom g bij g, draaibaar aangebracht, die aan het eene einde door een stang h met het valluik en aan het andere einde door een stang i met de ladder in verband staat, terwijl dezestangi bovendiennogdooreen arm k, onmiddellijk aanliggend aan den luikenkant bij b draaibaar is. De inrichting is zoodanig gemaakt dat de ladder, tegelijk met het openen en sluiten van het luik, valt en opgetrokken wordt. De inrichting hiervoor wordt verkregen door de draaibare hefboomen o met de tandsector-raderen p.

Aan den onderkant is het luik door een soort beschot of binnenluik afgesloten, dat draaibaar is om de knieren l en dat de ladder aan het gezicht onttrekt. Door een met een hefboomstang verbonden ketting n wordt dit luik, bij het opheffen van de ladder, eveneens opgeheven, totdat hij de onderste opening afsluit. Dan wordt dit onderste luik door een springknip of andere inrichting vastgezet. De boomen van de ladder bestaan uit een aantal schaargeleden t, welke verbinding geschiedt door schroefbouten, zoowel in de kruispunten als aan de einden der leden, (vergelijk fig. 3). Deze leden zijn, ter vermeerdering van hunne stijfheid, in doorsnede gewelfd en loopen aan de kanten dunner uit. De sporten s hebben concave uitsparingen, die met de convexe oppervlakken der binnenste leden t overeenkomen en in welke deelen de boomstukken kunnen draaien. Hierbij vormen de bouten u, die door flensen v door de onderkanten der sporten heen gaan, de draai-assen, waarom de deelen der boomen kunnen draaien. Een tusschenstuk ij en een moer z dienen om deze deelen elastisch te samen te houden.

Om het luik vanaf den zolder te openen, is aan het onderste einde van de ladder een ring d bevestigd, waaraan door middel van een stok met haak, touw of ketting getrokken wordt. Bij het nedergaan van het onderste luik, zakt gelijktijdig de ladder en het bovenluik opent zich.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Dekorative Kunst. Heft IV. 1909. Een kritische terugblik op de tentoonstelling van München van 1908 levert het hoofd-artikel. De tentoonstelling wordt over het algemeen als zeer geslaagd beschouwd. „Eenvoud” was het motto van al het tentoongestelde, maar de schrijver is niet tevreden met de toepassing daarvan op het feestterrein, welks opvatting hij schoolmeesterachtig noemt, waardoor het opgewekte gemist wordt. Verder laakt hij het, dat er te veel middelmatige architectuur was toegelaten, waarvan de geest te landelijk is en die een aanbidding vertoont van het Beiersche landhuis. Bij dit artikel zijn verschillende afbeeldingen ge-

voegd o.a. van een transportabel landhuisje van ALOIS en GUSTAV LUDWIG. Van de verdere reproducties in deze aflevering treden op den voorgrond het grafmonument voor prinses MATHILDE van Beieren door KNUT AKERBERG, een mooie marmer sarkofaag en een landhuis van EMANUEL VON SEIDL. Deze afl. geeft nog een artikel over de Paderborner meubelwerkplaatsen, één over de moderne porseleinplaatjes uit Meissen en Kopenhagen en over de kunstnijverheidschool te Crefeld, waarbij ontwerpen zijn gevoegd der verschillende vakleeraars o.a. woonhuizen van AUGUST BIEBRICHER.

Deutsche Kunst und Dekoration. Heft IV. 1909. In het eerste artikel maken we kennis met ANNIE FRENCH en haar fantastische teekeningen, maar van meer belang voor ons is de kennismaking met een landhuis in Neder-Saksen van den arch. WILHELM FRÄNKEL uit Hamburg. In dat land van sappige weilanden, van zware luchten en volkomen vlakke past een laag huis, beschut door een groot dak. De architect heeft hier dan ook een huis ontworpen dat aansluit met het landschap. De afbeeldingen geven ons vele aardige kijkjes maar vreemd doet het aan dat bij dit huis, dat in zijn uiterlijk een onmiskenbaar boersch type vertoont, zulke verfijnde interieurs behooren.

Een bespreking over de eenheid in de architectuur waarover MUTHESIUS las, een beschouwing over de reform in de danskunst, één over CH. TOOBY den dierschilder, één over boekbanden van PAUL KERSTEN (met plaatjes) en een verslag over de prijsvraag „behangsel en meubelstoffen” (met plaatjes) en een praatje over de studie voor kunstnijveren van LUX vormen den bonten inhoud van deze aflevering, die in zijn geheel genomen niet bijzonder gelukkig is.

Moderne Bauformen. Heft XII. 1908. We leven in de eeuw der Individualiteiten, die kloek en moedig voortgaan om de nieuwe wegen te betreden. Ook HUGO EBERHARDT schijnt één der architecten te zijn die zijn strijd heeft gehad en met voorzichtig wikken en wegen zijn doel heeft bereikt. Zijn kunst kenmerkt zich door haar eerlijkheid, die niets verheelen wil en door de eenvoudige middelen waarmee hij de effecten bereikt. Bij dit artikel zijn gevoegd afbeeldingen van villa's en van verschillende scholen door hem gebouwd. Drie gekleurde reproducties van ontvangzalen één van BERNHARD VIEWEGER, één van VOGELGESANG en een woonhal van J. WIPF uit Londen sluiten deze aflevering en tevens dezen jaargang.

Architectura Nr. 2. Gewone ledenvergadering van „A. et A.” op 6 Jan. In deze vergadering werd de kwestie besproken van de al dan niet gedane opdracht van de regering aan den Voorzitter KROMHOUT voor den bouw der nederlandse afdeling op de a.s. tentoonstelling te Brussel.

HENRI HAVARD. Herdenking van den 70n verjaardag van dezen franschen schrijver en in het bijzonder wat hij over Nederland geschreven heeft.

TECHNISCH GEDEELTE. Fundeeringmethoden (vervolg). Draagpalen en heiformules, door A. N. W.

Bouwkundig Weekblad Nr. 2. Mij. tot bev. der Bouwk. Vermelding der candidaatbestuurders, der voorgenomen examens van opzichter en teekenaar enz.

Internationale prijsvraagregelen. Vertaling dezer prijsvraagregelen opgemaakt door de permanente Congresscommissie te Parijs opgemaakt.

Brieven uit Rotterdam VI. Het raadhuis te Zeist wordt hierin besproken terwijl er afbeeldingen zijn bijgevoegd. Verder wordt besproken het nieuw gebouwde Van Doorens-gesticht te Rotterdam.

Opmerkingen over de uitbreiding van Amsterdam. **De Opmerker** Nr. 2. Messina. Historische bijzonderheden van de stichting van Messina.

Onder het Normandische gezag ontwikkelde zich groote bedrijvigheid in het bouwen. In de middeleeuwen bevonden zich vele Grieken onder de bevolking, doch voor bouwwerken maakte men met meer succes gebruik van de werkkrachten der Longobarden. De invloed van de oostersche bouwkunst is op Siciliaansche bouwwerken merkbaar. De oudste kerk is de St. Nicolo, in 1063 door ROGER I begonnen en gebouwd met deels antieke zuilen. In de 16e eeuw werd deze kerk geheel verbouwd. Op de plaats van een Neptunustempel werd later een moskee gebouwd en moest deze wederom plaats maken voor een normandische kerk, waarbij ook nog gebruik gemaakt werd van de oude klassieke zuilen van den Neptunustempel.

Het hotel van JACQUES COEUR te Bourges. Dit gebouw, waarvan een afbeelding van den binnenhof bij het opstel is gevoegd, is een der bestbewaarde typen van een aanzienlijke stadswoning uit de middeleeuwen.

Het Damplan. Overgenomen uit de „N. Rott. Cour.” Vereeniging tot bevordering der bouwkunst te Leiden. Vermelding van de feestvergadering, gehouden bij gelegenheid van het 12½-jarig bestaan dezer Vereeniging. **Architectura et Amicitia.** Verslag der gehouden vergadering op 6 Jan. Zie hier boven onder „Architectura”.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN
KEIZERSGRACHT 559 + + + + AMSTERDAM

+ + + + + ADMINISTRATIE:
FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No 3.

20 Januari 1909.

HET OUDSTE HUIS VAN AMSTERDAM

Het oudste huis van Amsterdam wordt Maandag 25 Januari a. s. verkocht. Het is een 16e eeuwsch huis gelegen in de Bonte Kraaiengang, die ingaat op de Prins Hendrikkade Nr. 61, 62 tusschen den Zeedijk en de St. Nicolaaskerk. Thans verkeert het huis in een toestand van schromelijk verval en roept het ons als het ware toe, dat 's werelds grootheid vergankelijk is. Hoe uitgewoond en uitgesloopt het ook is, het bewaart echter toch nog herinneringen aan de dagen waarin het de geriefelijk en artistiek ingerichte woning was van een gezeten Amsterdamsch poorter. Bij deze gelegenheid zij nog eens de aandacht op dit huis gevestigd, eer het misschien binnenkort zijn doo-vonniss hoort uitspreken.

Getuige de vogelvlucht waarop CORNELIS ANTHONISZON, Schilder inde Schrijvende handt, „de vermaerde koopstadt van Amstelredam” afbeeldde gelijk zij zich in 1544 voordeed, was het huis indertijd gelegen onmiddellijk aan de kade van het Y, de Oude Zijds Houttuinen, anders gezegd de „Oude teertuinen” of wel de „Slijpsteen”. De eerste benamingen spreken voor zich zelf, de laatste is door de spraakmakende gemeente afgeleid van de molensteen die hier werden opgeslagen. Dit geveltje was nog getuige van ALVA's laatste rit langs den Buitenkant, zooals WITKAMP en VAN DER WAAY die in beeld brachten. Later werd de rooilijn ter plaatse gewijzigd en werd er een huis voorgebouwd.

In dit huis, waar „de drie bonte kraayen” uithingen, was van het midden der 17e eeuw tot 1838 gevestigd kerk en pastorij der oud-bisschoppelijke clerezij, die in 1664 het huis geërfd had.

In de dagen van rijkdom die met de 17de en 18de eeuw voor Amsterdam aanbraken, werd de physionomie der stad geheel gewijzigd. De oude huizen werden, op enkele uitzondering na, in de toenmaals „moderne” stijlen herbouwd. Het verborgen huisje in de Kraaiengang staat dan ook vrijwel alleen als

specimen van onzen 16de eeuwshen woningbouw. Voor de wijze waarop de burgers uit den opkomsttijd der stad waren behuisd, is het een zeldzaam en authentiek gegeven.

Het huis in de Kraaiengang is na zijne ontdekking reeds meermalen beschreven o. a. in het jaarverslag over 1884/85 van het „Kon. Oudh. Gen.”, in het zesde stuk van de „Noord-Holl. Oudheden”, terwijl MARTIN KALFF er in het „Alg. H.bl.” van 31 Oct. 1897 een zijner aardige feuilletons aan wijdde. Van de daarin vervatte gegevens is hier dankbaar gebruik gemaakt. Door de welwillendheid van het „Kon. Oudh. Gen.” kunnen wij hierbij voorts geven de afbeelding naar de teekening van W. STEELINK, welke in de „Noord-Holl. Oudh.” voorkomt.

In meerdere opzichten is dit huis nog merkwaardig. In de eerste plaats bleef ons hier bewaard een type van de indeeling van het voormalige burgerhuis. Zij is, hoewel ouder, verwant aan die van het Edamsche museum. Van de straat stapt men in een voorhuis welks buitenwand geheel in een glazen pui opgelost is. In een hoek van dit ongeveer vierkante vertrek staat de wenteltrap. Het voorhuis was zoo hoog, dat gelegenheid bestond om aan de achterzijde, twee vertrekken boven elkander (één was de zoogen. hang- of opkamer) aan te brengen. De benedenkamer is echter enkele treden verdiept. De eerste verdieping van het toenmalig woonhuis diende waarschijnlijk als magazijn of koopmanszolder.

Behalve als type van oude indeeling is het huis aan de Kraaiengang nog merkwaardig als een bewijs met welk een zorg ook het artistiek voorkomen der eenvoudige woning, zoo in- als uitwendig, werd behandeld. Het geeft ons een les, die behartiging verdient.

Het geveltje is zeer verramponneerd. De kunstvormen wijzen op den overgangstijd van Gothiek op Renaissance. De pui werd veranderd, hoewel de oude geprofileerde stijlen nog aanwezig zijn. De oorspronkelijke top is vervangen door een hals van het eenvoudigst model, maar eenig beeldhouwwerk, kraagsteen onder de gemetselde lisenen der blindbogen, en als aanzet der hoekpilasters

3 HET OUDSTE HUIS VAN 3
AMSTERDAM. 3 NAAR EENE
TEEKENING VAN W. STEELINK

(NOORD-HOLLANDSCHE OUDHEDEN. VI^{DE} STUK)

van den verdwenen top, bleef gespaard; deels bladwerk dat aan de Gothiek herinnert, deels Renaissancekopjes.

Maar toch verraden die weinige sporen van vroeger staat den wensch naar iets goeds en iets moois, welke in onze dagen bij woningen van gelijke beteekenis niet meer wordt gekoesterd. Trouwens, daarin staat dit huisje niet alleen. De buurt waarin het staat, en die meer dan eenige andere van oud-Amsterdam kan meepraten van het wisselvallige van 's werlds aanzien, is nog vol van even duidelijk sprekende bewijzen. Welk een rijke oogst van voorbeelden onzer zoo uitermate typische burgerbouwkunst uit vroeger dagen biedt dit geheele stadsdeel, de Oude-zijds burgwallen niet alleen, maar ook de thans beruchte zijstraten en stegen, zelfs één zoo befaamd als de O.-Z. Armsteeg.

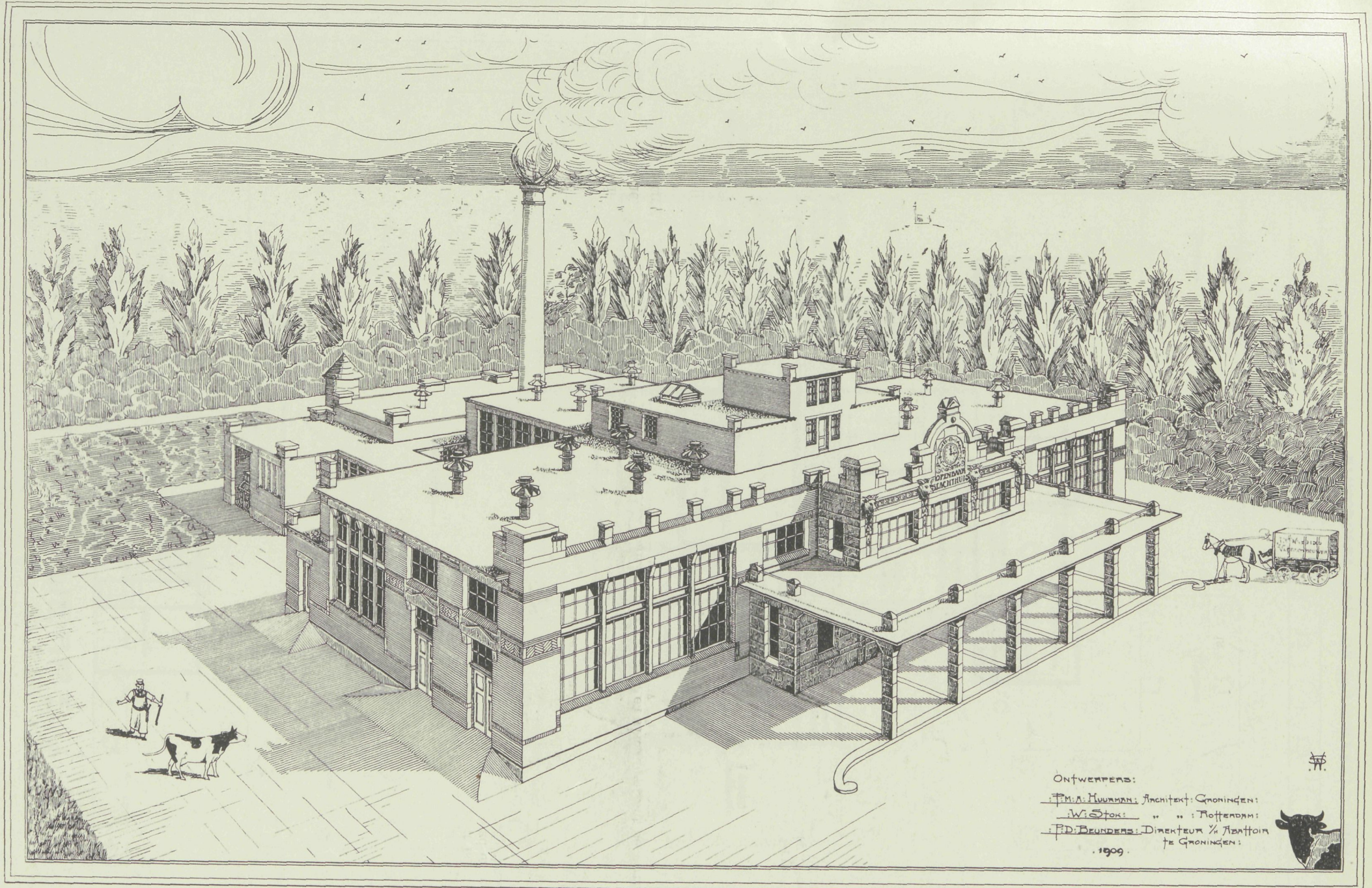
Maar verrassender nog dan het geveltje, als men dit door een gang onder het huis „De Drie Bonte Kraaien” en over een plaatsje en dan weer door een gang bereikt en op den achtergrond van een tweede nauw plaatsje het voor zich ziet, was het interieur

van het huis. Hier waren overblijfselen van oude weelde, welke in deze omgeving dubbel troffen.

Verschillende kunstwerken zijn in den loop der jaren 't zij verkocht door ontrouwe bewoners die bezweken voor de verleidende stem van verzamelaars, 't zij door den eigenaar zelf in veiligheid gebracht.

In de lage onderkamer was de oude schouw van Gothisch model overgebleven. Uit rijkbewerkte basementen ontwikkelden zich de zijwangen, die, bij wijze van konsoles naar voren gebogen, een eikenhouten kap droegen, in welker fries drie medaillons waren gesneden. Zij stellen de borstbeelden voor van twee mannen, een met de ordeketting van het Gulden Vlies getooid en wellicht het effigie van KAREL V of FILIPS II, en van eene vrouw.

In de opkamer bevond zich een Renaissance-schouw, wier eikenhouten betimmering een achttal, met borstbeelden sierlijk besneden konsoles vertoonde. Wij willen de waarde van deze kamer geenszins overschatten. Maar toch kreeg men in dit vertrek met zijn van gesneden sleutelstukken voorziene balkenzoldering en

ONTWERPERS:

F. M. A. HUURMAN: Architect: Groningen:

W. J. STOK: " " : Rotterdam:

F. D. BEUNDERS: Directeur van Abattoir
te Groningen:

1909.

HP

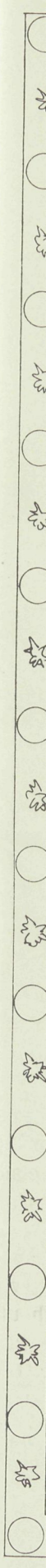

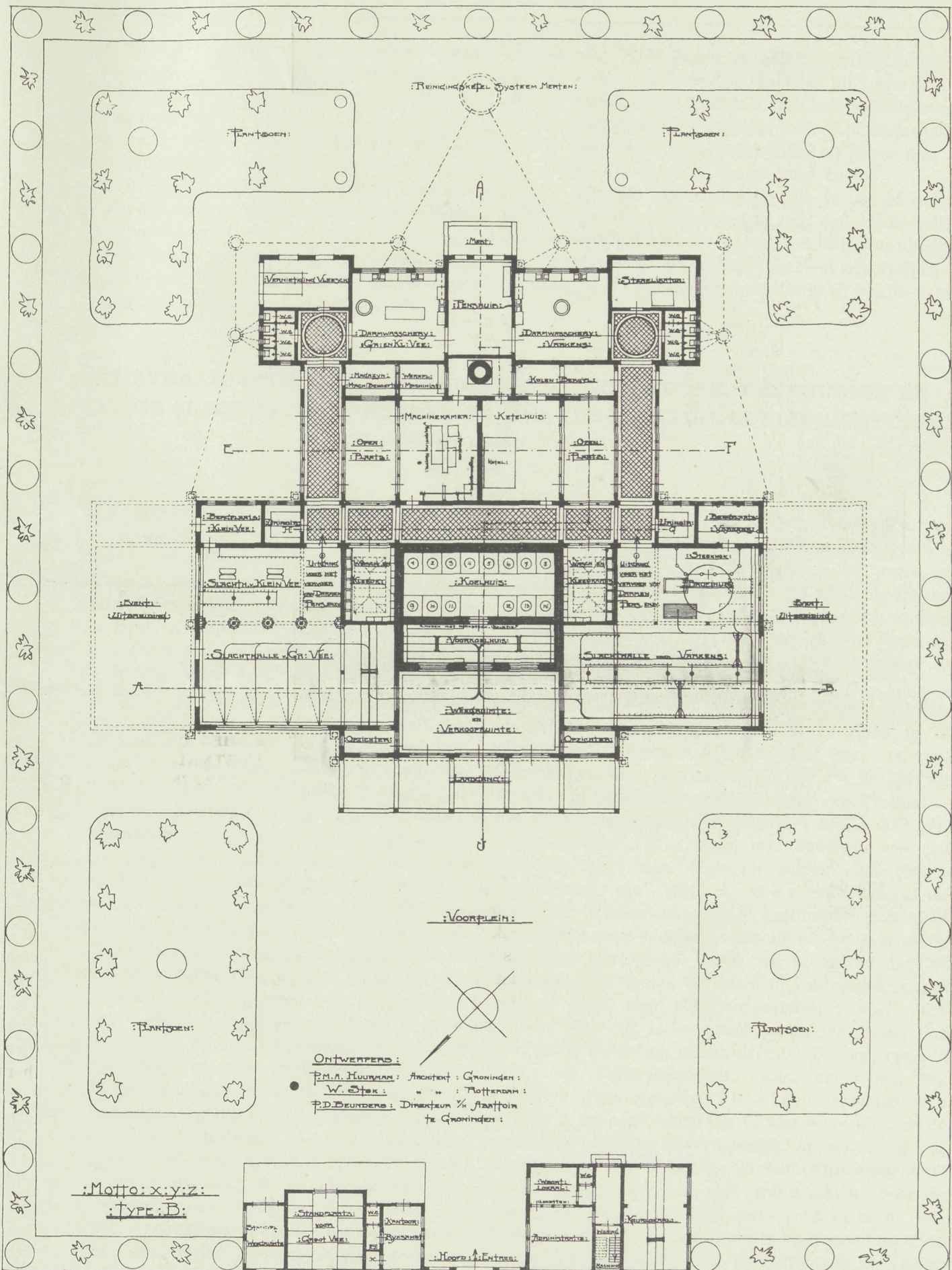
≡ ABATTOIR ≡ ONTWERP ≡

≡ HOOFDGEBOUW ≡

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

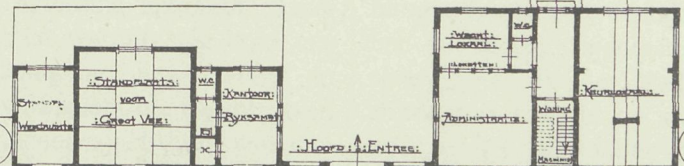
СОВЕТСКОГО СОЮЗА

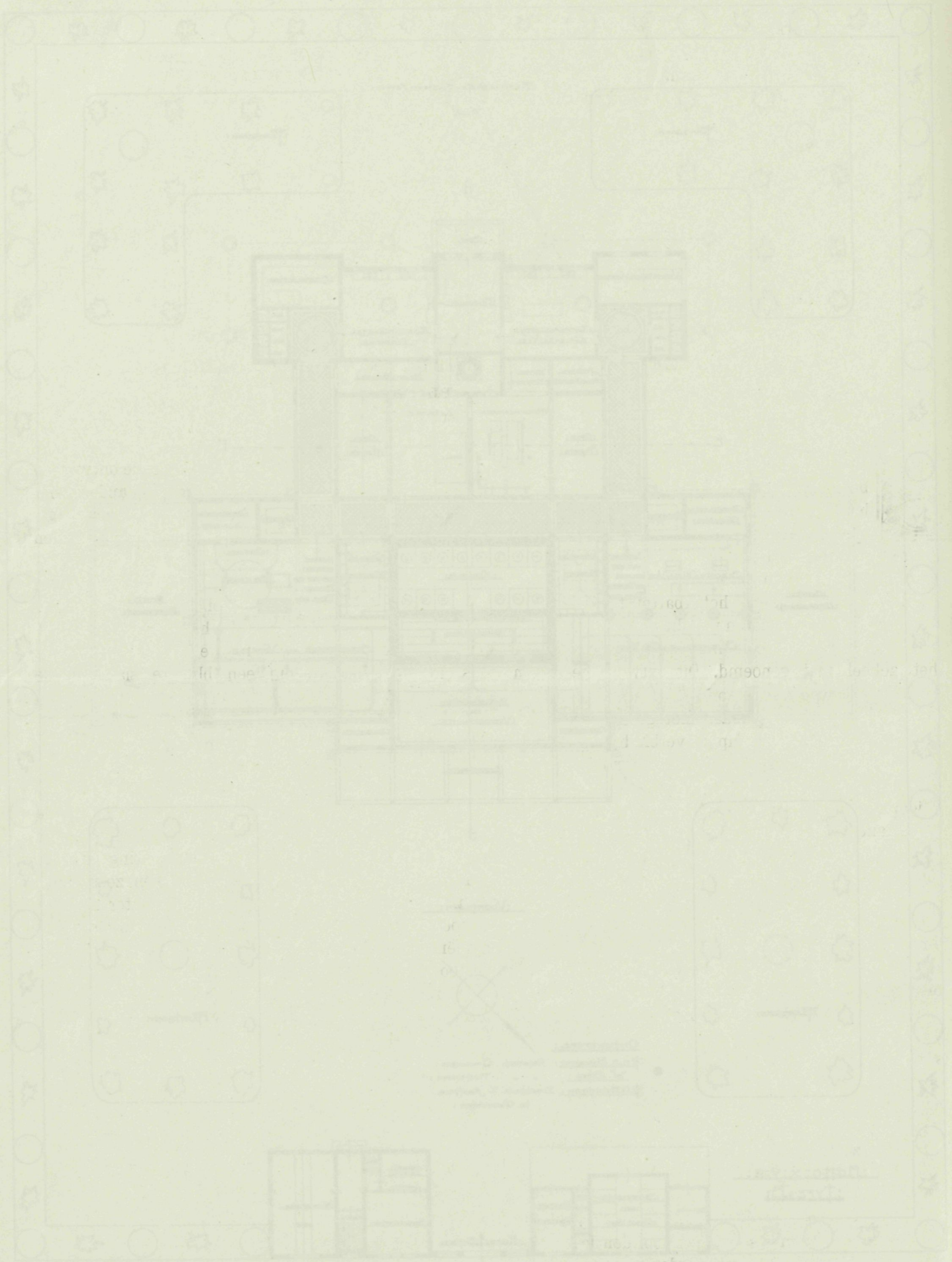

ONTWERPERS:
P.M.A. HUURMAN : Architect : Groningen :
W. Stok : " " : Rotterdam :
P.D. DEUENDERS : Directeur van Staattoit
te Groningen :

:Motto: x:y:z:
:Type: B:

≡ ABATTOIR ≡ ONTWERP ≡

ABATTOIR D'ANTWERP

zijne
bedst
die z
geen
De
met
gang,
en s
schat
He
om, a
huis

■ D
DOE

Huur
en B
Dit pl
is, is
in he
gehee
trekke
inged
alles
van h
verwij
naar
meer
de on
dat h
om k
buiten
ongezo
gebou
van
Jury-r
huis o
lichtin
gedaan
zakelij
opgem
verko
voor
gevraa
afsche
slager
is ons
ontwe

zijne vloer van witte en zwarte tegels, zijn gesneden bedstede, eenige muurkastjes met oude paneelendertjes, die zekere sensatie van historische echtheid, die van geen museum-interieur zal uitgaan.

De kelder, zoo wilde de legende, stond in verband met de voor oude gebouwen traditioneele onderaardsche gang, welke in casu zou leiden naar de Sint Olofskapel en sinds de dagen der Hervorming nog ongekende schatten zou verbergen.

Het zou intusschen een gewaagde onderneming zijn om, afgaande op zulk volksverhaal, Amsterdam's oudste huis als speculatie-object te beschouwen. Het is te

vreezen dat zijne dagen nu geteld zijn. De beruchte „krottenlucht" slaat er den bezoeker uit tegen. Het is oud en versleten en staat met zelfs bescheiden eischen van woninghygiëne op kwaden voet. Voor menschelijk verblijf mag het zeker nauwelijks of, liever nog, in het geheel niet meer in aanmerking komen.

Maar toch zou het aardig zijn als de een of andere belangstellende het luttele bedrag zou beschikbaar stellen voor het behoud van dit huisje, het oudste onzer stad, dat, de bovenstaande beschrijving heeft er kortelijks op gewezen, zijn eigenaardige beteekenis en waarde bezit.

L.

■ DE PRIJSVRAAG VOOR HET ONTWERPEN VAN GOEDKOOPE, EENVOUDIGE EN ■ DOELMATIGE SLACHTHUIZEN, ZONDER EN MET KUNSTMATIGE KOELINRICHTINGEN (MET TWEE LOSSE PLATEN)

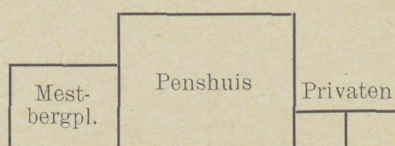
(Vervolg en Slot)

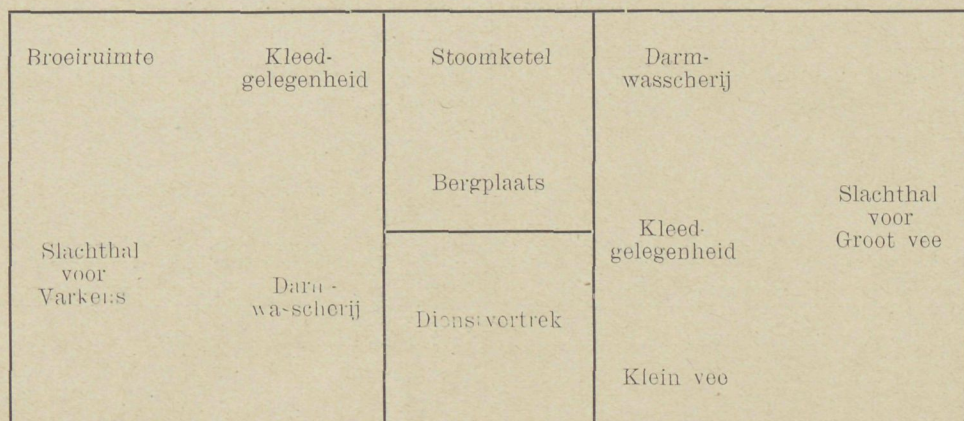
en ontwerp dat geheel afweek van de bestaande modellen deed ons werkelijk iets nieuws en tegelijk ook heel veel goeds zien, n.l. motto „X Y Z" (waarvan als ontwerpers bekend gemaakt hebben de H.H. HURMAN & STOK, Architecten, Groningen, Rotterdam en BEUNDERS, Directeur van het Abattoir te Groningen). Dit plan, dat op de losse platen van dit nummer afgebeeld is, is tot onze bevreemding in het Jury-rapport in het geheel niet genoemd. Dit ontwerp heeft een geheel symetrischen plattegrond, niet alleen zeer aantrekkelijk voor het oog, maar met groote vakkennis ingedeeld, waarbij geen dompige verbindingsgang voor alles moet dienen. Door ruime gangen aan beide zijden van het gebouw wordt het afval uit de slachthallen verwijderd, terwijl het versche vleesch door afvoer naar de andere zijde, in het voorkeelhuis, daar niet meer mede in aanraking kan komen. Blijkbaar zijn de ontwerpers geheel uitgegaan van het denkbeeld dat het vleesch zoo min mogelijk kans mag hebben om besmet te worden. Ook zijn er geen lokalen buiten het gebouw, wier gebruik voor de arbeiders ongezond en lastig is; alles is hier in één gebouw vereenigd en toch is ieder lokaal overvloedig van licht en lucht voorzien. Het bezwaar in het Jury-rapport genoemd, dat het aanbouwen van Penshuis en Mestbergplaats aan het hoofdgebouw de verlichting daarvan zou benadeelen, is hier geheel te niet gedaan en tot eene goede oplossing gebracht. Noodzakelijke en onmisbare ruimten werden nog door ons opgemerkt, zooals eene laadgang, eene weeg- en verkooppriimte, vertrekjes voor opzichters, bergplaatsen voor het vee, enz., welke in een slachthuis van den gevraagden omvang niet mogen ontbreken. Eene kleine afscheiding in de darmwasscherijen voor den Joodschen slager zou er nog aan kunnen worden toegevoegd. Het is ons dan ook onverklaarbaar waarom de Jury dit ontwerp niet noemt. Wel spreekt zij in haar rapport

in vage aanduidingen van „goed geteekende ontwerpen „die de bouwsom zouden overschrijden en andere wier „begrooting weliswaar op het juiste cijfer waren ge- „bracht, doch hunne eenheidsprijzen zoodanig hadden „gekozen, dat de bouw daar niet voor zou kunnen „worden uitgevoerd". Welke ontwerpen evenwel tot de eene rubriek behooren en welke tot de andere, en welke tot geen van beide, laat het Rapport gemak- en voorzichtigheidshalve achterwege. Vanzelve kwam ons in de gedachte om een blik te slaan in de bijbehorende begrooting, doch op onze navraag daarover bij den portier, bleek ons dat de Jury de bij elk ontwerp ingeleverde Memorie van Toelichting met Begrooting, onder zich gehouden had. Eene eigenaardige manier..... maar we konden er voor het oogenblik niets aan doen en gingen over tot de beschouwing van type A, d.w.z. van het kleine slachthuis zonder kunstmatige koelinrichting (afb. 2).

De eerste prijs hiervan, vertoont al een zeer merkwaardigen plattegrond, laten wij er echter dadelijk bijvoegen, niet wegens de fraaiheid van oplossing. Aan hygiëne heeft zich blijkbaar ontwerper noch Jury gestoord. Moeilijk is een meer primitieve plattegrond voor zoo'n inrichting denkbaar. Stel U voor, geachte lezer, een varkensslachthal, waar onder één dak (zonder éenige afscheiding) vereenigd, zich bevinden: 1e. eene broeiruimte, van waar uit zich de schadelijke dampen onvermijdelijk op het in die hal hangende vleesch neerslaan, 2e. eene darmwasscherij! 3e. de kleedgelegenheid met waschbakken voor de slagers, en 4e. de uitslachtplaats voor varkens. Hetzelfde ziet men in de slachtplaats voor groot en klein vee, welke buitendien nog te bekrompen is. Verder liggen ook hier het Penshuis en ook een paar privaten geheel geïsoleerd. Eene opeenstapeling dus van ongerechtigheden, waarbij de Jury nog de maat vol meet door de opmerking dat de hoogte der hallen nog wel iets geringer zou kunnen worden!

— Open Gang —

Afb. 2. Eerste Prijs Type A (zonder kunstmatige koelinrichting)

Drie ontwerpen werden aangekocht, „Holland“, „Où?“ en „X Y Z“; deze zijn echter, (volgens de Jury) te duur, iets waar we niet over konden oordeelen, aangezien zooals reeds medegedeeld, de bijbehorende begrotingen niet bij de teekeningen waren gedeponneerd. Alle drie bezaten echter eene betere indeeling dan Nr. 1, alleen hadden de beide eerstgenoemde het Penshuis buiten, iets waarmede we ons ook hier niet kunnen vereenigen.

Welk gebruik zal nu de Regeering maken van de verkregen uitkomsten? Zullen deze gezonden worden aan iedere Gemeente die een Abattoir wil bouwen, bij wijze van stalenkaart? Het Jury-rapport doet dit veronderstellen. Vooral de 3 aangekochte kleine Abattoirs zouden dan te beklagen zijn; voor f100 (Zegge Een Honderd Gulden) raken zij hunne teekeningen en denkbeelden kwijt en worden deze het eigendom van den eersten den besten gemeentearchitect of opzichter, aan wien de bouw van een abattoir door zijn Gemeentebestuur wordt opgedragen.

Het rapport, dat uitmunt door kortheid, nog eens inziende, lezen wij in het begin dat de Jury zich op het standpunt heeft geplaatst „dat hier geen architectonische prijsvraag was bedoeld, aangezien het bij „gebruikmaking van de bekroonde ontwerpen een „ieder later vrij zal staan, naar eigen inzicht het „architektonische gedeelte tot oplossing te brengen“. Vanzelf dringt zich de vraag bij ons op of het dan niet beter zou geweest zijn in het Programma alleen plattegronden en doorsneden te vragen en geen gevels. Ieder inzender heeft nu veel onnoodig werk te maken gehad; de arbeid, benoodigd voor het ontwerpen en teekenen van minstens $19 \times 4 = 76$ stuks gevels, ligt daar nu zonder enig doel en had bespaard kunnen worden. Er waren verschillende goede gevels bij, vooral bij enkele ontwerpen van waarschijnlijk Duitsche herkomst. Die der beide eerstbekroonde onderscheiden zich niet in dit opzicht. Deze zijn droog en saai.

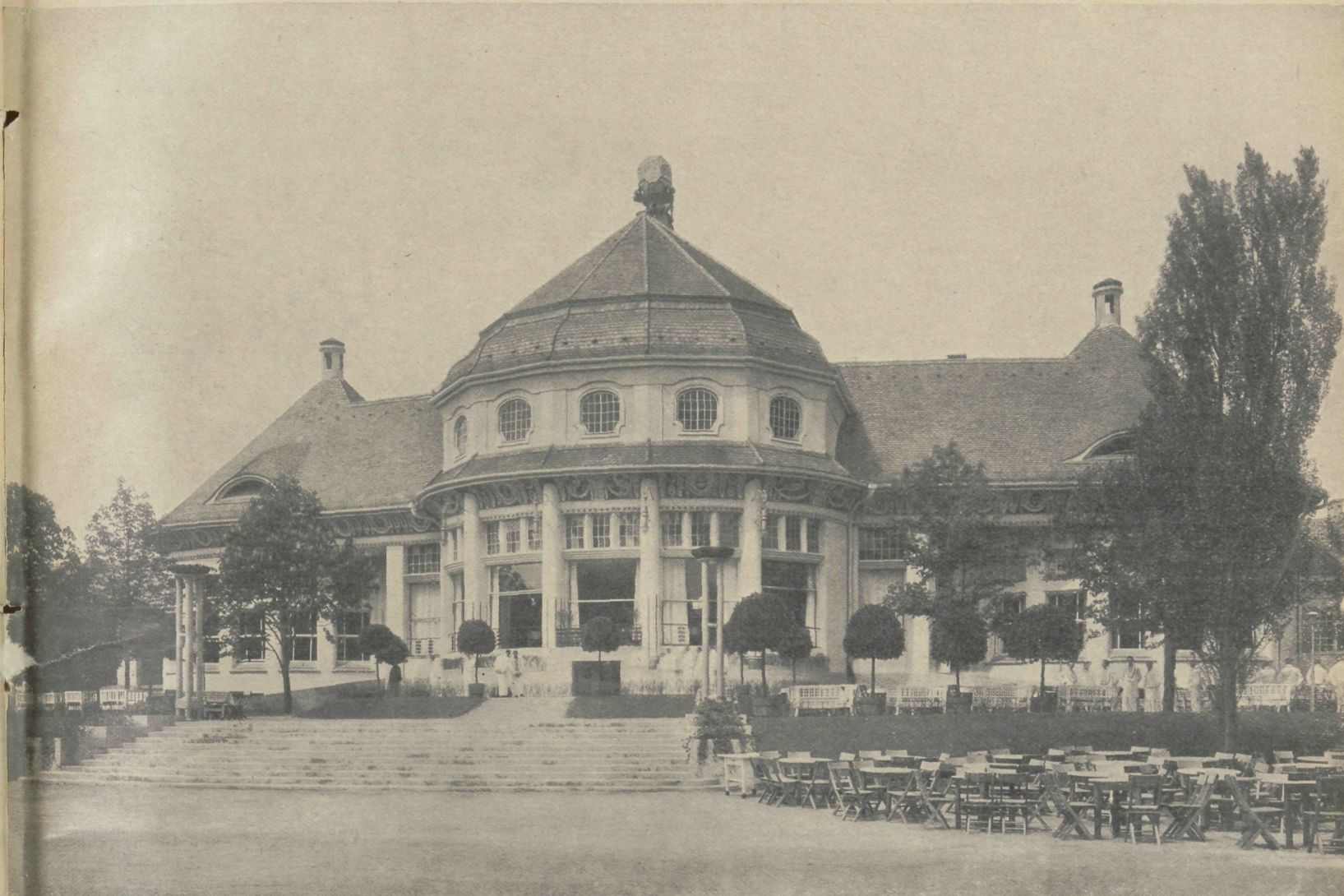
CRITICUS.

GEMENGDE BERICHTEN

'S-GRAVENHAGE. De verbinding Buitenhof-Plaats. B. en W. hebben nader praeadvies uitgebracht op een aantal adressen betreffende hun voorstel van 1905 tot demping van een strook van den vijver ten behoeve van den verkeersweg tusschen het Spui en de Kneuterdijk. Zij handhaven hun voorstel, gehoord den heer H. P. BERLAGE, ontwerper van het uitbreidingsplan. Deze is van meening dat door deze zoo geringe demping geen vernieling of schennis van stadsschoon sprake kan zijn. B. en W. stellen nu voor om voorloopig aan te leggen een weg van 16.50 M. breedte, van de bestaande huizen aan weerszijden van de gevangendoort gescheiden door een beplant talud van 6.50 M. De geleidelijke verbouwing van die huizen zal dan wel niet uitblijven en de weg kan dan de definitieve breedte van 18 M. verkrijgen, met opheffing van het talud.

Behalve de praktische voordeelen waarop B. en W. wijzen, heeft dit plan o.i. een groot aesthetisch voordeel, nl. dat de Gevangendoort niet vrij komt te staan. Het beroep dat oorspronkelijk zulks ook niet het geval was gaat o.i. niet op, immers oudtijds overspande de poort, juist als thans nog, den toegangsweg. De poort stond toen wel vrij aan de Vijverzijde, maar zij grensde direkt aan het water. Er lag geen weg naast. Zij was niet, zooals velen willen dat thans zou geschieden, een uitwas, een sta-in-den-weg op een breeden verkeersweg. Bij het plan van B. en W. bestaat voorts zekerheid dat die zijde van den vijver een betere architectonische omlijsting krijgt dan thans het geval is.

Bepalingen van eer voor architecten. In een vergadering van den „Bond van Nederl. Architecten“ gehouden te Utrecht, Zaterdag 16 Jan. is vastgesteld welke vergrijpen de vervallen-verklaring van het lidmaatschap van den Bond tengevolge kunnen hebben. Hiermede is middelrijk een kodex van eer voor architecten vastgesteld. De bepalingen zijn acht in getal. De beide laatste hebben echter betrekking op wanbetaling en kontributie onduiking voor de Bond door te lage aangifte van de bedrijfsbelasting.

TENTONSTELLING MÜNCHEN 1908. DE HOOFDRESTAURATIE. ARCHITEKT EMANUEL VON SEIDL

(DIE AUSSTELLUNG MÜNCHEN 1908. F. BRUCKMANN. A. G. MÜNCHEN).

(ZIE DE TEKST OP BLZ. 24)

De andere redenen tot royeering zijn voor een lid aanwezig:
 1°. Als hij handelt in strijd met het in § 4, alinea I der statuten bepaalde; (die de combinatie van architectuur en koopmanschap uitsluit Red. „Bww”)

2°. als hij boven het aan hem door zijn lastgever verschuldigde honorarium of het hem als ambtenaar toekomende salaris in eenigerlei vorm provisiën bedingt of aanneemt van aannemer, leverancier of onder-aannemers;

3°. als hij zich bewust schuldig maakt aan het aanwenden van pogingen om bij eenig principaal de plaats in te nemen van een collega;

4°. als hij bij eenig principaal te zijnen gunste invloed tracht uit te oefenen op de keuze van een architect door onware of dubbelzinnige berichten over collega's of het doen van aanbiedingen omtrent honorarium, lager dan de voor de leden van den Bond geldende honorarium tabellen;

5°. als hij bij de uitoefening van zijn beroep op zoodanige wijze van hulpkrachten gebruik maakt dat hij metterdaad niet geacht kan worden de schepper van het te zijnen name staande werk te zijn, of als hij in 't algemeen werk van een ander voor het zijne uitgeeft;

6°. als hij zijn diensten aanbiedt door middel van nieuwsbladen, aanplakbiljetten, uithangborden of op andere wijzen van bekendmaking, in gebruik bij den handel.

Het ontwerpen van openbare gebouwen heeft lange jaren en in verschillende landen een onderwerp van gedachtenwisseling uitgemaakt. De vraag was of het ontwerpen dier gebouwen uitsluitend door ambtenaren zou geschieden dan wel of ook voor particuliere bouwmeesters deze gelegenheid tot monumentale bouwkunst behoorde open te staan. Ook de Bond

van Ned. Arch. heeft in haar vergadering van 16 Jan. ll. stelling genomen met de volgende motie:

De Bond van Ned. Architecten, van meening, dat het volgen van een deugdelijk stelsel bij de voorbereiding en het doen van opdrachten van bouwwerken een dringende eisch is;

dat voornamelijk de wijze waarop zulks geschiedt door openbare lichamen, een algemeen belang is, wijl hunne stichtingen (veelal van meer monumenteelen aard dan die van particulieren) de aangewezen vertegenwoordigers zijn van den stand en de ontwikkeling der bouwkunst:

verklaart dat deze werken behooren te worden ontworpen en geleid door zelfstandig werkende en in alle opzichten hoog ontwikkelde bouwmeesters, dat wanneer zulk een bouwmeester tot ambtenaar is aangesteld bij eenig openbaar lichaam, zijne zelfstandigheid ten opzichte van zijn artistieke en technische arbeid volledig dient te worden gewaarborgd; wanneer deze lichamen geen voldoende op architectonisch gebied ontwikkelde ambtenaren in dienst hebben, daartoe aan hunne technische afdelingen voor elk geval tijdelijk zulke krachten dienen te worden verbonden; dat daartoe erkend bekwame architecten al of niet na het uitschrijven van prijsvragen dienen gekozen te worden.

Heimatschutz is zooals men weet aanhangig gemaakt bij het Hoofdbestuur der Mij. t. B. d. B. Hoe wenschelijk het is dat men in deze voortdurend werkzaam blijft bleek ook op de laatste vergadering van het „Kon. Oudh. Gen.”

Naar aanleiding van een verzoek om geldelijken steun voor het restaureeren van de Waag te Enkhuizen bracht de heer A. W. WEISSMAN ter sprake de weinige zorg, die men daar en te Hoorn heeft voor het behouden der schilderachtige oude

stadsgezichten. In plaats, dat bij het verbouwen of opnieuw bouwen van huizen in deze steden getracht wordt in harmonie met de omgeving te blijven, worden quasi-moderne gebouwen gesticht, die niet de minste kunstwaarde hebben en met hun omgeving vloeken. Bij een bezoek, dat spreker onlangs aan Hoorn en Enkhuizen gebracht had, was hij zeer onaangenaam getroffen door de opzichtige gevels bij de Noorderkerk te Hoorn en de Westerkerk te Enkhuizen. De heer WEISSMAN meende, dat het Genootschap wel het een en ander zou kunnen doen, om raadgevend op te treden en zoo voor de toekomst dergelijke ontsiering, die meest uit onwetendheid wordt begaan, kunnen voorkomen.

De voorzitter, de heer E. W. MOES, beloofde dat het bestuur deze zaak zou overwegen.

Globale raming en bouwkosten. De „Kamper Courant” wijdt haar geïllustreerd Zondagsblad van 3 Januari l.l. geheel aan de restauratie van het gothische huis te Kampen. Na in de beschrijving vermeld te hebben dat door Dr. P. J. H. CUYPERS de geheele herstelling globaal geraamd was op f8000, volgt de mededeeling dat alleen voor herstel van voor- en achtergevel reeds ruim f9000 noodig bleken. De „K. C.” voegt daaraan nu deze zinsnede toe: „De globale raming blijkt dus — zoo is de regel — tegen te vallen etc.” Wij meenen dat de door ons gespateerde woorden niet zonder overdrijving zijn. Die woorden wijzen op eene generalisatie, welke moet worden teruggewezen. Het overschrijden van globale ramingen moge dikwijls voorkomen, en vaak zelfs volkomen verklaarbaar zijn, het verschijnsel aldus tot regel te proclameeren is niet gewettigd. Dat zou wijzen op een algemeen wantrouwen in architectenramingen dat o. i. niet gerechtvaardigd is.

Middelbaar Technische school. De Ned. Aann. Bond roept sollicitanten op voor de betrekking van Directeur der M. T. S. Voor de gemeentelijke Technische Mittelschule te Berlijn, traktement 10.000 Mark, hebben zich dezer dagen niet minder dan 175 kandidaat-directeurs aangemeld!

Stadsvervorming te Bonn. Het oude keurvorstelijke slot te Bonn (thans Universiteit) vormt met zijne omgeving een fraai en karakteristiek staal van statigen 18den eeuwse stadsaanleg. Beroemd is vooral de groote Poppelsdorfer laan, die bij het slot begint en wordt afgesloten voor het voormalig lustslot Poppelsdorf. Dit stadsdeel wordt nu bedreigd door de plannen tot verhooging van den spoorbaan, welke de indrukwekkende doorzichten voortaan zouden belemmeren.

Het „Rhein. Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz” heeft in dezelfde vergadering waarin het opkwam tegen de voorgenomen verkoop der paleizen te Benrath, Dusseldorf en Stolzenfels, ook tegen deze spoorwegplannen geprotesteerd.

Nieuwe begraafplaats te Munchen. De artistieke wijding die het begrafeniswezen in Munchen kenmerkt en die tot gevolg heeft gehad dat tal van begraafplaatsen met prachtige aanleg aldaar verzezen zijn, zal nog verhoogd worden door een project, dat op initiatief van den kunstschilder MAX BIBER door Prof. AUGUST THIERSCH uitgewerkt is geworden.

Bij het ontwerp van dit begrafenispark zouden de lijken onder de aarde in kelders rusten, die ingericht worden als groote, lichte hallen en wandelgangen en door daar boven aangelegde park- en bloemtuinten, in samenhang met de natuur daaromheen gebracht.

De kunstenaar heeft voor dit plan in de onmiddellijke nabijheid van het nieuwe Schwabinger kerkhof, een ontwerp in helleensch-klassieke stijl vervaardigd, welk plan algemeene instemming vond.

„Opzetjes” als immoreel veroordeeld. Een belangwekkend proces is in Duitschland gevoerd en thans door het „Reichsgericht” in hoogste instantie beslist, in dien zin dat „opzetjes” bij aanbestedingen immoreel zijn wanneer zij beoogen een misleiding van den opdrachtgever.

De groote Hamburger firma P. LEHR WVE had voor 179.900 Mark den bouw van een loods opgedragen aan de aannemers firma Gebr. HAUPT te Hamburg. Maar toen zij vernamen dat de laatst genoemde zeven concurrenten voor 3000 M. elk had afgekocht en het bedrag van dit opzetje had opgeteld bij dat harer begroting, toen korrigeerde de Firma LEHR die afspraak door bij de laatste betaling te korten 31.300 Mark, d. w. z. 2400 M. voor te late oplevering + 28.900 M. omdat de aannemer haar voor dat bedrag had benadeeld. Een der concurrenten n.l. had voor 151.000 Mark willen inschrijven en de aaneemsom was, tengevolge van de onderlinge overeenkomst der heeren 179.900 M. geweest.

De aannemende firma is in alle instanties veroordeeld; alleen was er bij verschillende rechtbanken verschil over de hoogte van het bedrag dat in vermindering mocht worden gebracht.

Het Reichsgericht overwoog dat afspraken als deze ongeoorloofd waren.

Erechtheion en Propyleën. Over het werk dat vorig jaar verricht werd op den Akropolis in Athene wordt bericht dat de architect BALANOS het restauratiewerk aan het Erechtheion

bijna voltooid heeft. Het Noordportaal, de ingestorte Westzijde en de Karyatidenhal zijn bijna geheel uit de oorspronkelijke brokstukken opgebouwd. De Zuidzijde is met haar bovenprofiel vernieuwd en de zwarte marmerplaten van het fries, zoover zij nog voorhanden waren, zijn op hare oude plaats gezet. Wanneer de publicatie van GORHAM PHILIPPS STEVENS over het Erechtheion verschijnt, zal het gebouw zelf ook meer volkomen zijn dan men ooit had durven hopen.

BALANOS zal van het Erechtheion overgaan tot de Propyleën, waarin de Amerikanen HILL en WOOD belangrijke nieuwe waarnemingen deden. Door nieuw-gevonden stukken gehouden steen van de bovenwand en de geisonblokken, laat zich nu het dak van de Pinakothek door het aantal en door de afmetingen van de houtsparen reconstrueeren tot een drievoudig zadeldak dat naar het Westen, Zuiden en Noorden afhelpt. Ten Oosten stuit het op den muur van de hal. De nissen tusschen de vleugels en de middenbouw der Propyleën waren elk met een reusachtige plaat gedekt. Aan de Oosthal neemt HILL, slechts in details afwijkend van DÖRFFELD, in plaats van 9 zuilen, er 8 waar. Het Metopenfries heeft 13 triglyphen en 12 metopen, overeenkomende met de Pinakothek. Ook het dak was hetzelfde gevormd.

Linoleum als muurbedekking. Bij verschillende scholen in Schöneberg en Steglitz bij Berlijn, die onlangs gebouwd werden, zijn de ondergedeelten der muren, in plaats van met Lincrusta of dergelijke, met effen linoleum bekleed van 1.8 m.M. dikte. Dit soort muurbedekking is praktisch, omdat het linoleum door en door dezelfde kleur heeft en dus meer bestand is dan Lincrusta tegen beschadigingen door stooten. Bovendien zijn deze dunne soorten linoleum goedkoper dan het Lincrusta en kan het door afboenen geheel gereinigd worden. De doffe kleuren maken een aangenaam en rustig effect. Wil men rijker effecten, dan kan men die verkrijgen door patronen geschabloneerd worden of door een indeeling met lijns.

Het verven van daken. Het verven van daken met asphaltpapier of met houten spaanders (Schindel) dit in Duitschland en Zwitserland veelvuldig voorkomt,

voor de eerstgenoemde daken met een soort daklak, die in den regel bestaat uit teer, welke met minerale- of teer-olie verdund is en dan met een toevoegsel van meestal roode ijzerhoudende kleuren, of met gele of grijze kleurstoffen aangemengd zijn. Soms komen ook samenstellingen van kolophonium, teer- en hars-oliën voor.

Het verven van zulke asphaltpapierdaken met olieverf is verkeerd en heeft tengevolge dat de olieverfdeelen uit de teer oplost en daardoor bruin wordt. Men zou verplicht zijn eerst op het geteerde papier een isoleerlaag aan te brengen, die zoo snel zou moeten droogen, dat geen teer kan oplossen of wel zij moet uit zulke stof bestaan dat de teer er oplosbaar in is. Zulk eene isoleerlaag zou kunnen aangebracht worden door middel van een sneldroogende laksoort die tamelijk mager kan zijn. Deze lak kan gekleurd worden, om haar donker te maken. Het best is kopallak met Engelsch rood. Men moet deze laag natuurlijk goed laten droogen alvorens de verlaag er op te brengen.

Een andere werkwijze is het aanbrengen van een laag bloed met gebluschte kalk. Ook eene menging van ongebluschte fijne kalk, heete teer en roggemeelpap kan voldoen, dikwijls ook een laag kastenmakerslijm of schellak.

Het verven van daken gedekt met houten spaanders geschiedt mede met Engelsch rood, dat in goedgekookte lijn-olie klaargemaakt is. Het vermengen van dit rood met de olie moet in een vermolten geschieden. Dit mag niet uit de hand geschieden. Het is een vereischte dat de spaanders of houten pannen, vóór het verven geheel droog zijn en dat de verfstof vóór het gebruik telkens met de kwast goed omgeroerd wordt, want anders zou de verf later gaan afdruppen.

De hier aangegeven kleur, welke in den handel is, heeft bewezen zeer duurzaam te zijn.

Bij oude daken met spaanders gedekt, is, alvorens tot eene verving met deze roode verf over te gaan, het noodzakelijk eerst ze te verven met een laag van goed gekookte lijn-olie en ze dan 2 à 3 dagen goed te laten droogen.

Dit recept voor een zeer sterke verflaag, dat voorkomt in het „Zentralbl. der Bauverw.”, kan misschien ook onze lezers wel eens dienen.

Verwering van en middelen tot bescherming van steen. Baurat C. HAAS (Ulm) schrijft in de „Deutsche Bauzeitung” Nr. 102 over Verweringsverschijnselen aan den Munster te Ulm”. Hij wijst er daarin op hoe de verwering van gebouwen thans zoo veel sneller dan oudtijds zich voordoet. De oorzaak van dit verschijnsel is het meer voorkomen van zwavelig zuur, ontstaan tengevolge van het verbranden van zwavelhoudende kool, en dat door regen, nevel, sneeuw, storm enz. op de gebouwen wordt overgebracht en de verwering van vele steensoorten zeer bespoedigt. Zandsteen met kalk- of leem-achtig

bindmiddel is het meest blootgesteld aan de vernieling door zwavelig zuur. Dit zet de kalk om in gips, waarbij de steen bladdert, murw wordt en geheel vernield wordt. Deze werking wordt ondersteund en bespoedigd bij het aanwezig zijn van stikstofhoudende stoffen, die salpeterzuur vormen.

Op plaatsen die aan slagregens zijn blootgesteld, worden deze zuren verdund of geheel weggespoeld. Op beschutte plekken kunnen zij ongestoord werken.

Juist in den laatsten tijd is het nu duidelijk dat men algemeen tracht om een goed steenbeschermend middel te maken en de industrie brengt tal van middelen aan de markt die geschikt zijn of zouden zijn om de vernieling der steenen door de werking der atmosfeer, door gassen, zuren of vloeistoffen van allen aard te verhinderen of tegen te houden. Alle of althans de meeste dezer middelen gaan uit van het idee dat de doorlaatbaarheid of poreuziteit der steenen in de eerste plaats bestreden moet worden. Deze middelen willen de poriën van de steen dicht stoppen, opdat het indringen van water, dampen enz. wordt onmogelijk gemaakt.

Daarbij bevatten deze middelen stoffen die het bindmiddel van het gesteente willen beschermen tegen ongunstige chemische omzettingen. En eindelijk willen de middelen zoo zijn dat de hardheid van het gesteente aan de oppervlakte wordt vergroot en die oppervlakte wordt beschermd tegen de mechanische inwerking van de lucht of van vloeistoffen.

Nu bestaan er echter genoeg gevallen waarin de poreuziteit van het gesteente gewenst is, bijv. aan woonhuizen. Er zijn ook gevallen, waarin het noodlottig zou zijn, alleen de poreuziteit van de buiten-oppervlakte op te heffen, terwijl de steen aan de binnen- of onderzijde vocht kon opnemen. In zulke gevallen zou niet alleen de overtrek lijden maar ook de steen zelf zou waarschijnlijk groter nadeel ondervinden dan wanneer hij niet beschermd was. Precies hetzelfde doet zich voor met betrekking tot de bescherming van het bindmiddel tegen ongunstige chemische invloeden. Een middel tot bescherming van steen, dat fabriekmatig wordt vervaardigd, is het werkzaamst voor die steensoort wier samenstelling aan de vervaardiging van het middel ten grondslag diende. Voor alle andere gesteenten heeft het middel geringer waarde.

Streng genomen moest dus bij iedere steensoort de juiste samenstelling worden nagegaan en in verband daarmede, alsmede met plaats, gebruik en bijzondere toestanden het meest geschikte beschermingsmiddel telkens worden aangewezen. Dat dit ondoenlijk is, ligt voor de hand en dus moet men er genoegzaam mede nemen een middel toe te passen dat elders, in overeenkomstige omstandigheden, beproefd is.

Hoe staat het nu met het bewijs der deugdelijkheid van een middel tot bescherming van steen? Dat is eene moeilijke kwestie! De meeste steensoorten die voor gebouwen worden gebruikt, worden gekozen met de grootst mogelijke zorg en zaakkennis. Zij zullen, onbeschermd, een levensduur van minstens eenige tientallen jaren hebben, eer duidelijke vereringsverschijnselen optreden. Hoe lang deze door beschermende middelen kunnen worden tegengehouden, daarover ontbreken nog zekere ervaringen en bewijzen. Deze staan uiteraard eerst na een reeks van jaren, misschien eerst na meer dan 100 jaar, ter beschikking. Zooveel weet men echter thans reeds, dat door toepassing van beschermende middelen de beginnende verering met succes kan worden bestreden, respectievelijk tot stilstand gebracht.

De toestand van de gesteenten van den Ulmer Munster, die in verband met de alarmeerende berichten over den Keulschen Dom onderzocht werd, is alleszins bevredigend gebleken. In het bijzonder wordt geroemd de Donzdorfer zandsteen, die zich uitstekend hield en een prachtig goudbruin patina vertoont. Alleen de bovenste, fijnste gedeelten van den 500 jaar ouden Zuid-Westelijken hoekpijler moesten vernieuwd worden, terwijl de groote vlakken bijna onaangetaast waren. Evenzeer genoemd wordt de Stubensandstein van Nürtingen en Neckartenzlingen. In den laatsten tijd wordt voor restauraties gebruikt de dichte, onporouse en weervaste Krenzheimer Muchel-Kalkstein. Over Rorschacher Molasse zandsteen is men niet tevreden en in fijn en blootgesteld werk hield zich ook de Morley niet goed.

PARIJS. De arena van Lutetia, zooals Parijs in den Romeinschen tijd heette, vormt met de badinrichting van het Paleis van Keizer JULIANUS, ter zijde van het tegenwoordige Musée Cluny, alles wat er is overgebleven van het antieke Parijs.

De arena is in 1870 ontdekt bij de nivelleerings werkzaamheden voor den aanleg der rue Monge. Zij waren toen verborgen onder een aardlaag van 15 à 20 M. De restanten waren al gedeeltelijk weggebroken voor men, door het vinden van het ronde middenvak, op het denkbeeld hunner beteekenis was gekomen.

Er is destijds veel over te doen geweest om door aankoop van het terrein van staatswege het bestaan dezer ruïnes te verzekeren.

Sedert zijn zij te zien geweest maar slechts weinigen maakten van de gelegenheid gebruik. Trouwens veel te zien is er niet en de enkele plaatsrijen die er nog bestaan, zijn sterk gerestaureerd.

Thans is gevraagd om de bouwvallen geheel te ontgraven daar de terreinen waaronder zij nog deels verborgen zijn, op het oogblik toevallig vrij zijn.

Aardbeving en konstruktie speciaal in Japan. De aardbeving van Zuid-Italië heeft in de laatste dagen, ook in onze gewone dagbladen, allerlei beschouwingen uitgelokt over veilige bouwwijzen. Daarbij is bij voorkeur ook gewezen op Japan en men deed het voorkomen alsof daar het geheim van een veilige bouwwijze voor aardbevingsstreken gevonden was.

Er zijn echter verschillende systemen uitgevonden. Onlangs nog eene — ook in „De Bouwwereld” beschreven — waarbij het huis werd geplaatst op een plateau, dat zich om een tap in alle richtingen iets kon bewegen. Maar stelsels van zoo bijzondere aard zullen geen algemeene toepassing vinden.

Verkiezlijk schijnen huizen 'tzij van elastische konstruktie, 'tzij zooveel mogelijk één monoliet vormende, zwaar en soliede gefundeerd. Aan de laatste omstandigheid gepaard met de voortreffelijke hoedanigheid van de konstruktie en de lichtheid van de mortel, die alles tot één geheel vereenigt, zouden de oude Romeinsche bouwwerken in aardbevingsstreken hun behoud te danken hebben. Uit Japansche onderzoekingen is namelijk gebleken dat de aardbeving veel krachtiger werkt aan de oppervlakte dan op een diepte van 3 à 8 M.

Japan is het land der aardbevingen, maar eerst in den laatsten tijd is daar getracht om een veilige bouwwijze te zoeken. Men heeft voorgesteld om ook holle steenen, die in elkaar grijpen, te gebruiken. Voorts schijnen muren van parabolische hoogte-doorsnede, zich zeer stabiel te hebben getoond. Een baksteenmuur heeft veel meer samenhang dan een van natuursteen. Toepassing van gewapend beton daarentegen maakt het huis tot een monoliet en schijnt zoowel te San Francisco in 1906 als op Jamaica in 1907 zeer goed te hebben stand gehouden.

In de algemeen geroemde studie van den Duitschen ingenieur F. BALTZER over Japansche bouwkunst („Zeitschrift für Bauwesen” 1903 en ook afzonderlijk uitgegeven, zoo wij ons wel herinneren onder den titel „Das Japanische Haus”) wordt ook over den invloed der aardbevingen op de bouwwijze gesproken. Die invloed wordt niet zoo groot geacht als de „Japansch-wärmer” het doen voorkomen. „Al kan eenerzijds het overwegen van den houtbouw in Japan hoofdzakelijk worden verklaard uit het aardbevingsgevaar en is menige eigenaardigheid in de bouwwijze te verklaren uit een weloverwogen rekening houden met aardbevingen, anderzijds is het toch overijld om aan te nemen dat de nationaal-Japansche architectuur, aan de nood gehoorzaamend, bijzondere zorg zou hebben gewijd aan eene aardbeving-bestendige bouwwijze en zich voor de ontwikkeling en toepassing van deze bijzonder verdienstelijk zou hebben gemaakt.” Verschillende verhalen dienaangaande, verwijst BALTZER naar de legenden. Integendeel, de Japansche houtbouw vertoont door een gemis aan diagonaal verband, een konstruktief gebrek en de houten huisjes zijn allesbehalve tegen de werking van aardbevingen bestand.

De zware pannendaken, die nog bovendien belast zijn met een laag slijk onder de pannen, maken hen juist zeer gevaarlijk. Het zwaartepunt van het huis komt er hoog boven den grondslag door te leggen en de stijlen, die dun zijn, niet sterk worden gefundeerd, en, gelijk gezegd, een diagonaal verband missen, kunnen de schok van aardbevingen niet weerstaan. De treurige ervaringen opgedaan bij de laatste groote aardbevingen van 1891 in de streek tusschen Gifu en Nagoya hebben bewezen, dat de vele instortingen van huizen het gevolg waren van de te zware daken en te lichte konstruktie.

De uitroep van den „Van Dag tot Dag”-schrijver van het „Alg. H.blad”: „de papieren huizen van Japan zijn de ware gebouwen voor aardbevingsland”, mag dan ook niet zonder meer worden beschouwd als een welverdiende hulde voor den praktischen zin der Japanners. Bovendien zijn deze Japansche huizen in hooge mate brandgevaarlijk en zoo herhaaldelijk gingen heele stadswijken binnen enkele uren in vlammen op, dat van overheidswege de steden zijn ingedeeld in wijken, wier randen, om den voortgang van het vuur te belemmeren, alleen met steenen huizen mogen worden bebouwd.

Ook de Japansche regeering schijnt wel degelijk overtuigd te zijn dat het „papierhuis” geenszins zoo bijzonder aanbevelenswaardig is, want zij heeft modellen doen ontwerpen van zoogen. veilige huizen. Hierbij is men in een ander uiterste van konstruktieven bouw vervallen en zijn diagonale verstijvingen, vertikaal en horizontaal en verankeringen in overgroot aantal aangebracht. Op alle wijzen is beproefd door vernuftige verbindingen de kans op scheuren of breken te verminderen. Het eind-resultaat is dat deze bouwwijze veel te duur is en zij bij den gewonen woonhuisbouw geen ingang heeft gevonden.

De heer BALTZER toont duidelijk aan dat 1°. de bouw van licht gekonstrueerde en lage huizen in Japan volstrekt niet alleen aan aardbevingsgevaar is toe te schrijven en 2°. de Japansche bouwwijze niet alleen niet aardbevingsveilig, maar bovendien nog zeer brandgevaarlijk is.

BOEK EN TIJDSCHRIFT.

Die Ausstellung München 1908.

Eine Denkschrift. Vorwort und Einleitung von Dr. WALTHER RIEZLER. Erläuternder Text von GÜNTHER VON PECHMANN. Herausgegeben von der Ausstellungsleitung. — F. BRUCKMANN. A. G. München. 1908. (Geb. 10 Mark.)

De tentoonstelling die verleden jaar te München gehouden werd, heeft algemeene aandacht getrokken. Trouwens, zij was reeds met spanning verwacht. Deze tentoonstelling was een stedelijke; zij was beperkt tot Munchener nijverheid en handel. Haar doel was aan te toonen hoezeer zij ongelijk hadden, die spraken van een „Niedergang Münchens als Kunststadt”. München zou hier bewijzen dat de traditie welke aan haar naam kunstzin verbindt, niet tot het verleden behoorde. Dat doel is bereikt.

Welke aanmerkingen men nu ook misschien mag maken, hoe gegrond in vele opzichten de kritiek ook zijn mag welke hier dit, daar dat niet spaarde, in haar geheel genomen was deze tentoonstelling eene indrukwekkende uiting.

Zij dankte die beteekenis niet alleen aan de afzonderlijke inzendingen en gebouwen elk voor zich beschouwd, maar vooral aan de eenheid, die bij hun ontwerp en hunne groepeerings gehandhaafd werd. Is men over het algemeen thans reeds tevreden indien het gelukt elk der groepen eener tentoonstelling uniform te behandelen, te München was de geheele tentoonstelling in beginsel „aus einem Gusz”. Daarbij was niettemin de klip der eenvormigheid en saaiheid vermeden.

In het streven naar die eenheid lag het voor de hand aan de architectuur de leiding te verzekeren. De bouwkunst was uitgangspunt van alles. Merkwaardig was van deze tentoonstelling voorts dat meerdere gebouwen blijvend zijn. Het zijn dan ook scheppingen van ernstiger, hoewel geenszins minder feestelijken aard, dan de hallen der gebruikelijke tentoonstellings-architectuur, wier kort bestaan zich weerspiegelt in ruime toepassing van doek met hout of papier-stuc.

Tot eenige belangrijke bouwwerken heeft die tentoonstelling zelfs aanleiding gegeven. MAX LITTMANN'S „Künstlertheater” en EMANUEL VON SEIDL'S „Hauptrestaurant” — op blz. 21 afgebeeld — zijn daarvan wel de voornaamste.

Maar niet minder dan de gebouwen — bij wier ontwerpers wij nog meerdere bekende namen als PAUL PFANN, Gebr. RANK, WILHELM BERTSCH, RICHARD

RIEMERSCHMID aantreffen — was ook hun inhoud belangwekkend en leerzaam.

Van het een als het ander geeft nu het onlangs bij F. BRUCKMANN verschenen boek „Die Ausstellung München 1908” door tekst en afbeeldingen een beeld. Bij de samenstelling stond op den voorgrond — en zulks verhoogt de beteekenis van het boek — dat bij voorkeur alleen het nieuwe en karakteristieke van al het geen de tentoonstelling bood, zou worden opgenomen.

Het boek heeft voorts eene praktische beteekenis. Het kan eene opwekking zijn, een aansporing tot navolging voor energie-ontwikkeling en kunstzin.

Thans immers is te Amsterdam eene middenstandstentoonstelling in voorbereiding. Zal men te zijner tijd „Amsterdam 1909” eens vergelijken met „München 1908”, moge dan die vergelijking, in artistieke zin althans, niet al te ongunstig uitvallen voor de stad, die zich nog gaarne, naar VONDEL'S woorden, als Europa's koningin hoort betitelen.

Klei orgaan der Ver. van Ned. Baksteenfabrikanten

De Ver. van Ned. baksteenfabrikanten heeft haar kontrakt met het blad „De Ned. Klei-industrie” opgezegd en een eigen orgaan voor de behartiging harer belangen opgericht. De beide tot dusver verschenen nummers maken nog geen definitief oordeel mogelijk over de vraag of dit blad een vakblad in engeren zin of een van meer algemeen belang zal zijn. Terwijl in nr. 1 de natuursteen en de kalkzandsteen wordt behandeld, moet in nr. 2 het gewapend beton het niet minder ontgelden. „Gebruik baksteen of sterf” wordt dus blijkbaar de leuze van dit verenigingsblad. De inhoud maakt hoofdzakelijk sterk den indruk naar Engelsche en Amerikaansche bronnen te zijn bewerkt.

Architectura Nr. 3. Verslag omtrent de verrichtingen van het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam over 1907. De heer Kok geeft een „bloemlezing” uit dit verschenen verslag waarin melding gemaakt wordt van veel slecht gebouwd werk, dat op last van het Bouwtoezicht verbeterd of afgebroken werd.

Schoonheid en onderwijs, door H. H. Aankondiging en bespreking van de verschenen nieuwen jaargang van dit blad, dat het orgaan is van de Ned. Ver. tot bev. van het Schoonheidsbeginsel in het Onderwijs.

Comité permanent des congrès internationaux des Architectes. Overname der prijsvraagregelen, opgemaakt door de permanente Congrescommissie te Parijs.

Bij de plaat. Foto van den heer HARMSSEN van het bekende huis O. Z. Voorburgwal 249 te Amsterdam.

TECHNISCH GEDEELTE. Verwarming en ventilatie door ingenieur JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEYDEN (vervolg).

Fundeeringsmethoden (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 3. Mij. tot bev. der Bwk. Namen der candidaatbestuurders en data der examens voor het diploma van opzichter en teekenaar ingesteld door de Mij. Gedenktag der Technische Hoogeschool op Vrijdag 8 Jan. 1909. (Zie ook het verslag op blz. 15.)

Opmerkingen over de uitbreiding van Amsterdam (vervolg).

Prijsvraag Slachthuizen. Verslag der gehouden tentoonstelling der ingekomen ontwerpen, door v. H. (zie ook blz. 10 en 19) en Rapport der Commissie inzake prijsvraag voor een slachthuis.

De Opmerker Nr. 3. Messina. (Slot).

Het uitbreidingsplan van 's-Gravenhage. Afdruk van de toelichting bij het ingediende plan van den heer BERLAGE.

De regeling van internationale prijsvragen. Vertaling dezer prijsvraagregelen door de permanente Congrescommissie te Parijs opgemaakt.

Zuivering afvalwater stroocartonfabriek. De verontreiniging van het water in de provincie Groningen door den afval der 17 stroocartonfabrieken, met een wekelijksche productie van 2 500.000 Kg. is zeer groot. Tot nu toe hebben de middelen daartoe aangewend niet veel gebaat. Hoogstens $\frac{1}{3}$ van de verontreiniging door organische stoffen wordt slechts te niet gedaan. Men zoekt nu naar middelen om alle verontreiniging in het water tegen te gaan.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN
KEIZERSGRACHT 559 + + + +

+ + + + + ADMINISTRATIE:
FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
HEERENGRACHT 281

Achtste Jaargang. No. 4.

27 Januari 1909.

ECHO'S. III

Oud-Egypte in 1908.

PIERRE LOTI heeft een reis door Egypte gemaakt en zijn indrukken vastgelegd in een bundel korte schetsen welke genaamd is naar de laatste en blijkbaar diepste impressie, „La mort de Philae”. Het is echter niet alleen den ondergang van dit tempel-eilandje, maar de ontwijding van geheel oud-Egypte welke Loti beschrijft en dit in geval is beschrijven hekelen. De soberste, objectieve beschrijving is nog de scherpste aanklacht tegen het moderne „snobisme”, hedendaagsche poenigheid en brutaal industrialisme, tegen de uitwassen onzer huidige „cultuur”.

Waar bleef de tijd dat geschreven mocht worden hoe bij den aanblik der indrukwekkende monumenten van Oud-Egypte „alles ter zelfder tijd en het gemoed en den geest vervult met verbazing, ontzetting, ontzag, bewondering, eerbied”?

In Loti's reisherinneringen staan monumenten en bouwwerken op den voorgrond. Echter beschouwt hij ze niet van kunsthistorisch of technisch standpunt. Loti doet meer, blaast ziel in te voren doodsche bouwvallen, fossielen van verdwenen beschaving, door dringt zijn lezers van den geest welke zich in die monumenten weerspiegelt en vervult hen van het grootsche en indrukwekkende in die architectuur uit vervlogen tijdperken. Zoo deden het reisverhaal door het hongerend Engelsch-Indië, na zijn verschijnen in de „Revue des deux Mondes”, in „De Bouww.” 1903 naverteld voor zoover het van bouwkundig belang was. Zoo deed ook het boek „Les derniers jours de Pékin”. Zoo doet thans „De dood van Philae”.

Wij kennen uit afbeeldingen de Egyptische reuzenwerken, even onbegrijpelijk van massa als indrukwekkend van conceptie, de bouwvallen van rotstempels, de onderaardsche graven met hunne in het hardst graniet uitgehouwen hiërogllyphen en reliefs, de tempelhallen van Karnak en Luxor die voor en door een Titanengeslacht konden zijn gebouwd. Die ruïnes,

groot en zwaar als rotsen, gaan in Loti's boek weer spreken van roem en strijd, van grootheid en ondergang hunner stichters. In die steenen leeft nog steeds een vorst als RAMSES II, wiens mummie nu te Caïro als een geëtiquetteerd en met het maximum aantal Baedekersterretjes vermeld glansstuk van het museum te kijk ligt. Dezelfde RAMSES, voor wiens naam de aarde gesidderd heeft! Gedachten als onze stoutste bouwkunstenars slechts aarzelend als ideaal-architectuur aan het papier durven toevertrouwen, hebben deze Pharaonen in het onvergankelijkst materiaal verwezenlijkt. Met Loti hooren wij opnieuw de menigte hier, AMMON of OSIRIS ter eere, feestend en offerend, onder de gewijde zuilenhallen samenstroomen. Al lezende worden de bouwvallen weer de dokumenten van het krachtig pulseerend leven van oud-Egypte op het hoogtepunt van zijn macht en beschaving. Geen grootscher opvatting van geschiedschrijving dan die der Pharaonen! En grijpt men dan naar een „Geschiedenis der Bouwstijlen” om de indrukken van den letterkundige te toetsen aan afbeeldingen en aan te vullen met positiever gegevens, dan zal het beeld van het wonderland Oud-Egypte uit de dagen zijner grootheid levendiger en dieper zijn geworden.

Maar met dat al is „La mort de Philae” toch een droefstemmend boek. Het laat zijne lezers meevoelen den doodstrijd van Oud-Egypte. Veertig eeuwen heeft het gesluimerd, thans wordt het gewekt en... afgemaakt. Wat er gespaard bleef van zijne beschaving en zijne kunst gaat, ontwijd en gehoond, te gronde. Alle stemming is verdwenen uit de omgeving der monumenten, sinds zij aantrekkingspunten zijn geworden van een mondain en modern leven, dat den geest slecht stemt voor waarachtige bewondering en begrip der indrukwekkende en zwaarmoedige grootheid der oude kunst.

Welk een ontgoocheling, een peillooze teleurstelling wacht hem die Egypte bereist sedert Thos. Cook and Son (Egypt Limited) het land overstroomt met steeds meer en telken jare talrijker touristen-horden.

Het zal niet lang meer duren, waarschuwt Loti, of de klassieke reis per dahabieh, het typische Nijlschip, op den stroom van Caïro tot Nubië, langs alle monumenten — een Rijn-reis in folio — zal men beter doen na te laten. In minder dan twintig jaar is het dal, dat door de eeuwen heen als een heiligdom was ontzien, geschonden. Weldra zal geen stréek meer dan deze van zijn stemming zijn beroofd. De rookwolken en schoorsteen van fabrieken of van pompwerken voor de inundaties bederven het landschap. De verhooging van het Nijlpeil boven den grooten dam vernietigde en kunst en landschap. De tempels op Philae, van de grootste architectonische beteekenis, staan blank. Hun lot is bezegeld en als straks die dam weer verhoogd wordt, zullen ook alle antieke tempels boven Assouan dat lot deelen. De oevers veranderen in moerassen wier uitwasemingen de eens glasheldere lucht bezwangeren. Sedert de toename der inundaties, zegt Loti, regent het ook meer dan vroeger in Egypte. En absolute droogte is de groote faktor geweest voor het behoud der kunstwerken.

Sedert Italië bereikbaar werd is Egypte „een verzamelpaats, een feestzaal voor de leegloopers en parvenu's der geheele wereld” en deze brachten hun voor niets staanden, niets ontzienden wansmaak met zich mede. „Cataract”- of „Semiramis-Hotels”, „Winter-Palaces”-reuzen-caravanserails, verrijzen, de een nog poeniger dan de ander, aan de oevers van den Nijl. Hooger, opvallender zijn zij dan RAMSES' tempels. Nog lang nadat deze aan den horizon verdwenen, beheerschen de vuil-geel gesauste, opgedirkte massa's der hotels het landschap. Wie des avonds in den maneschijn ronddoelt door het pijlerwoud van Thebe's-tempels, hoort het snorren der dynamo's op Cook's toeristenbooten, monsters, drijvende hotels van drie verdiepingen.

En als men opgaat naar dat „dal der koningen” waar

de Pharao's hunne grafsteden diep in de rotsen deden uithouwen, dan is het eerste wat de aandacht trekt de puffende en walmende elektrische centrale voor de verlichting der grafspelonken. „Hip! hip! hip! hurrah!” heffen de wel-aferichte inlandsche roeiers aan bij het doorvaren der pilonen van den verdronken Isis-tempel op Philae en het geschal van automobielhoorns weerklinkt tegen de pyramiden. Het Fellah-meisje, sierlijk als een Tanagra-beeldje, put niet meer als weleer met de klassiek gevormde amphora het Nijlwater. De kultuur is ook tot haar doorgedrongen en zij verving het aarden vaatwerk door . . . een oud petroleum-blik.

Dat laatste voorbeeld alleen reeds zou teekenend zijn voordien veredelenden invloed der Westersche beschaving onzer dagen. Het christelijk fanatisme uit de eerste eeuwen onzer jaartelling, noch de mohammedaansche overheersching hebben in eeuwen zooveel van antiek-Egypte materiëel of geestelijk vernield en geschonden, als weinige jaren van 19de eeuwsche kultuur het vermochten. En de 20ste eeuw schijnt het werk der 19de te gaan voortzetten.

Niet alleen het Egypte der oudheid wordt aldus mishandeld. Nergens gevoelt men evenwel de ontwijding bijtender dan staande tegenover zijne eerbiedwaardige monumenten. Ook het Arabisch-middeleeuwsche Egypte doet overeenkomstige ervaring op. Caïro, de stad der drie duizend moskeën, brokkelt stuk voor stuk af en verliest zijn karakter. En wat er voor in de plaats komt ontlokt Loti deze vraag:

„Zou dat het Caïro der toekomst zijn, die cosmopolitische kermis? Mijn hemel, wanneer zullen de Egyptenaren eens tot inkeer komen, wanneer zullen zij begrijpen dat hne voorouders hen een onschatbaar erfdeel van kunst, van architectuur en fijne elegantie nalieten, en dat, door hunne indolentie, een van de schoonste steden der aarde vervalt en wegwijnt.”

J. VAN DER BREGGEN. C.-I. VOLKSHUISVESTING

a. Plaatselijke verordeningen.

In vele gemeenten kon men vóór de Woningwet bouwen zooals men wilde, met inachtneming evenwel van eenige bepalingen in de politie-verordening.

In vele gemeenten heeft vanwege de Gezondheidscommissie of het gemeentebestuur een systematisch woning-onderzoek plaats gehad. Uit de gepubliceerde gegevens is op te maken, dat over het algemeen het met den woningbouw vóór de Woningwet hoogst treurig gesteld was en dat de revolutiebouw hoogtij gevierd heeft. Dat men dus van overheidswege in het belang van de volksgezondheid heeft meenen te moeten ingrijpen, is zeer juist gezien.

Voor den aanbesteder, meestal leek op het gebied der techniek, is het eveneens van groot belang te achten, dat van overheidswege op het bouwen zijner

woning wordt toegezien. Daardoor zal ongetwijfeld de duurzaamheid der woning toenemen. Van hoeveel invloed daarop is b.v. niet een goed trasraam, om ons tot een enkel voorbeeld te bepalen. Door de bestaande voorschriften wordt het bouwen weliswaar duurder, maar daartegenover staat, dat de duurzaamheid der woning vergroot en de onderhoudskosten geringer worden. Het kapitaal dat in de woning gestoken wordt, is ongetwijfeld grooter, maar het wordt beter belegd en zijne rentabiliteit, op grond van het bovenstaande, aanmerkelijk vergroot.

In aanmerking moet tevens genomen worden, dat bij eene goede uitvoering der bestaande voorschriften vochtigheid der woning te voorkomen is en alle woonvertrekken voldoende grootte, toevoer van licht en lucht verkrijgen, factoren van zeer grooten invloed op de volksgezondheid. Dat de Woningwet tot stand is gekomen om hen die bouwen willen te bemoeilijken.

HALL IN EEN LANDHUIS TE BUSSUM. v. K. P. C. DE BAZEL. ARCH. (BUSSUM)

is een groote dwaling. Het werkelijk belang der volksgezondheid was het eenige motief.

Het bouwvak beleeft slechte tijden. Dikwijls wil men de uit de Woningwet voortspruitende verordeningen daarvoor aansprakelijk stellen. Dit is onjuist. Geen consulaire verslag of er wordt van stilstand in de bouwbedrijven melding gemaakt. Ongetwijfeld leggen de verordeningen den woningbouw, vergeleken bij den ongeredderden toestand van vroeger, aan banden, maar niet vergeten mag worden dat de moeilijke overgangstoestand samenviel met eene financiële en economische malaise. Hieruit worden nu wapens gesmeed.¹⁾

In art. 5 der W.W. sub a is verboden zonder vergunning van B. en W. een gebouw op te richten of geheel of voor een gedeelte te vernieuwen. Deze bepaling is onmisbaar als maatregel van orde.

Het is een voorloopige controle om na te gaan, of aan de voorschriften der bouwverordening is voldaan en ten einde tijds teleurstelling of oogluikende veronachtzaming der geldende voorschriften te voorkomen. Heeft de aanbesteder van B. en W. vergunning

tot bouwen verkregen, dan is het voor hem van groot belang te achten, dat dit geschiedt geheel overeenkomstig het ontwerp, waarop de vergunning verkregen is en met inachtneming der geldende voorschriften.

Bij den bouw van grootere woningen wordt meestal vanwege den architect op alles toezicht gehouden. Bij den bouw van kleinere en arbeiderswoningen is dit niet het geval. Voor die kleine bezitters is dus een controle van overheidswege van groote waarde te achten.

Wetende dat hij gecontroleerd wordt, zal de aannemer zich eerder aan zijn ontwerp in alle opzichten houden en de voorschriften der bouwverordening ten uitvoer brengen. Zal de controle doeltreffend wezen, dan moet deze zich niet tot een enkel onderzoek bepalen b.v. wanneer de woning in haar geheel is opgetrokken, daar dan verschillende constructiedeelen niet meer te controleren zijn. De controle moet dus bestaan in een meervoudig onderzoek.

Van algemeen belang is het dus te achten, dat een goed bouw- en woningtoezicht wordt uitgeoefend, anders zullen de voorschriften betreffende het bouwen en betreffende eene behoorlijke bewoning allicht voor

¹⁾ „De Bouwwereld” Nr. 1, 1909.

een groot deel een doode letter blijven. In de meeste gemeenten van ons land bestaat een voor zijn taak berekend bouw- en woningtoezicht niet, en wat er nu van de voorschriften terecht komt is allicht te begrijpen. Mij zijn meerdere gemeenten bekend, waar men schriftelijk heeft aan te vragen om vergunning tot het daarstellen, veranderen of vernieuwen van een gebouw, doch overlegging daarbij van eene teekening met korte beschrijving is niet noodig. En waarom zou dat ook noodig wezen? Zij, die de vergunning moeten verlenen, zijn leek op technisch gebied en zijn niet in staat om na te gaan, of het ontwerp aan de voorschriften der verordening voldoet. Na de verkregen vergunning gaat men aan het bouwen en als het gebouw gereed is, zal aan B. en W. vergunning gevraagd worden om het te mogen betrekken of doen betrekken. Daartoe wordt vergunning verleend, zonder dat nagegaan wordt of de voltrokken woning beantwoordt aan de bestaande voorschriften.

Een toestand als hierboven beschreven is feitelijk een persiflage. Men maakt verordeningen en is onmachtig om na te gaan of deze gehandhaafd worden. Is het gemeentebestuur van deze misstand overtuigd, dan zal het overgaan tot het aanstellen van een bouwkundige, die belast wordt met het bouw- en woningtoezicht.

Men zal mij tegenwerpen: en dan de kosten? De persoon dient toch bezoldigd te worden? Zeer juist, maar die zijn op vele andere wijzen terug te vinden. In iedere gemeente zijn van tijd tot tijd gemeentewerken uit te voeren, waarmede iemand belast wordt, waarvoor hij betaling moet ontvangen. Laat men dat ook na, dan is men geheel en al overgeleverd aan den uitvoerder, waardoor het werk zeker niet beter en goedkooper zal worden. Werkelijk ziet men met het oog op de kosten wel eens er te

veel tegen op, om een deskundige aan te stellen, doch bij nader inzien zal blijken, dat dit niet het geval behoeft te wezen. Een spreekwoord zegt: „De ervaring is de beste leermeesteres” en daarom deel ik de ervaring mede van een Burgemeester eener gemeente van nog geen negenduizend zielen.

Bedoelde gemeente is een plattelandsgemeente, die betrekkelijk veel wegen heeft te onderhouden. Sinds de aanstelling van een gemeente-opzichter zijn de wegen beter en de onderhoudskosten aanmerkelijk geringer geworden. Nu geschiedt dat onderhoud met deskundig oordeel, terwijl vroeger, als de gemeenteveldwachter rapport uitbracht, dat een deel van den weg in slechte conditie verkeerde, zonder eenig deskundig oordeel daarover maar weer een laagje basalt gebracht werd.

Indien in de kleinere gemeenten niet veel gebouwd zal worden en geen of bijna geen gemeentewerken zijn uit te voeren dan is het te begrijpen, dat het gemeentebestuur met het oog op de kosten niet lichtelijk zal overgaan tot de aanstelling van een bouwkundige, maar ook dan kan een goed toezicht verkregen worden, wanneer slechts eenige gemeentebesturen zich, met toepassing van art. 121 der gemeentewet, over een gemeenschappelijke regeling verstaan. Reeds bestaan hiervan voorbeelden en dat zij bestendig blijven is het beste bewijs, dat een dergelijk gemeenschappelijk toezicht aan de verwachtingen der gemeentebesturen beantwoord heeft.

De bouw- en woningverordening heeft niet ten doel om het aantal verordeningen der gemeenten te vermeerderen. Zij dient gehandhaafd te worden in het belang der volksgezondheid. In de Wet dient daarom vastgelegd te worden, dat op de gemeentebegroting een voldoende bedrag voor dit toezicht moet worden uitgetrokken.

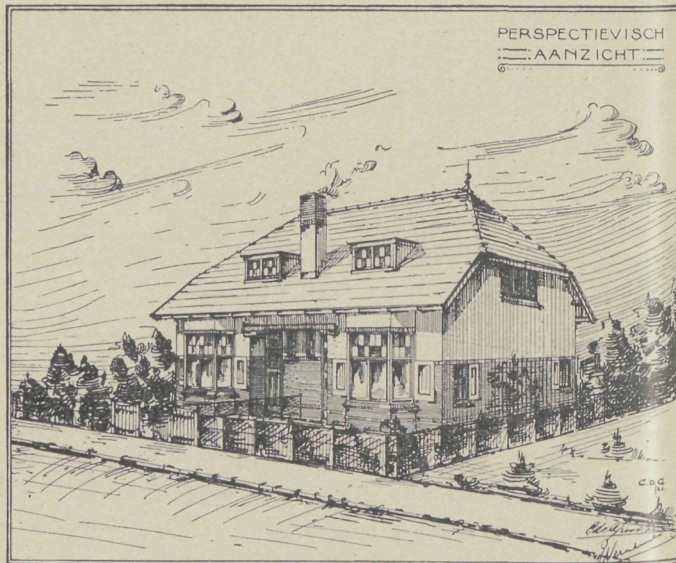
(Slot volgt.)

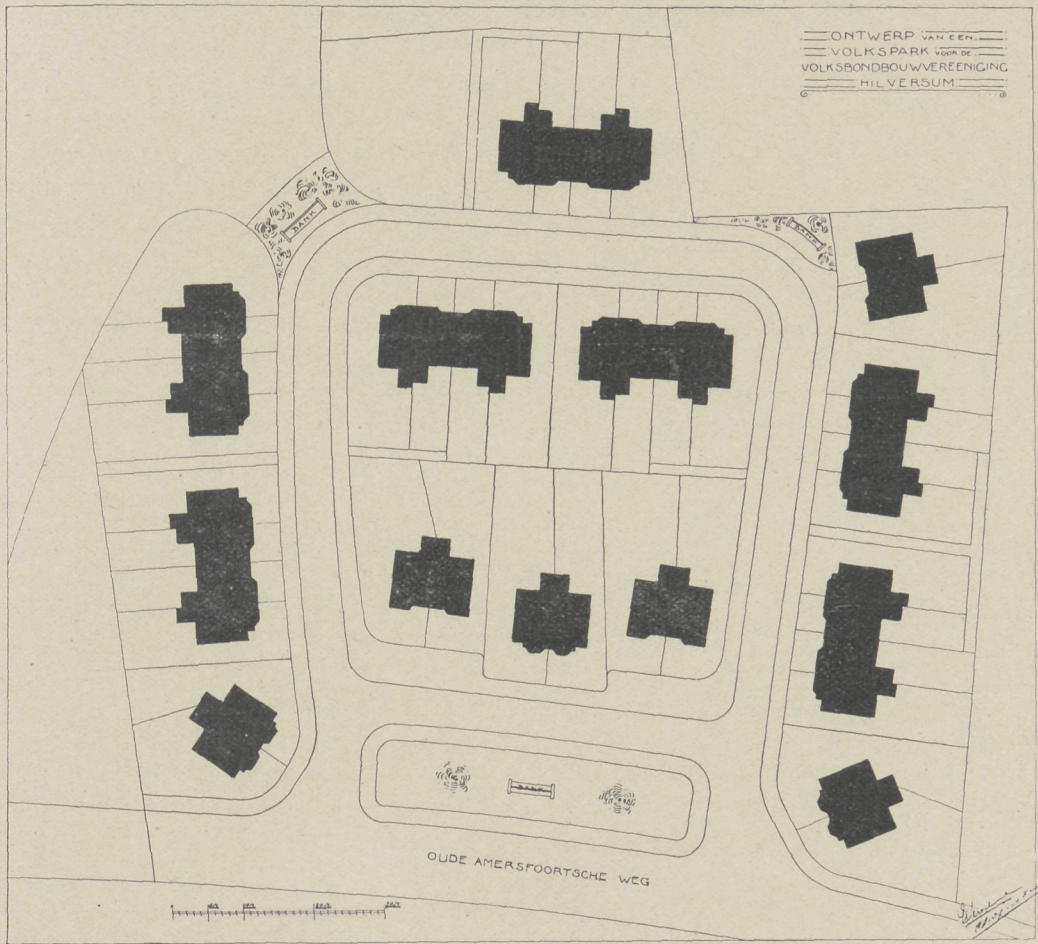
ARBEIDERSWONINGEN TE HILVERSUM

E. VERSCHUIJL & C. DE GROOT JZN. ARCHITEKTEN

De afdeeling Hilversum van den Volksbond tegen Drankmisbruik heeft de Volksbond-bouwvereniging Hilversum” in het leven geroepen met het doel om te voorzien in de behoefte aan goede en doelmatige woningen van ongeveer f 2.25 wekelijkschen huurprijs. Men overweegt den bouw van een 140-tal woningen maar zal een begin maken met een 40-tal op een terrein aan den Ouden Amersfoortschen weg. De ontworpen aanleg is hierbij afgebeeld. De bouwkosten van elke woning worden geraamd op f 1600. Aan eene beschrijving der architecten zijn de volgende bijzonderheden ontleend:

„Zooals uit de teekeningen duidelijk blijkt, bevat iedere woning op beganen grond een voorvertrek (slaapgelegenheid), een woonvertrek en klein keukentje, een overdekt plaatsje, een keldertje onder den gang en verder de noodige kasten, W. C. enz. Op de zolder-

verdieping zijn twee slaapkamertjes met bergplaats ontworpen.

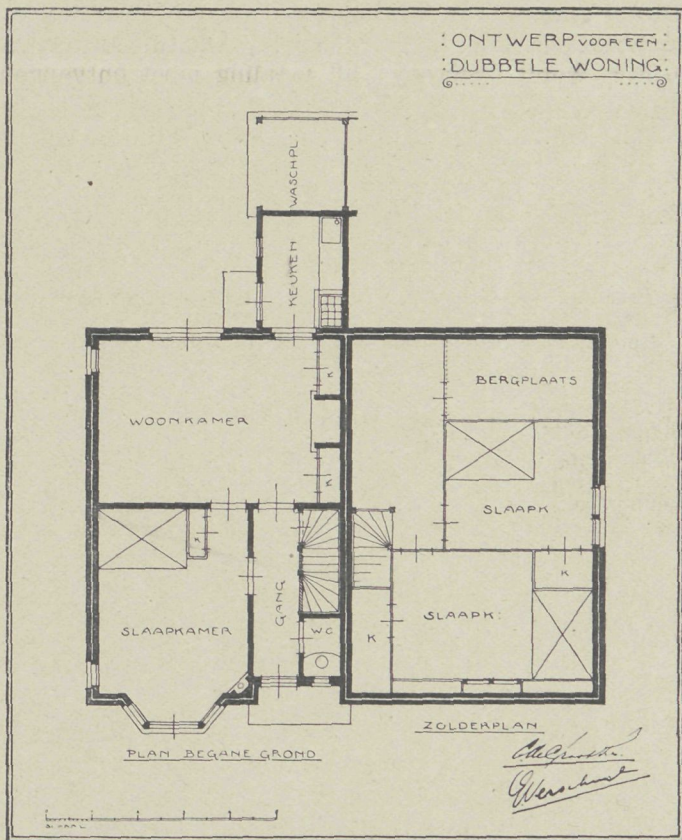
Het slaapvertrek is zoodanig ingericht dat het ook dienst kan doen als apart kamertje door een gordijn te schuiven voor 't bed, 't is voorzien van een vaste kast.

Tusschen dit vertrek en het woonvertrek is een verbindingsdeur gemaakt, om in gewone omstandigheden warmte te kunnen toelaten, een goede ventilatie der beide vertrekken te bewerkstelligen, en om ten slotte bij bedlegerigheid der huisvrouw eenige contrôle op hetgeen in het woonvertrek voorvalt mogelijk te maken.

Het woonvertrek van flinke afmeting biedt gelegenheid tot plaatsing van een groote huishoudtafel bij het raam en een los muurkastje, waarna nog genoeg wandruimte overblijft voor het plaatsen van stoelen en kleinere meubelen; twee vaste kasten zijn in dit vertrek aanwezig. Door een verbindingsdeur bereikt men het keukentje, waar gelegenheid is tot koken en een aanrechtbank met gootsteen is ontworpen. Naast de keuken is een overdekt waschplaatsje gemaakt, waar gelegenheid is een waschfornuis te plaatsen.

Van den gang uit zijn alle vertrekken te bereiken, terwijl hier ook de opgang naar den zolder en de toegang naar den kelder zijn.

Het privaat is hier ook gelegen, daar het ons voorkomt dat dit, mits voorzien van een raampje uitkomende in de buitenlucht, beslist binnenshuis gelegen moet zijn, ingeval van ziekte en ook voor gebruik des nachts en bij felle koude.

In elk vertrek is voor goede ventilatie een tuimelend bovenlicht gedacht, terwijl verder zooveel mogelijk openslaande ramen gemaakt zullen worden.

Op zolder bevinden zich twee afgescheiden slaap-

kamertjes die licht en lucht ontvangen door dak-kappellen.

De bouw zal geschieden met spouwmuren, waardoor bereikt wordt: beslist droge muren die uit hygiënisch oogpunt niet behangen behoeven te worden, ze worden in waterverf geschilderd.

Iedere woning krijgt zoowel vóór als achter een flink stuk grond.

SPREUKEN EN CITATEN.

Unsere Groszstädte mit ihren luxuriösen Straszengängen und den vernachlässigten Innenseiten der Häuserblöcke erinnern eben lebhaft an die Wohnung des Parvenüs, der alles für den Salon und nichts für Wohnzimmer, Schlafraum und Küchen tut. „Vorn fix und hinten nix!“

Uit: OTTO SCHEFFERS Beitrag zum Städtebau. „Kunst und Dekoration“. 1908.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. Het torentje op de Eilandskerk zal blijkens dagbladbericht worden afgebroken omdat het oorzaak zou wezen van de verzakking van eenige pilaren der kerk. De bedoeling is het door een torentje van lichter konstruktie te vervangen.

Globale raming en bouwkosten. In antwoord op het entrefletje van blz. 22 schrijft de „Kamper Courant“ het volgende. Wij nemen het over omdat er uit blijkt dat de bedoeling niet kwaad was.

„Wantrouwen heeft bij het neerschrijven van dat regeltje niet voorgezeten, en het wekken ervan lag evenmin in onze bedoeling. De aangevallen woordjes wilden eenvoudig zeggen dat globale ramingen van te restaureeren gebouwen — immers wijder strekking kan het zinnetje niet hebben, in verband al met het onderwerp waarover het artikel loopt — gewoonlijk tegenvallen. Dat komt niet omdat de mannen, die daarover gaan niet zouden te vertrouwen zijn, maar omdat zij uit den aard der zaak de raming binnen bescheiden cijfers willen houden. Immers die raming zal, na de meer of mindere belangrijkheid van het gebouw, de voornaamste factor zijn bij de beslissing op de vraag of de restauratie zal geschieden. En wanneer in zulke omstandigheden dan een globale raming plaats vindt — nu wij gelooven werkelijk dat het dan zaak is zoo'n raming in wat pessimistische stemming te beschouwen.”

Hoe nu? Wij zijn van oordeel dat een bouwmeester-restaurator die zijne raming binnen bescheiden cijfers wil houden omdat die raming van invloed zal zijn op het besluit van den eigenaar, dien laatste allerminst een dienst doet en dat die architect niet een juiste opvatting van zijn taak heeft. Dat een raming tegenvalt is dikwijls volkomen verklaarbaar, maar de oorzaak mag niet zijn dat het werk opzettelijk te optimistisch bekeken is.

Het bouwbedrijf in Rotterdam in 1908. Uit de rede waarmede den Burgemeester van Rotterdam 14 Januari l.l. de eerste Raadszitting van 1909 opende:

„De cijfers in dit vak zijn gunstiger dan sedert geruimen tijd het geval was. Er werden in het geheel 1369 gebouwen gesticht, waaronder 2459 woningen tegen onderscheidelijk 1079 en 1721 in 1907. Gesloopt werden 330 gebouwen, terwijl 887 woningen zijn gesloopt of vervallen, onder welke laatste begrepen zijn 63 van de 80 krachtens Uwe besluiten onbewoonbaar-verklaarde woningen, 217 welke op aandrang der Bouwpolitie van bestemming werden veranderd en 255 welke naar aanleiding van opmerkingen van hetzelfde bureau werden gesloopt. Systematisch werden opgenomen 10336 woningen en

Door den bouw dezer woningen hoopt de „Volksbond-bouwvereniging Hilversum“ te bereiken: het verkrijgen van goede woningen voldoende aan eischen van comfort en hygiëne, tegen een niet hoogen huurprijs; en zal naar hare meening de aangename wijze van wonen den arbeider meer aan zijne woning binden en zoo-doende bevorderlijk zijn aan het doel van den Volksbond tegen drankmisbruik”.

Wij hebben uit de ontwikkeling der laatste vijftien jaar geleerd dat gedwongen en gezocht geen kunst ontstaan kan, dat het leven met zijn velerlei stroomingen en invloeden streeft naar gezonde, natuurlijke ontwikkeling. En in den grond is natuurlijkheid ook waarheid. Met deze gedachte heeft zelfs de idealist SCHILLER het ijzeren tijdperk der natuurwetenschappen ingeleid.

Wij zijn gelukkig om te leven in deze opgewekt werkende dagen, om veilig te kunnen vertrouwen op een schoone toekomst en tot zegen voor ons werk beschouwen wij wederom het verleden van een standpunt van kinderlijke piëteit.

Prof. K. STATSMAAN.

1624 werden, zonder dat tusschenkomst van ons College noodig was, naar de voorschriften der Bouw- en Woonverordening verbeterd. Eindelijk waren op 31 December l.l. nog in aanbouw 595 gebouwen met 1287 woningen, tegen slechts 352 gebouwen met 600 woningen op denzelfden dag des vorigen jaars.

„Met dien gunstigen stand van het bouwvak hield verband de verkoop door de gemeente van bouwterrein, welke in 1908 het buitengewoon hooge bedrag van f 1.076.459 besomde, ongerekend de verschillende transacties in Uwe Vergadering van heden aan Uw oordeel onderworpen, welke opnieuw ongeveer f 750.000 in de Gemeentekas zullen doen vloeien en zonder twijfel door uitvoering van omvangrijke bouwwerken zullen worden gevolgd.

Uitvoering van partikuliere werkzaamheden door ambtenaren. In de vergadering van den Bond van Nederlandsche Architecten gehouden 23 Jan. ll. is de volgende motie aangenomen:

„De Bond van Nederlandsche Architecten, van meening, dat het in het belang van een deugdelijke ontwikkeling der bouwkunst noodzakelijk is, dat aan ambtenaren, die in dienst van Rijk, gemeente of andere openbare lichamen als zoodanig belast zijn met het ontwerpen en het leiden der uitvoering van bouwwerken volledig wordt gewaarborgd eene vrije en zelfstandige positie ten opzichte van het hun toevertrouwde werk;

dat zij daardoor de volle persoonlijke verantwoordelijkheid voor de artistieke en technische qualiteiten van hun werk verkrijgen en mitsdien daaraan volkomen hunne werkkraft moeten kunnen wijden, dat buitendien hun gesalarieerde positie een vrije concurrentie met particuliere architecten niet rechtvaardigt;

sprekt als hare meening uit dat aan ambtenaren het aanvaren van opdrachten van en het uitvoeren van werken voor andere instellingen en particulieren niet mag worden toegestaan”.

Splitsing van Bestekken. Naar het „Alg. Hand.bl. verneemt heeft de Minister van Binnenlandsche Zaken het volgend schrijven ter kennis van de gemeentebesturen doen brengen.

Van verschillende zijden werd in den laatsten tijd de wensche-lijkheid betoogd, om bij aanbesteding van werken niet te veel verschillende praestaties in één bestek samen voegen, doch meer dan thans veelal geschiedt die bestekken te splitsen.

Na overleg met mijn ambtgenoot van Landbouw, Nijverheid en Handel, acht ik het gewenscht, op deze aangelegenheid uwe aandacht te vestigen.

Het spreekt wel vanzelf, dat een algemeene regel ten deze niet kan worden gesteld; elk geval zal op zich zelf moeten worden beoordeeld en uiteraard zal op den voorgrond moeten staan, dat het belang van het aanbesteden niet mag worden geschaad.

Dit vooropgesteld, wil het echter ook mij voorkomen, dat somtijds bij de uitvoering van werken meer dan tot dusver geschiedt, door splitsing het belang van de nijverheid hier te nde in het oog kan worden gehouden.

In het algemeen toch kan gezegd worden, dat bestedingen „en bloc” ten nadeele van de binnenlandsche industrie in het algemeen, of ook bepaaldelijk ten nadeele van de kleine respectievelijke plaatselijke nijverheid kunnen zijn.

Zoo kan, om eenige voorbeelden te noemen, met betrekking tot de Nederlandsche industrie in het algemeen, worden gewezen op de stichting van gasfabrieken en electriche centralen en op aanleg en uitrusting van tramwegen.

Bij zoodanige werken toch kunnen voor de levering van onderdeelen als ketels, machines of rollend materieel Nederlandsche fabrieken zeer wel mededingen, terwijl voor het werk in zijn geheel geen Nederlandsche instelling in aanmerking kan komen, omdat zij er niet op ingericht is.

Voorts kan, en dit ook wat de kleine nijverheid betreft, worden gewezen op de stichting en inrichting van gebouwen, waarbij zich het geval laat denken dat samenvoeging van sommige werkzaamheden of leveringen met den eigenlijken bouw in éénzelfde bestek tengevolge heeft, dat ten nadeele van de openbare kas aan den hoofd-aannemer winsten ten deel vallen, waarvoor hij geenerlei noemenswaardige diensten heeft te verleenen, en ongetwijfeld kan het dan ook aanbeveling verdienen, die onderdeelen, welke zich daartoe geredelijk leenen, zooveel mogelijk zonder tusschenkomst van den hoofd-aannemer te doen uitvoeren.

Hiertoe schijnen mij vooral in aanmerking te komen: werken in gewapend beton, mozaïek- en parketvloeren, gas- en waterleiding, electriche installaties, verwarmingsinrichtingen, liften, bliksemafleiders, kunstsmeedwerken, fijne binnenbetimmeringen, decoratief schilderwerk en dito beglazingen, meubelen en stoffeerings-artikelen.

Niet alleen, dat afzonderlijke contracteering betreffende onderdeelen als bovengenoemde dan eene goede gelegenheid opent, om de desbetreffende belangen der Nederlandsche, resp. plaatselijke of kleine nijverheid in het bijzonder te behartigen, zij kan ook het aanbesteden tot voordeel zijn.

Ten slotte verdient, naar het mij voorkomt, de vraag overweging, of niet in sommige gevallen zonder nadeel van de richtige uitvoering van het geheel en zonder verhooging van kosten, ook onderdeelen van gewone onderhouds-werkzaamheden afzonderlijk zouden kunnen worden aanbesteed.

Ik teeken ten opzichte van de hiervoren ontwikkelde denkbeelden aan, dat het geenszins mijne bedoeling is, U die als een bepaald richtsnoer voor te houden, doch dat ik slechts de overweging ervan in uwe aandacht aanbevel.

Dekoraplastiek. Op blz. 362 van den vorigen jaargang heeft „De Bouwwereld” eenige mededeelingen gedaan omtrent decoraplastiek, het nieuwe, sinds kort ook hier te lande geïmporteerde versieringsmateriaal. Aan die mededeelingen wenschen wij, na kennismaking met een aantal toepassingen van decoraplastiek door den heer G. W. C. OOSTERBAAN, Prinsengracht 570 te Amsterdam, nog iets toe te voegen.

Dekoraplastiek is een nieuwe methode van reliefversiering door den decoratieschilder. Zij is echter wel te onderscheiden van de zoogen. „Reliefmalerei”, die herinnert aan de wijze waarop een boekenbakker op taarten suikerversiering aanbrengt. Bij decoraplastiek wordt een pap, met geheim bindmiddel, op de muren aangebracht. Het relief wordt verkregen door schablonen, wier dikten het relief bepalen. De lussen der schablonen kunnen daarbij decoratief worden gebruikt. Men kan ook het decoraplastiek in een vlakke laag op het te versieren vlak aanbrengen en dan het met de hand bewerken.

Dekoraplastiek kan worden toegepast op geschilderde of ongeschilderde muren (mits deze droog zijn), pleisterwerk, ijzer, glas, hout, eternietplaten. In een etmaal droogt decoraplastiek steenhard en kan het verder in kleur worden behandeld.

De toekomst van het materiaal hangt in de eerste plaats af van de toepassingen en het mag niet ontkennd worden dat het door de N. V. Dekoraplastiek (Utrecht) die de vinding voor Nederland en Koloniën exploiteert, verspreide prospectus in dit opzicht weinig gelukkig was. De heer G. W. C. OOSTERBAAN, die alleen-vertegenwoordiger en uitvoerder voor Amsterdam en omstreken is, heeft dat blijkbaar ook ingezien en toont nu een reeks voorbeelden van uiteenlopende toepassing en bewerking die een heel ander en gunstiger idee geven.

In deze proeven is het materiaal begrepen en werd het naar zijn eischen toegepast. De schablonentechniek werd hier in de versiering niet uit het oog verloren. Ook bij bewerking uit de vrije hand bleef het karakter van vlakversiering gehandhaafd en is bijv. niet getracht eene imitatie van beeldhouw- of boetseerwerk te geven. Het vlakke relief dat uit de wijze van vervaardiging voortvloeit, leidt tot de beste effecten in combinatie met lichte kleuren, vooral wanneer die met eenig goud zijn opgewerkt.

Wij zagen hier stalen van versiering voor fiesen, wandvlakken, plafonds etc. die er op wijzen dat, mits in goede handen, decoraplastiek een in artistieke zin inderdaad zeer bruikbaar versieringsmateriaal is van bovendien vrij eenvoudige

en goedkope bewerking. Wij vestigen er de aandacht onzer lezers bij deze nogmaals op en nu met meer overtuiging dan verleden jaar.

Antiek paarsch spiegelglas. Na langdurige proefnemingen is het gelukt het antiek paarsche spiegelglas te imiteeren. Het wordt in den handel gebracht door den glashandel J. VAN DIJEN, St. Jorisstraat 5, te Amsterdam.

Deze imitatie is opzettelijk iets lichter van kleur gehouden dan de oude ruiten die men bijv. op de Amsterdamsche grachten nog dikwijls aantreft, zij 't ook dat nog slechts zelden een venster volledig is. De oudste paarsche kleur is waarschijnlijk een effect van verweering en chemische werking onder invloed van licht en zon en als gevolg van eene onzuivere samenstelling van het materiaal. Althans ter plaatse waar de stopverf het glas bedekte en beschermd, vertoont het nog de oorspronkelijke witte kleur.

Het opnieuw vinden van het antiek paarsche spiegelglas, zal én voor hen wier vensters aanvulling vragen én bij restauraties welkom zijn. Het eigenaardig getinte licht dat er door valt, zal ook bij gangen, portalen onzer oude woonhuizen het schelle wit der muren en plafonds een aangenamer kleur geven.

Architekten-provisie als immoreel veroordeeld. In aansluiting bij het bericht onder „Opzetjes” in het vorig nummer van „De Bww.” kan het volgende dienen.

Volgens een bericht in de „Gesundheits-Ingenieur” heeft het Rijksgerechthof te Leipzig uitspraak gedaan in een interessante zaak. Een stadsarchitect had, zonder aanbesteding, eene levering van steenen aan een zekere firma opgedragen. De prijs was wel te hoog maar... de architect had 2000 M. provisie bedongen. Aanvankelijk maakte de gemeente geen bezwaar tegen het kontrakt maar naderhand weigerde zij de gevraagde koopsom te voldoen. De zaak kwam voor de rechtbank die de stad in het gelijk stelde. De architect had geen volmacht gehad en reeds daardoor was de stad niet gebonden. Bovendien echter was zij vrij omdat het bewezen feit dat provisie gegeven was, met de goede zeden in strijd en mitsdien het contract nietig was.

De bescherming van de bouwmeester- en architectentitels in Duitschland. In het „Zentralbl. der Bauverw.” komt een stukje voor van Dr. BOETHKE, Kammergerichtsrat te Berlijn, over bovenstaand onderwerp. Nadat het voeren van den titel van meester van een handwerk, als Maurermeister of Zimmermeister, afhankelijk was gemaakt van examens, trachtten onbevoegden deze wet te ontduiken door zich „Baugewerksmeister” of „Baumeister” te noemen. Nu is 1 Oct. 1908 door een wijziging van de „Gewerbeordnung” de bepaling van kracht geworden dat in afwachting van een nadere algemeene regeling door den Bondsraad, voorloopig de „Baumeister”-titel alleen mag worden gevoerd door hen, die beantwoorden aan de vereischten die elk der bondsstaten voor zich kan vaststellen. Dat komt er dus op neer dat in Pruisen alleen zij zich Baumeister mogen noemen, die den titel van „Regierungsbauwmeister” door examens af te leggen verwierven.

Wie zich nu onbevoegd „Baumeister” noemt, wordt gerechtelijk bestraft.

De benamingen „Architekt” en „Ingenieur” zijn niet op gelijke wijze beschermd.

Eenige bescherming geeft slechts de rijkswet betreffende de deloyale concurrentie. Deze wet heeft weliswaar niet ten doel het beschermen van den titel, doch heeft in zekere gevallen het bijkomende effect dat het voeren van de titels Architect en Ingenieur verboden kan worden. Dit geldt voor het geval dat zich iemand, die niet de vereischte studie heeft gemaakt, zich van een dezer titels voor reclame bedient. Dan kunnen de benadeelden hem strafrechtelijk vervolgen, hem het voeren van zulk een titel doen verbieden, schadevergoeding en onder zekere omstandigheden ook bestraffing vorderen. De bekende aannemersfirma BOSWALD & KNAUER te Berlijn zag zich bijv. het dragen van den architecten-titel verboden.

Doch dit is slechts een voorwaardelijke geen onvoorwaardelijke bescherming van den titel. Zij werkt bovendien ook niet in alle gevallen.

Zoo kan bijv. aan een bouwondernemer het voeren van den titel „Architekt” verboden worden, terwijl zijne ondergeschikten, zelf in de meest lage rangen, dien titel wel mogen voeren. Want die ondergeschikten voeren met zelfstandige architecten geen concurrentie.

Een algeheele wettelijke regeling van de bescherming van de titels en bouwwezen, b.v. door het instellen van „Architekten-kamers”, schijnt een dringende behoefte te zijn.

Eene huis-konstruktie die bestand is tegen aardbeving werd volgens een bericht van het „Berl. Tageblatt” uitgevonden door den Berlijnschen beeldhouwer EUGEN BÖRMEL, die daarop een patent in de Vereenigde Staten heeft gekregen. De groote aardbeving in San Francisco heeft den kunstenaar tot zijn uitvinding aangezet.

Waarschijnlijk hebben meerderen, destijds wel van zulke uitvindingen gedroomd.

De kunstenaar is uitgegaan van het denkbeeld dat het huis geen vaste verbinding met de aarde moest hebben. Hij plaatst het huis op een fundatieplaat, welke aan de onderzijde in een kegelvormige top uitloopt. Deze rust volgens de beschrijving in een pan en wordt zijdelings door veerende buffers gesteund. Het huis kan nu zachtken heen en wiegelen — d.w.z. in theorie. De praktijk der uitvinding zal nog heel wat voeten in de aarde hebben.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Handleiding bij het Onderwijs in de kennis der Bouwmaterialen aan ambachtsscholen en andere inrichtingen van Onderwijs voor den Handwerksstand en tot Zelfonderricht door D. DE VRIES, in leven Directeur der Ambachtsschool te Rotterdam. Tweede druk. Bewerkt door P. A. SCHROOT, Adjunct-directeur der Ambachtsschool te Arnhem. I. Steen. Uitgave P. Noordhoff, Groningen. Prijs f1.25, geb. f1.50.

Innendekoration. Herausgeber ALEXANDER KOCH Die Ausschmückung und Einrichtung moderner Wohnräume in Wort und Bild. Darmstadt. XX Jahrg. (Jaarabonnement 25 Mark, afz. nummers 2.50 Mark).

De nieuwe, 20ste jaargang van „Innendekoration” begint met een aflevering die, als naar gewoonte van voortreffelijke uitvoering, ook van inhoud een zeer gelukkig beeld geeft van de veelzijdige strekking van dit maandblad.

De Münchener bouwmeester EMANUEL VON SEIDL, weinig minder bekend dan zijn beroemden broeder GABRIEL, toont in het Schloss Rehnitz een voorbeeld zijner eigenaardige kunst-opvatting, eenvoudig en waardig, modern in den besten zinn en toch een voortzetting van de traditioneele, nationale bouwwijzen en technieken.

Over kunstenaar en kritikus, een teer onderwerp waarover het laatste woord zeker nog niet gesproken is, geeft ROBERT BREUER eene beschouwing ten beste. De slotsom van zijn betoog is dat zij die de rol van de kritikus aangrijpen, tevens mogen bedenken, welke invloed het voor kunst en kunstnijverheid had dat zij een onderwerp van openbare bespreking, een thema voor de gehoorzaal zoo goed als voor de salon, waren. Groote kunstenaars waren doorgaans niet zoo bijzonder ontevreden met de kritiek.

Deze laatste stelling van den schrijver is echter misschien eenigszins gewaagd, wellicht dat vele dier groote kunstenaars zich over ongunstige kritiek uit minachting niet uitlieten.

„Tien geboden voor verloofden” vaardigt de heer GEORG MUSCHNER uit, hoewel weinig geestrijk van inkleeding, zijn vele der wenken die hij geeft behartiging waardig.

CAMPBELL & PULICH, een te Berlijn gevestigde firma, komen met een aantal door hen ontworpen interieurs voor den dag die deels sterk herinneren aan oude stemmingen, speciaal aan Engelsche. Een handige mengeling van oude reminiscenzen met moderne motieven doet, dank vooral de uitnemend gequareleerde teekeningen, wonderen.

„Vloer, wand en plafond” is de titel eener kritische beschouwing over veel wansmaak en verkeerde begrippen. De beide artikelen „Over wonen en gezelligheid” en „Tien jaren ontwikkeling van binnen-dekoratie” worden aangevuld en toegelicht door een aantal verspreide afbeeldingen van interieurs door A. BEMBE, (Mainz); CARL WITZMANN, (Weenen); G. WICKOP, (Darmstadt). Eindelijk bevat deze aflevering afbeeldingen van tafelvorsiering, bloemvazen, rieten meubilair. Veel en velerlei, en dat in voortreffelijken vorm, ziehier het slotoordeel welke deze aflevering voor den komenden jaargang wil uitlokken.

Architektonische Rundschau. Afl. IV, 1909. Het abstracte ornament in de ontwikkeling der moderne kunst vormt het onderwerp van een beschouwing van Prof. KARL WIDMER, waar hij de kunst-uitingen van v. d. VELDE, OLBRICH en PANKOK besprekend tot de slotsom komt dat tegenwoordig uit het romantisch-dekoratieve tijdperk der moderne kunst volgt het rationalistisch-konstruktieve. In het bijvoegsel vinden we een artikel over de gegoten huizen van EDISON (zie „Bww.” Nr. 2). Een belangrijke kollektie platen treffen we in deze aflevering aan o. a. het nieuwe „Landgericht” te Charlottenburg (een uitermate streng gebouw op het Romaansch geïnspireerd, vervaardigd door het Koninklijk Ministerie voor Publ. Werken te Berlijn onder leiding van P. THOEMER. Verder een tuinhuis, een koepel, een portierswoning van SCHMOLL & STAEHELIN, woonhuizen van de arch. BERNOUILLY, ZIESEL & FRIEDERICH, landhuizen van de arch. LEHMANN & WOLF en OSKAR RITTER von FELGEL en een eenvoudige flinke gevel van een woon- en winkelgebouw van arch. HÖNIG & SÖLDNER in München.

Architectura Nr. 4. Verslag van de 1253e gewone ledenvergadering van A. et A.

Genootschapsprijsvragen. Jury-rapport inzake de

ingekomen ontwerpen op deze prijsvragen zijnde een stadhuis en een kathedraal voor een genootschap.

Voordracht-KROMHOUT betreffende onderzoekingen over verhouding, lijn, vorm en hunne tegenstellingen bij ceramische, sculpturale en architectonische composities met toepassingen van modernen aard.

Verslag van de 1253e vergadering.

TECHNISCH GEDEELTE. Fundeeringsmethoden (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 4. Mij. tot bev. der Bwk. Correspondentie met den Minister van L., N. en H. over het al dan niet uitschrijven van een prijsvraag voor de tentoonstellingsgebouwen der Hollandsche afdeeling te Brussel. Het Hoofdbestuur achtte een prijsvraag wenschelijk, maar onthield zich van advies uit kollegialiteit jegens den heer KROMHOUT, wien een opdracht was gedaan.

Verder namen der candidaatbestuurders en data der examens voor het diploma van opzichter en teekenaar ingesteld door de Mij.

Brieven uit Den Haag. Het Kunstnijverheids-museum met afbeeldingen van eenige stoelen en overzicht der reorganisatie.

Opmerkingen over de uitbreiding van A'dam (vervolg).

Iets over de verbranding en brandstoffen, benevens eenige beschouwingen over stook-inrichtingen bij centrale verwarmings-installaties, door F. G. UNGER W.-I.

Mededeelingen omtrent de bouwbedrijven in Nederland, gedurende 1908. Verslag omtrent dit onderwerp door het Hoofdbestuur der Mij. tot bev. der Bwk. en van dat van den Ned. Aannemersbond aan de afd. Handel van het Dept. L., N. en H. Het komt er op neer dat 1908 weinig gunstig was, enkele steden daargelaten.

De Opmerker Nr. 4. Het graf van Don EMANUEL van Portugal te Delft, door P. H. S., met afbeelding van den grafzerk.

Het uitbreidingsplan te 's Gravenhage (vervolg).

Friesch Genootschap van Geschied- en Oudheid- en Taalkunde, inhoudende verslag der lezing van den heer W. J. DE WILDE van Utrecht in dat Genootschap over „de Hunnebedden in Nederland”.

Bond van Nederlandsche Architecten. Verslag der gehouden vergadering te Utrecht. (Zie blz. 32.)

Nationale nijverheid. Brief van den Minister van B. Z. aan Ged. Staten over splitsing van bestekken. (Zie blz. 30.)

VERSLAGEN VAN VERGADERINGEN

Bond van Nederlandsche architecten. 16 en 23 Jan. 1909.

In het vorig nummer op blz. 20 en 21 is mededeeling gedaan van het belangrijkste dat op de vergadering van 16 Jan. behandeld is.

De vergadering werd 23 Jan. voortgezet. De heer J. VAN GILS stelde daarin de motie voor:

„De architect aan wien het ontwerpen van een gebouw wordt opgedragen, sta niet toe, buitengewone gevallen uitgesloten, dat zulks onder een andere directie wordt uitgevoerd”.

De vergadering was het met de strekking der motie eens en deze zal nog eens in behandeling komen als de „eerecode” wordt vastgesteld. Het bestuur kreeg de opdracht een concept hiervoor op te stellen.

Op blz. 30 in dit nummer is medegedeeld de motie inzake uitvoering van partikulier werk door ambtenaren. Zij werd door de vergadering aangenomen en zal aan de betrokken autoriteiten worden kenbaar gemaakt.

De kwestie der gesplitste aanbesteding werd in behandeling gebracht en leidde tot ampele bespreking over de wijzen van uitvoering van bouwwerken. Aan de leden zal een resumé van de beschouwingen met een vragenlijst van het Bestuur worden gezonden teneinde in de volgende bijeenkomst eene beslissing te nemen.

Het volgende punt van bespreking was de persoonlijke en collectieve arbeidsovereenkomsten met bouwkundige opzichters en teekenaars. Het debat droeg slechts een inleidend karakter. Opgesomd werden de punten, waarop de bouwkundigen in verband met de arbeidsovereenkomst hebben te letten en de leden werden uitgenoodigd hunne opmerkingen aan het bestuur te doen toekomen. De Bond heeft zich reeds gericht tot den Bond van Technici en de Vereeniging van Opzichters en Teekenaars om hunne meening te vernemen. Reeds werd de wenschelijkheid van uniformiteit in de overeenkomst uitgesproken.

Ten slotte kwam in bespreking de vraag om de plaatselijke gebruiken meer of minder in overeenstemming te brengen met de honorariumtabel samengesteld door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, ten einde tot een regeling voor den Bond te komen, die niet alleen in de groote steden maar ook op 't platteland toepasbaar zal zijn. Aan het bestuur werd opgedragen eene commissie van vijf leden aan te wijzen die hierover rapport zal uitbrengen.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + + J. H. W. LELIMAN + + + + + ADMINISTRATIE:
D. H. HAVERKAMP EN FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 5.

3 Februari 1909.

ECHO'S. IV

De zenuwen van den architect.

nlangs opende de schrijver van „Onder de menschen” in de „N. R. C.” een belangwekkenden kijk op het bedrijf der Duitsche kunstnijveren. Het was in een beschouwing over de redenen die den heer EISENLÖFFEL zijn verbintenis met de „Vereinigte Werkstätten” deden opgeven en van München naar Laren verhuizen.

Zijn voornaamste bezwaar was de rusteloosheid en gejaagdheid welke de als een modern grootbedrijf kommercieel georganiseerde kunstnijverheid ginds kenmerkt, die werkkraft en fantasie op het heftigst prikkelt en tot eene maximale produktie aanzet. Er wordt als 't ware in een roes door gewerkt. Ingespannen arbeid wordt tijdelijk uit het hoofd gezet door weelderige feestelijkheden. Zoo gaat 't door, zoo lang het gaan wil. Een keer te meer wordt in zulke bedrijven bovendien bewezen dat, bij de samenwerking van kunstenaar en koopman, de eerste het loodje pleegt te leggen.

In het interview van EISENLÖFFEL komt eigenlijk nog het slechtst weg de beroemde BRUNO PAUL. En als men nu een overzicht krijgt van diens levenswijze, sinds hij de direktie der Kunstnijverheidsschool te Berlijn vereenigt met de hoofdleiding der „Vereinigte Werkstätten”, „in een wervelwind van mondainiteit, van luisterrijke gastmalen en vermoeiend gefeest”, een weidschen staat met renpaarden en automobielen voerend, terwijl zijne ontwerpen bestaan „in zwermen van kleine en gansch niet sterke krabbeltjes”, dan rijst zoo onwillekeurig de vraag of, nader bekeken, die roep van BRUNO PAUL niet eens kon blijken grootendeels te berusten op mondaine hoedanigheden.

Op die wijze worden trouwens meer reputaties verworven. Handige reklame en de gave zich op den voorgrond te plaatsen, om niet te zeggen te dringen, wegen, als het geldt naam te maken, nu eenmaal ruimschoots op tegen een talent dat met bescheidenheid belast is.

In de architectuur is het van hetzelfde laken een

pak als in de kunstnijverheid. De groote architectenbureaux zijn fabrieken gelijk. Er wordt gewerkt naar Amerikaansch systeem en wie zich uit „De Bouww.” het artikel „Twee jaren op een bouw bureau in Amerika” herinnert, weet wat dat zeggen wil. Kommerciële overwegingen dringen zich op den voorgrond. Het atelier is een zaak geworden; het hoofd ervan moet voor alles een koopman zijn.

De kunstenaar zal doorgaans zich met die methode noch met de resultaten kunnen vereenigen. De drang der omstandigheden echter is veelal sterker dan de overwegingen van een artistiek geweten. De verleiding te weten „dat er veel geld steekt in je talent” is nu eenmaal zeer sterk. Het is die „Auri sacra fames” waarover reeds VIRGILIUS het heeft.

De tijden — en met hen de opvattingen — zijn wél gewijzigd sinds BOILEAU zijn afkeer te kennen gaf van die kunstbroeders, en hij zegt dat er zelfs „auteurs renommés” bij zijn, die „font d'un art divin un métier mercenaire”, 't geen minder poëtisch uitgedrukt, zeggen wil honorarium voor hun arbeid bedingen.

Bovendien kan niet iedereen zulk een methode van werken volhouden. Zij is afmattend niet alleen door de hoeveelheid arbeid die geleverd wordt, maar in nog meerdere mate door hare verscheidenheid.

Maar hinderlijkst bovenal werkt het algemeene verschijnsel des tijds: de haast, de gejaagdheid waarmee alles moet geschieden. Voortdurend staan de ketels onder den hoogsten druk, vaak zelfs met belaste veiligheidskleppen. Over het algemeen kan men zeggen dat niet zoozeer het werk zelf tot overspanning leidt als wel de manier waarop wordt gewerkt. En die wordt in onze dagen regelmatig ongunstiger.

Een Fransche dokter, MAURICE DE FLEURY, heeft eenige jaren geleden een studie geschreven — zie „De Amsterdammer” van 28 Juli 1907 — „Hoe men zou moeten werken” (Comment il faudrait travailler) en geeft daarin allerlei nuttige beschouwingen en waardevolle wenken — altijd voor hen, wien de omstandigheden toelaten ervan te profiteeren.

Een buitenstaander heeft goed leeraren: werk vooral regelmatig, overhaast U niet, neem voor alles zijn tijd, vooral niet jachten en drijven. Aan wie echter geeft men zulke lessen? Doorgaans aan personen die worden gedreven, die wel gedwongen zijn zich en anderen te haasten en te jachten, die door de materiële eischen van het leven bovendien gedwongen zijn die methode van werken aan te houden.

Dat geestelijke bezigheid, de arbeid op studeerkamer en kantoor niet de gezondste vorm van werk is, behoeft nauwelijks nader betoog.

Die gemoedelijke dagen van weleer toen van November tot Maart alle werk stil stond en de metselaar den wintertijd kon zoek maken met steentjes slijpen, behooren zelfs op een boerendorp tot het verleden. Haast is de hoofdvoorwaarde geworden. De principaal dringt den architect, deze den uitvoerder. En wie gewaar wordt dat men zijn mededinger in zes maanden weet te helpen, stelt op zijn beurt er maar vijf ter beschikking.

Bij den bouw van een tijdelijk nieuw telefoonbureau te Parijs in plaats van 't afgebrande van de rue Gutenberg, was spoed een eerste vereischte. De tijd van oplevering moest beslissen aan wie de gunning zou geschieden. Groote Europeesche firma's bedongen 6 à 8 maanden, een Amerikaansche ... 2. Het begin harer werkzaamheden was een extra goederensneltrain te doen loopen om nog haar materieel de eerst vertrekkende mailboot te doen halen!

Wie in een groot land door de een of andere reden — 't zij scheppingstalent, 't zij het niet minder onmisbare talent zich op den voorgrond te schuiven — de aandacht op zich vestigde, wacht eene onbedwingbare overlading met werk. Daarbij komt de zorg om zich op peil te houden, de vrees om hooggespannen verwachtingen te leur te stellen en een eenmaal gewonnen reputatie te verliezen. De konkurrentie, men weet het, loert met argus-oog op tekortkomingen en zal munt slaan uit elke fout die zij mocht ontdekken.

„Maar, schreef Dr. DE FLEURY, voor allen die hun eigen meester zijn, die aan 't hoofd staan en voor wie de uitkomsten evenredig zijn naar de vermeerdering en het vernuft hunner pogingen, moet men er de grootste bron van krachtsmisbruik aan toevoegen, namelijk de spanning van 't altijd hernieuwd willen, de vrees om te falen, de angst voor de toekomst. Dat geeft onder de zakenmensen, de ingenieurs, de kunstenaars, de staatslieden en de jonge menschen die zich voor examens voorbereiden, zoo'n groot aantal neurasthenische cliënten.”

In dezen zin zouden dus prijsvragen bijster nadeelig werken, vooral wanneer met de beantwoording veel werk of geld gemoeid was en het groote werken betreft. Dan vooral houden zij de kandidaten voor roem en glorie tijden aaneen in een toestand van spanning en afwachting.

De architect is voorts moreel gedrongen om mee te werken aan de verheffing van zijn beroep, en dat brengt

nieuwe plichten met zich mede. Immers, meerdere belangrijke sociale en economische vraagstukken zijn te na verwant aan de bouwkunst, wachten zelfs van haar een oplossing, dan dat de architecten zich aan die openbare taak mogen onttrekken.

HORATIUS dichtte reeds dat het leven den mensch niets zonder zwaren arbeid gaf en zijn tijdgenoot VITRUVIUS somt tal van moeilijkheden op voor den bouwmeester in het bijzonder. Wat al eischen stelt de architectuur reeds in zijn tijd! En hoe zijn sedert, principiëel en gradueel die eischen niet voortdurend opgevoerd. Zijn de hulpmiddelen verbeterd en volmaakt, de eischen zijn naar evenredigheid nog heel wat sterker in aantal toegenomen, nog heel wat veelzijdiger geworden tevens.

Het arbeidsveld van den bouwmeester is vergeleken met een menschenleeftijd terug, in alle richtingen uitgebreid. Zijne bemoeiingen nemen nog geregeld toe. En anderzijds moet hij zelf aandringen op uitbreiding, niet uit zucht nog meer om te halen, maar uit zelfbehoud, tot afronding van zijn terrein, waar anders buitenstaanders gaan grasduinen.

In groote landen waar ook op groote schaal gewerkt wordt, doen alle eigenaardigheden zich natuurlijk het sterkst gevoelen. Onze best beklante ateliers — om 't eens populair uit te drukken — kunnen wat de drukte van de zaken betreft, geen vergelijking doorstaan met de grootere bureaux van het buitenland, met zaken als van een KAISER & GROSZHEIM, een SEIDL, een MESSEL, met een NÉNOT, ASTON WEBB, ERNEST FLAGG, CARRIÈRE & HASTINGS, MC. KIM, MAED & WHITE, of hoe de architecten „en vogue” verder mogen heeten.

De Engelsche bouwmeester heeft het zich gemakkelijk gemaakt. De quantity surveyor ontheft hem van een groot deel der alledaagsche beslommingen. In Duitschland daarentegen vergroot de gewoonte der gesplitste bestekken de zorgen.

Men mag alles samenvoegend aannemen dat de architectuur een beroep is dat aan de zenuwen van zijn beoefenaar zware eischen stelt. Kunstenaar en man van zaken dient hij tegelijk te wezen. Beider moeilijkheden zal hij op zijn pad vinden. Bovendien is hij nog 't aambeeld, waarop principaal en aannemer hameren. 't stootkussen dat den schok hunner uiteenloopende belangen moet opvangen.

Een Dr. ANDRÉ ROBLLOT heeft destijds een studie gewijd aan de zenuwen van den architect. De slotsom waartoe hij komt is dat, daargelaten de beoefening der geneeskunde, geen beroep dezer dagen zoo zware eischen aan het zenuwstelsel stelt als juist de bouwkunst.

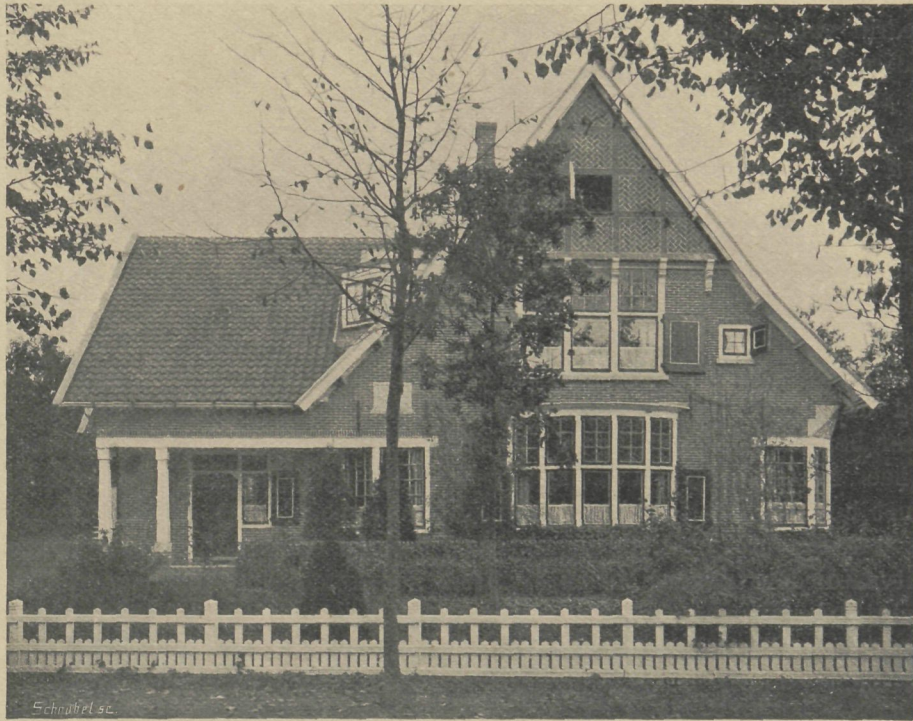
Verschillende groote bouwmeesters ziet men dan ook geestelijk of lichamelijk onder hun taak bezwijken. VAN DER NÜLL en SICCARDBURG, de beide architecten van de Hof-opera te Weenen, GUISEPPE MENGONI, de bouwmeester van de Victor Emanuel Galerij te Milaan, POELAERT de ontwerper van het Brusselsche paleis van Justitie. Zulke recente gevallen vormen de keerzijde der medaille, die OTTO WAGNER in zijn essay over

„Moder
zijn re
MADER
patriar
volle s
Zoo
bekend
niet me
ALFRED
Eene
en zen
een aar

werking
redenen
regelen

BUSSUM. VILLA „AAN
 & DEN KRUISWEG”.
 ARCH. VAN DER GOOT
 & KRUISWEG (BUSSUM)

(ZIE DE LOSSE PLAAT)

„Moderne Architektur” ons evenwel niet toont naast zijn reklamelijstje BRAMANTE, SANSOVINO, MICHELANGELO, MADERNA, INIGO JONES, KLENZE, SEMPER, die alle gezegende, patriarchale leeftijden bereikten en tot het laatst hun volle scheppingskracht behielden.

Zoo nu en dan worden ook thans nog gevallen bekend van architecten die den last van den arbeid niet meer kunnen dragen. Niemand minder dan Prof. ALFRED MESSEL, is een der laatste bekende slachtoffers.

Eene buitengewone overspanning, oververmoeidheid en zenuwuitputting leidde in het begin van 1908 tot een aanval van zwakte die hem dwong tot het nemen

van absolute rust maanden achtereen. De opdracht tot het ontwerpen van de nieuwe gebouwen op de Museum Insel te Berlijn was de genadeslag geweest. Nu zal MESSEL wel binnenkort zijne bezigheden hervatten maar, naar het schijnt, zijn partikuliere praktijk opgeven.

En een jaar te voren, in 1907, was een evenzeer bekend Duitsch bouwmeester, Prof. FRIEDRICH RATZEL te Karlsruhe nog minder fortuinlijk. Hij stierf op 38-jarigen leeftijd als zenuwlijder, geknakt door een drukke praktijk.

Zou men, dit alles overwegende, niet achteraf een tijdperk van malaise nog gaan waardeeren ter wille van zijn kalmeerende werking op architecten-zenuwen?

NATUURLIJKE STEEN. EEN GEVAARLIJK MATERIAAL

Iets over steenhouders en hun vak.

Academisch proefschrift door S. ELIAS, arts te Rotterdam. — Rotterdam. Koninklijke Boek- en Steendrukkerij CORN. IMMIG & Zoon. 1909.

De heer P. BAKKER SCHUT, civ.-ing., heeft in „De Bouwwereld” 1906 (blz. 169 en vgd.) onder den hier overgenomen titel een overzicht gegeven op de gevaren der verwerking van natuursteen voor de gezondheid, hunne redenen en gevolgen; bovendien ook op eenige maatregelen om het kwaad zooveel mogelijk te beteugelen.

De eerste mededeeling over het opnemen van steenstof in de longen dagteekent reeds van 1703, in een geschrift van RAMAZZINI te Utrecht uitgegeven. Sedert zijn de waarnemingen voortdurend voortgezet. Sinds geruimen tijd reeds wordt de zaak van verschillende kanten en in meerdere landen onder de oogen gezien. Een ernstig begin om ook praktisch, bijv. door wettelijke voorschriften, de gevreesde „stenhouwersziekte” te keeren, is, althans hier te lande, nog niet gemaakt, daargelaten eene ministeriële aanschrijving inhoudende verbod op Rijkswerken van het gebruik van Bentheimer steen of dergelijke veel schadelijk stof verwekkende steensoorten en beperking van het gebruik van andere veel stof verwekkende gehouwen steensoorten. Een

algemeene maatregel tot beveiliging der werklieden in het steenhoudersbedrijf is nog in overweging. In Duitschland bestaat die reeds door de „Bundesrats-Verordnung” van 20 Maart 1902 op de inrichting en het bedrijf van steenbreuken, steenhouwerijen en met bijzondere bepalingen voor de zandsteenbewerking.

Het vraagstuk is dus nog steeds in studie, maar als het nog noodig mocht zijn om eens scherp en duidelijk te doen uitkomen hoezeer toch eene oplossing urgent is, dan zou daartoe het juist verschenen proefschrift van Dr. ELIAS kunnen dienen. Deze in aanleg medische verhandeling is ook voor technici te belangrijk dan dat zij hier niet eene meer uitvoerige aankondiging zou verdienen.

De schrijver stelt zich ten doel na te gaan welken invloed de inademing van groote hoeveelheden stof, en meer bepaald steenstof, op de gezondheid heeft.

De heer ELIAS, destijds arts, heeft zich reeds langen tijd met het vraagstuk beziggehouden. Althans reeds in de bekende brochure, die in 1907 zoo grooten en gerechtvaardigden opgang maakte, „Een noodkreet. Vlugschrift samengesteld in opdracht van den Dordrechtschen Bestuurdersbond en de Steenhoudersvakvereniging door J. A. BERGMELJER”, treft ons reeds het uitvoerige verslag eener door den heer ELIAS in Januari 1907 gehouden lezing.

Veel van hetgeen hij in zijn proefschrift mededeelt — de medische bijzonderheden buiten beschouwing latende — was reeds van vroeger bekend, o. a. uit zijn eigen voordracht, uit het genoemde „Bouwwereld”-artikel, uit de bespreking over de verbetering der arbeidsvoorwaarden voor steenhouders gehouden 3 November 1906 in de vak-afdeeling voor Bouw- en Waterbouwkunde van het Kon. Inst. van Ing. en ingeleid door den heer P. BAKKER SCHUT („De Ingenieur” van 19 Januari 1907) en uit de in deze publikaties nader vermelde bronnen.

Vele cijfers en staten, die aantoonen hoezeer ook in ons land de steenhoudersziekte woedt, werden reeds in het genoemde „Bouwwereld”-artikel opgenomen, zoodat wij thans ons tot eene verwijzing daarheen kunnen bepalen.

Wij herinneren er aan, 'tgeen Dr. ELIAS verzuimt, dat in ons land ook eene commissie van technici het vraagstuk in overweging heeft. Zij werd op initiatief van de Sociaal-Technische Vereeniging van Demokratische Ingenieurs en Architecten samengesteld uit afgevaardigden van Architectura et Amicitia, de Ver. van Delftsche Ingenieurs, de Mij. tot Bev. der Bouwkunst, de Vak-afdeeling voor Bouw- en Waterbouwkunde van het Kon. Instituut van Ingenieurs en der Soc.-Techn. Vereeniging. Sedert het uittreden van den heer VAN YSSELSTEYN bij gelegenheid zijner benoeming tot Directeur-Generaal van den Arbeid, is de commissie als volgt gekonstitueerd (de volgorde der leden is die der bovenvermelde vereenigingen welke zij vertegenwoordigen): Jos. TH. J. CUYPERS C.-B.-I., Voorzitter, J. H. W. LELIMAN B.-I., D. A. N. MARGADANT, F. M. L.

KERKHÖFF C.-B.-I., P. BAKKER SCHUT C.-I., Secretaris.

Deze commissie is reeds eenige jaren werkzaam, maar heeft haren arbeid nog niet afgesloten of een rapport met hare konklusies of voorloopige bevindingen het licht doen zien.

Haar opdracht was om, naar aanleiding van de treffende mededeelingen in de verslagen der Inspecteurs van den Arbeid omtrent de gezondheidstoestanden in het steenhoudersbedrijf, te onderzoeken op welke wijze bestrijding der misstanden mogelijk is, hetzij door verbetering der arbeidsvoorwaarden, hetzij door het weren van de meest schadelijke steensoorten.

Aan een architect, de heer Jos. TH. J. CUYPERS, komt de eer toe de zaak met nadruk aan de orde te hebben gesteld en wel in een nota over het gevaar van zandsteen voor steenhouders, aan Dr. A. KUYPER, toenmaals Minister van Binnenlandsche Zaken.

Het vraagstuk is tweeledig, hygiënisch en technisch. Dát het steenhoudersvak in hooge mate ongezond is voor zijne beoefenaars en een groot percentage hummer op jeugdigen leeftijd aan keel- en longziekten sterft, dat tering de beroepsziekte der steenhouders is, zal wel niet meer ontkend worden. Maar een ander vraagstuk is of men althans de meest schadelijke steensoorten kan missen of vervangen door andere, die niet of minder schadelijk zijn. En die vraag kan bevestigend beantwoord worden.

In verband met den invloed die aan het stof werd toegekend, staat de oude en vrijwel algemeene opvatting als zou hardsteen niet of weinig gevaarlijk zijn, zandsteen daarentegen wel. Udelfanger nog het minst, Oberkirchner, Bentheimer en Gildehauser meer. Dr. ELIAS oordeelt echter op grond van physisch en medisch onderzoek:

„De meening dat zandsteen gevaarlijker is dan hardsteen op grond van de hoeveelheid stof, die bij het bewerken vrij komt, den vorm en de zwaarte der stofdeelen, de hardheid en de scheikundige samenstelling der steensoorten, is ten deele onjuist, ten deele onbewezen”. Integendeel hebben de uitkomsten van het onderzoek hem geleerd „dat de gevaarlijkheid van hardsteen niet alleen onderschat wordt, doch dat deze voor die van zandsteen niet aantoonbaar onderdoet”.

Dat desondanks de bewerking van bepaalde zandsteensoorten (Oberkirchner, Bentheimer, Gildehauser) in den volksmond zoo berucht is, berust hierop dat de steenhouders die er in werken aan tering sterven na een kort ziekbed (vaak reeds binnen een half jaar). De tering verloopt bij de bewerkers van hardsteen gewoonlijk langzamer en trekt daardoor niet dermate de aandacht maar zij heerscht onder hen evenzeer.

Niet het stof is van dit verschijnsel oorzaak, maar wel de grootere nadeelen verbonden aan de bewerking der eerstgenoemde steensoorten. Deze leidt tot grootere vermoeidheid en vermoeidheid vermindert den weerstand van het individu tegen ziektekiemen. De oorzaak dier vermoeidheid wordt door de werklieden verklaard uit het gemis aan veerkracht bij

de
bij
het
afha
soor
slag
Dere
onde
den
indr
zijn
Ude
onde
haus
een
De
het
zand
over
gene
rust
proc
vree
het
het
bij
stee
stee
men
alsof
zelf
eerde
brek
lijkt
niet
dat
longt
een s
kan
van t
In
van l
bacil.
steen
dekki
stof
werd
gunst
geen
ontsta
zijn
de tu
ander
snelle
Hee
teker
overw
gevall

de gevreesde zandsteensoorten. Deze zal trouwens bij meer kristallijne gesteenten, als bijv. ook bij marmer, het grootst zijn. Ook is de krachtsinspanning voor het afhakken van stukken bij de verschillende zandsteensoorten ongelijk; bij Udelfanger is een minder harde slag noodig dan bij de drie andere zandsteensoorten. Derde oorzaak is de dreuning, die het bovenlichaam ondervindt. „Tengevolge van de geringe veerkracht van den zandsteen volgt het geheele bovenlichaam den indringenden beitel en wordt, met dezen, plotseling in zijn beweging gestuit. Minder sterk bij hardsteen en Udelfanger, wordt deze dreuning in klimmende mate ondervonden bij Oberkirchner, Bentheimer en Gildehauser. Bijzonder sterk is de dreuning, ja, deze wordt een schok bij het gebruik van den grendel.”

Deze dreuning en schokken acht Dr. ELIAS van het grootste gewicht. „Zij zijn vooral bij de gevreesde zandsteensoorten merkbaar. Iedereen kan zich hiervan overtuigen; ik ben er intusschen zeker van, dat geen geneesheer, wetende van welke onschatbare waarde rust is voor de genezing van sluimerende tuberkuleuze processen, deze proef langen tijd zal voortzetten, uit vrees van zichzelf te kunnen benadeelen. Immers, bij het hanteeren van hamer en beitel dreunt en schokt het bovenste gedeelte van de borstkas, minder sterk bij het hakken in de hardsteen en Udelfanger zandsteen, heviger bij het bewerken der gevreesde zandsteensoorten. Bij het gebruik van den grendel heeft men bij iederen slag op den steen de gewaarwording, alsof men tegen de borst gestompt wordt. Ik heb mij zelf hiervan overtuigd. Dat onder deze laatsten invloed eerder een verweekte tuberkuleuze haard zal doorbreken dan bij de minder sterke dreuning en schokken, lijkt ons — al is het wetenschappelijk bewijs hiermede niet geleverd — voor geen tegenspraak vatbaar. En dat door dergelijke stompen het snelle verloop eener longtuberkulose wordt begunstigd, onderscheidenlijk een sluimerende tuberkulose tot een klinisch duidelijke kan worden, mogen wij, op grond van onze ervaring van traumatische tuberkulose, aannemen”.

In 1882 heeft KOCH bewezen dat de eenige oorzaak van longtering — de steenhouwersziekte — de tuberkelbacil is. Schreef men vroeger de ziekte toe aan het steenstof, dit denkbeeld moest men na KOCH's ontdekking laten varen, maar toch bleef men aan het stof een grooten invloed toekennen; „van „oorzaak” werd het stof gedegradeerd tot „voornaamste begunstigende invloed”. Dr. ELIAS zelf geeft hierover geen positief oordeel: „De veranderingen in de longen ontstaan ten gevolge van de inademing van steenstof, zijn oorzaak, dat in de omgeving dier veranderingen de tuberkelbacil zich gemakkelijker vastzet. Aan den anderen kant kunnen deze zelfde veranderingen een snelle uitbreiding van het proces tegengaan.”

Heeft het stof volgens Dr. ELIAS ook minder beteekenis dan men aannam, het eindresultaat zijner overwegingen is er niet gunstiger om voor de aan gevallen steensoorten. Integendeel. Want nu blijkt de

oorzaak der ziekte niet stof, waartegen men zich wapenen kan, maar de bewerking der steen.

Dr. ELIAS heeft nu het volgende stel veiligheidsvoorschriften ontworpen.

1. Alleen zij worden tot het werk toegelaten, die den leeftijd van 16 jaar hebben bereikt, en omtrent wie na een geneeskundig onderzoek een schriftelijke verklaring is afgegeven, dat zij voor dien arbeid geschikt zijn bevonden. Deze verklaring kan, door den met het onderzoek belasten geneeskundige, ten allen tijde ingetrokken worden.

2. Als regel voor het onderzoek geldt, dat voor toelating ongeschikt maken: a. algemeene lichaamszwakte; b. onregelmatige lichaamsbouw (vooral sterke skoliose, kyphose); c. tuberkulose; d. chronische longaandoeningen; e. organische hartgebreken; f. chronische aandoeningen van den neus, tengevolge waarvan deze niet volkomen voor de lucht toegankelijk is.

3. De dagelijksche arbeidsduur bedraagt hoogstens 8 uur.

4. Het gebruik van den grendel is verboden.

5. Stukwerk mag niet worden toegelaten,

6. De afstand tusschen de steenhouwers moet minstens 2 meter bedragen.

7. Werkloosden, schaftlokalen, privaten moeten „deugdelijk” zijn.

8. De werkplaats moet dagelijks meermalen besprenkeld worden. Het puin moet dagelijks, na den afloop der werkzaamheden, worden verwijderd.

9. Zandsteen moet nat bewerkt worden.

10. Alcoholische dranken mogen op de werkplaats niet aanwezig zijn.

11. Op de werkplaats moet goed drinkwater in voldoende hoeveelheid aanwezig zijn.

Het zal velen misschien bevreemden, dat het gebruik van een respirator ontraden wordt; òf zij belemmert de ademhaling, òf zij is nutteloos als luchtzuiveraarster.

In het voorbijgaan nog dit. „De meeste werklieden hadden van het bestaan van een „masker” nooit gehoord; niemand had het gezien, behalve één steenhouwer: „op een bal-masqué””.

Dr. ELIAS acht zijne voorschriften zoo afdoende dat hij naar aanleiding van de ministeriële aanschrijving den wensch uitspreekt, dat zij worde ingetrokken „wanneer de steenhouwers op de door ons voorgestelde wijze worden beschermd” en hij vervolgt: „Wanneer de krachtige, gezonde steenhouwer 8 uur daags zal werken in een frissche atmosfeer; wanneer de grendel opgeborgen zal zijn in een museum voor oudheden, eerst dan zal kunnen blijken of ook de „veel schadelijk stof verwekkende steensoorten” verwerkt kunnen worden zonder de gezondheid der arbeiders te benadeelen.”

Geheel afgescheiden van de vraag of deze opvatting van Dr. ELIAS, die trouwens aan vele voorwaarden verbonden is, niet te optimistisch zou blijken, blijven wij van oordeel dat het afdoender en veiliger is om toch maar te beginnen de „so wie so” schadelijkste steensoorten op te sporen, te weren en te vervangen.

De proef, die Dr. ELIAS voorstelt, kan ons weinig bekoren. Men mag de steenhouwers o. i. niet blootstellen aan de kans van mislukking. Bovendien, het bezwaar blijft dat enkele zandsteensoorten in ieder

geval, zoo dan al niet gevaarlijker, dan toch moeilijker, en mitsdien ook duurder van bewerking zijn, dan andere. Waarom dan maar niet liever direkt die andere, met uitsluiting der eerstbedoelde gebruikt? L.

J. VAN DER BREGGEN. C.-I. VOLKSHUISVESTING

(Vervolg en Slot)

b. Verbetering van woningen; overbevolking.

oor de Woningwet was men, wat de verbetering van de gehuurde woning aangaat, geheel en al afhankelijk van den verhuurder. Thans is langs drieërlei weg tot de noodzakelijke verbetering van de woning te geraken, hetzij door bemiddeling van het gemeentebestuur (art. 16 W.W.), hetzij door bemiddeling der gezondheidscommissie (art. 11 W.W.), hetzij naar aanleiding van een met redenen omkleed bezwaarschrift van drie of meer meerderjarige ingezetenen der gemeente aan het gemeentebestuur (art. 12 W.W.).

Doch bepaalde men zich alleen tot het opheffen van misstanden, wanneer de belanghebbende daarom verzocht, dan zou er van verbetering van den woningtoestand in het algemeen niet veel terecht komen. Hoe hoogst noodzakelijk dat is, blijkt ten duidelijkste uit de rapporten, bevattende de uitkomsten van het systematisch onderzoek naar den toestand van één-, twee- en drie-kamerwoningen in de gemeente.

Bedoeling daarvan is toch zeer zeker niet geweest om de uitkomsten van die onderzoekingen te verwerken tot een woning-statistiek voor het geheele land. M. i. heeft dit eerder gediend om voor de gemeente een overzicht der bewoning te verkrijgen en de woningen op te sporen, die geen menschaardig verblijf uitmaken of noodzakelijk verbetering vereischen.

Dit overzicht kan nu verkregen worden door gegevens te verzamelen over den toestand waarin de woningen verkeeren. Daarom dient elke gemeente een woning-register aan te leggen en verplicht te worden het geregeld bij te houden.

Voor de gemeenten, behoorende tot het ambtsgebied der gezondheidscommissie gezeteld te Winterswijk is door mij, naar aanleiding van de verzamelde gegevens over den toestand waarin één-, twee- en drie-kamerwoningen zich bevinden, het woning-register als volgt ontworpen:

Gemeente . . . . .
A. Eenkamerwoningen.

Huisnummer	Eigenaar	Vloer- opper- vlakte	Raam- opper- vlakte	Inhoud	Artikels der ver- ordening, waaraan de woning niet voldoet.

Op geheel dezelfde wijze worden de twee- en drie-kamerwoningen ingeschreven. Het moet aangevuld worden met de grootere woningen, terwijl van elke verandering in den bestaanden toestand der woning aantekening gehouden moet worden. Dit laatste wordt zeer gemakkelijk uitvoerbaar in verband met het bepaalde in art. 5 der W.W.

Welk nut bezit nu dit register? Vooreerst is daarvoor een goed overzicht van de volkshuisvesting in de gemeente te verkrijgen.

Uit de laatste kolom is na te gaan 1°. of de in de verordening komende bepalingen, waaraan bestaande woningen moeten voldoen, rekening houden met plaatselijke toestanden. Zoo niet, dan dient de verordening gewijzigd te worden, zoodat zij uitvoerbaar wordt en daarmede de ergste misstanden op te heffen zijn. 2°. krijgt men een overzicht van de woningen, die noodzakelijk verbeterd moeten worden of zoo noodig onbewoonbaar verklaard dienen te worden.

Kan de gezondheidscommissie het initiatief nemen om het gemeentebestuur te nopen tot het doen verdwijnen van misstanden (art. 11 W.W.), het gemeentebestuur is daartoe verplicht (art. 16 W.W.). Uit de tot heden verschenen jaarverslagen (art. 52 W.W.) blijkt echter, dat in verschillende gemeenten bijna of niets gedaan wordt ter verbetering van de volkshuisvesting. Wat te dien opzichte gedaan is, is nog hoofdzakelijk te danken aan het handelend optreden der gezondheidscommissie ingevolge art. 11 der W.W. Dit belangrijke werk wordt dus ook al weer verricht door vrijwilligers, wat toch zeker niet de bedoeling van den wetgever is geweest.

In het bezit zijnde van het woning-register kan het gemeentebestuur m. i. zonder hulp van een speciaal deskundige voldoen aan de verplichting haar bij art. 16 der W.W. opgelegd. De noodzakelijke verbeteringen kunnen successievelijk aangebracht worden, zoodat na een zeker aantal jaren de ergste woningmisstanden opgeheven zijn. Neemt men dat tijdsverloop te kort, dan komen de huis-eigenaren van meerdere woningen in eens voor te groote kosten te staan.

In de jaarverslagen der gezondheidscommissies is dikwijls te lezen, dat de gemeentebesturen art. 10 der W.W. niet naleven. Blijkbaar wordt dan ook niet nagegaan of door verhuurders van woningen,

1) Uit de woning-registers der gemeenten ressorteerende onder het ambtsgebied der gezondheidscommissie Winterswijk bleek, dat wanneer de bestaande woningen moesten voldoen aan het bepaalde in de verordeningen omtrent de lichtschepping, meer dan 75% dier woningen veranderd dienden te worden.

welke drie of minder ter bewoning bestemde vertrekken bevatten, voldaan wordt aan de verplichting hun bij art. 9 der W.W. opgelegd. Blijkbaar worden dan ook geen maatregelen genomen tegen overbevolking, immers is toch art. 9 der W.W. een eenvoudig en aan te grijpen middel om misstanden door overbevolking ontstaan, bekend te maken.

Omdat waarschijnlijk de gemeentebesturen het groote nut van het bepaalde in art. 9 der W.W. niet inzien, daar hun geen gemakkelijk middel voor controle bekend was en art. 9 en 10 der W.W. daarom zijn gaan beschouwen als noodloze vermeerdering van het schrijfwerk ter secretarie, schijnt mij de reden te zijn, dat die artikelen een doode letter voor de meeste gemeentebesturen zijn geworden.

Door het woning-register is nu evenwel een goede controle te verkrijgen. Immers door de rubriek inhoud en de bepaling in elke verordening voorkomende, hoeveel inhoudsruimte voor elk lid van het gezin aanwezig moet zijn, is door een eenvoudige deeling na te gaan hoeveel personen hoogstens in de woning huisvesting mogen vinden.

Men zou dan nog verder kunnen gaan, door van gemeentewege nabij de toegangsdeur eener woning een kenteken te doen aanbrengen, waarop het aantal personen vermeld staat, dat hoogstens in de woning gehuisvest mag wezen, zooals in Engeland plaats heeft.

Op bovenstaande wijze is het m. i. voor het gemeentebestuur geen bezwaar meer, om tegen overbevolking te waken, daar de controle al zeer gemakkelijk uit te oefenen is, mits het woning-register goed in orde is en door de verhuurders van woningen aan de hun bij art. 9 der W.W. opgelegde verplichting wordt voldaan.

c. Onbewoonbaarverklaring, ontruiming, sluiting, afbraak.

Indien eene woning ongeschikt is ter bewoning en niet door het aanbrengen van verbeteringen in bewoonbaren staat is te brengen, wordt zij bij besluit van den gemeenteraad, de gezondheidscommissie gehoord, onbewoonbaar verklaard. Deze maatregel heeft ten doel om krotten, die geen menschwaardig verblijf meer uitmaken, te doen opruimen, hetgeen in velerlei opzicht hoogst wenschelijk is te achten. Ook de ervaring heeft mij dat geleerd. Waren de huurders van dergelijke krotten soms eerst zeer moeilijk te spreken over een aanstaande verhuizing, naderhand werd ons medegedeeld, dat zij het veel aangener in de betere woning vonden, al moest er wat meer huur betaald worden.

De onbewoonbaarverklaring kan ook uitgesproken worden over woningen, die ongeschikt zijn ter bewoning als gevolg van het nalaten der nog mogelijke verbetering. Feitelijk is dit als een dwangmiddel te beschouwen, daar opheffing der onbewoonbaarheid kan geschieden bij besluit van den gemeenteraad, de gezondheidscommissie gehoord, mits voldoende blijkt

dat de woning alsnog in bewoonbaren staat is gebracht. En billijk is deze maatregel toch zeer zeker.

Is de huurder verplicht op gezette tijden zijn huur te betalen, om te voorkomen, dat hem de huur niet opgezegd zal worden, wederkeerig is het de zedelijke plicht van den eigenaar om de woning in zoo'n toestand te houden, dat zij in alle opzichten een menschwaardig verblijf voor den bewoner is. Gevoelt hij dat niet, dan wordt hij daartoe gedwongen en voor de keuze gesteld of de woning alsnog in bewoonbaren toestand binnen zeker tijdsverloop te brengen of de bewoning daarvan te doen staken.

Billijk zou het te achten zijn, indien maatregelen ter tegemoetkoming genomen konden worden tegenover eigenaar-bewoners van onbewoonbaarverklarde woningen, zoodat hem een voorschot en zoo noodig een bijdrage door de gemeente kan verleend worden ten behoeve van den bouw eener nieuwe woning of wel voor het aanbrengen der geëischte verbeteringen, waardoor de woning niet ongeschikt ter verdere bewoning is en dus de onbewoonbaarverklaring bij besluit van den gemeenteraad of het college, dat deze uitgesproken heeft, opgeheven kan worden.

d. Geldelijke steun van gemeente- en rijkswege.

Bij besluit van den gemeenteraad kunnen onder zekere voorwaarden aan vereenigingen, vennootschappen en stichtingen uitsluitend in het belang der volkshuisvesting werkzaam, voorschotten en bijdragen worden verleend ter tegemoetkoming in de door die vereenigingen, vennootschappen en stichtingen ten behoeve van de volkshuisvesting aan te wenden kosten. Aan de gemeenten kunnen door het Rijk voorschotten uit 's Rijks kas worden verstrekt voor de doeleinden als hierboven genoemd.

Een leemte is het m. i. in de Wet te achten, dat geen hooger beroep openstaat tegen het besluit van den gemeenteraad, inzake het verzoek van eene vereeniging, vennootschap en stichtingen uitsluitend in het belang van verbetering der volkshuisvesting werkzaam om een rijksvoorschot. Vooral voor kleinere gemeenten, waar door persoonlijke invloeden en belangen de beslissing van den Raad dikwijls beheerscht wordt, is dat ten zeerste te bejammeren. Wordt het rijksvoorschot niet door den gemeenteraad aan de vereeniging geweigerd, dan kan deze toch allerlei voorwaarden daaraan verbinden, die zij maar heeft aan te nemen al acht zij die nu juist niet in het belang der vereeniging, om haar doodvonnis niet te moeten onderteekenen. Ik acht het niet noodig, om door mededeeling mijner ervaring in dezen nader aan te toonen, dat het verre van in het belang der volkshuisvesting is, dat een vereeniging uitsluitend werkzaam in het belang der volkshuisvesting alleen in het genot van een rijksvoorschot kan komen, wanneer zij op haar verzoek tot den gemeenteraad daarom, een gunstige beslissing kan oogsten.

Een dergelijke vereeniging zal niet opgericht worden, wanneer het particulier initiatief voorziet in de behoefte aan woningen. Weigert nu de gemeenteraad, om welke redenen nu ook, de vereeniging te steunen, dan dient m. i. de gemeente zelf de koe bij de horens te pakken om door het bouwen van woningen in den woningnood te voorzien. Doch ook daartoe kan de gemeente thans niet verplicht worden.

GEMENGDE BERICHTEN

Een oud-Romeinsche stad bij 's Gravenhage. In eene vergadering van „Die Haghe” heeft Dr. HOLWERDA een overzicht gegeven van het archaeologisch onderzoek, dat verleden zomer door hem op initiatief dier vereeniging werd ingesteld op „Arentsburg” te Voorburg. Tachtig jaar geleden, in 1828, werd dat onderzoek door den oudheidsvorscher REUVERS begonnen. Het is toen wegens geldgebrek gestaakt en nu hervat en aangevuld. Men wijst er op dat hier een grooter nederzetting geweest is dan de Saalburg, welke thans bezocht wordt door zoovele landgenooten, die niet vermoeden dat in hun land zoo vele schatten bedolven liggen. Het vermoeden is dat hier dan zou gelegen hebben een der Romeinsche steden Pretorium en Lugdunum, die volgens een oude reiskaart in dit deel van ons land bestaan hebben.

Er zijn nu plannen in voorbereiding voor een stelselmatig onderzoek van het terrein, dat betrokken is in de uitbreiding van 's Gravenhage. Spreker hoopte dat de residentie niet deze plek, eerbiedwaardige klassieke grond, zou vertrappen.

De uitvoering van openbare werken in Nederlandsch-Indië maakt in de „N. R. C.” een onderwerp van bespreking uit. De strekking van het stuk blijkt uit het volgende citaat: „Toch moet zich o. i., ook in regeeringskringen, meermalen de vraag opdringen, of hetgeen vrijwel over de geheele beschaafde wereld doeltreffend werd bevonden en als regel geldt — behoudens de uitzonderingen, waarvoor gegronde redenen pleiten — in Nederlandsch-Indië nu juist niet goed zou zijn, en of niet nogmaals, met vermindering van vroeger begane fouten, moet getracht worden ook daar het stelsel van openbare aanbesteding der werken regel, daarentegen uitvoering dier werken, in eigen beheer uitzondering te doen zijn”.

In de „N. R. C.” wordt er voorts op gewezen dat vroeger met het openbaar aanbesteden, althans in de hoofdplaatsen (niet in plaatsen waar lokale nijverheid ontbrak en geen concurrentie bestond), gunstige resultaten zijn verkregen, vooral als men in aanmerking neemt dat de particuliere nijverheid daarop niet was ingericht. In de jaren 1887 en '88 zijn resp. 433 en 837 aanbestedingen gehouden (tegen slechts 21 in 1886) en slaagden resp. 125 en 315. De ramingen daarvan beliepen f 1.887.086 en f 3.058.892, de aanneemsommen slechts f 1.623.629 en f 2.603.293. Het was toen het beginsel der Regeering om steeds de particuliere nijverheid te doen mededingen. Dat beginsel is later prijsgegeven en de proef werd gestaakt toen er bezwaren kwamen. De directie der B. O. W. klaagde dat de aannemers niet over voldoende financiële en technische hulpbronnen beschikten en dat het stelsel van zoogenaamd aankweken van aannemers faalde. In 1898 werden nog slechts 8 werken à f 134.718 aanbesteed, in 1902 geen enkel meer. Van 1902 tot nu slechts 6 kleine werken.

De „N. R. C.” acht de aangevoerde bezwaren blijkbaar niet steekhoudend. Zij spreekt de hoop uit dat regeering en volksvertegenwoordiging zich nog eens ernstig rekenschap zullen willen geven van de gevolgen, die het stelsel der publieke aanbesteding, niet alleen in financiële zin voor de schatkist doch ook in moreelen zin kan hebben.

De Dom van Toledo. Bijna hadden we een kruisje achter den plaatsnaam gezet, zooals men doet bij doode menschen. Want de Dom van Toledo is.... nog wel niet dood, niet gevallen, maar zeer ernstig ziek is hij wel. De oude Dom, de zeer beroemde!

Een wirwar van steile, donkere straten en pleinen, door sterke muren omsloten, is Toledo, de stad aan den Taag, de stad van den steilen berg. In de veertiende eeuw woonden daar een tweemaal honderdduizend menschen; nu wonen er nauw meer dan twintigduizend. Maar bolwerk, ook van kerkelijke macht is Toledo nog altijd. Helaas, den Dom liet

In bovenstaande regelen is door mij getracht aan te geven op welke wijze de Woningwet beter tot haar recht is te brengen en eenige leemten die zij m. i. heeft. Moge mijne ervaringen, aan de praktijk ontleend, bij een eventueele wijziging der Woningwet, ter overdenking waard zijn.

Winterswijk, 12 Januari 1909.

ook de aartsbisschop vervallen! In '87 heeft brand het slot op den top van den berg vernield, het alcazar dat ALPHONS X in de dertiende eeuw had doen bouwen op de plek van het oude Moorsche kasteel. En nu de Dom...

PEDRO PEREZ is den bouw in 1227 begonnen. De Kathedraal is 120 bij 59 bij 30 M. en heeft vijf schepen met 88 zuilen. De zoldering van het middenschip dreigt thans in te storten. Of het nog mogelijk zal zijn, eenigszins voldoende maatregelen te nemen, blijkt niet. De „Imparcial” dringt er wel op aan. Het middenschip is al afgesloten moeten worden. Maar ook voor den 90 M. hoogen toren, den toren met de 14 klokken, dreigt er gevaar. Twee wonderwerken, het koor en de beide hekker. die het koor en het hoogaltaar afsluiten, zouden verloren zijn, als het middengewelf naar beneden kwam.

„N. R. C.”

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 5. Het oudste huis te Amsterdam. (Zie ook blz. 17).

Een pensioenfonds voor leeraren en leeraren bij het vakonderwijs door K. VAN LEEUWEN. Ook de schrijver acht zulk een fonds wel wenschelijk en vraagt waarom zulk een fonds wel bestaat aan enkele scholen en aan andere niet.

Voordracht van den heer KROMHOUT. (Slot).

De Reguliersgracht door A. MOEN, bevattende geschiedkundige bijzonderheden van deze gracht met omgeving, verlicht door vele afbeeldingen van de oude bruggen, poorten en wallen.

TECHNISCH GEDEELTE. Verwarming en ventilatie door ingenieur JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEYDEN, (vervolg).

Fundeeringsmethoden, (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 5. Columbarium van de familie Dr. VAN DER SLP op de begraafplaats „Rustoord” te Nijmegen. Ontworpen en gebouwd door den architect OSCAR LEEUW, aldaar.

Brieven uit België door X. Y. Z. Deze brief handelt over de nieuwe vergrooing van Antwerpen, het bouwkundig leven aldaar en de werking der jonge architecten-vereeniging „Kring voor Bouwkunde”.

Gewapend beton in de bouwkunde, door J. J. L. B. Hiermede wordt gedoeld op de gegoten huizen van Edison.

Bouwmaterialen. Decoraplastiek. Beschrijving van dit nieuwe materiaal, (zie ook blz. 31).

De Opmerker Nr. 5 Beroemde bouwmeesters III. De Grieksche beeldhouwer en bouwmeester SKOPAS vervaardigde vele beeldhouwwerken die thans nog te Rome bewaard worden. Hij leefde ongeveer 360 jaar v. C. Ook wordt een tempel in Tegea, in Griekenland aan hem toegeschreven. In vereeniging met de bouwmeesters SATISUS en PYTHIOS vervaardigde hij het mausoleum van Halicarnassus. Het monument ligt op een heuvel aan zee. Het geheel is zeer verwaarloosd en vervallen zoodat men omtrent het geheel in het onzekere is.

DEINOKRATES en PHILO waren bouwmeesters of beeldhouwers ten tijde van ALEXANDER DE GROOTE. Eerstgenoemde maakte de plannen voor den aanleg der stad Alexandrië, een zeldzame opdracht voor die tijden.

Slechte tijden voor den particulieren architect. De strijd om het bestaan is in de architectenwereld groot en die strijd wordt niet overal op faire wijze gevoerd. Het ergst is echter de concurrentie die den architecten aangedaan wordt door de architecten-ambtenaar, die dikwijls boven den particulieren architect door de bouwheeren wordt voorgetrokken meestal zonder eenige reden.

Bond van Nederlandsche architecten. Verslag der gehouden vergadering, (zie blz. 32).

De steenhouwersziekte. Uittreksel uit de „N. Rott. Ct.” van het proefschrift van den heer ELIAS over dit onderwerp, (zie blz. 35).

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN
KEIZERSGRACHT 559 + + + + +

+ + + + + ADMINISTRATIE:
FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
HEERENGRACHT 281

Achtste Jaargang. No. 6.

10 Februari 1909.

ROMEINSCHE VILLA'S DOOR PLINIUS BESCHREVEN

ot de belangwekkende dokumenten voor de geschiedenis der bouwkunst behoort een tweetal brieven van PLINIUS DEN JONGERE, de Romeinsche auteur, in wijderen kring vooral bekend door de uitvoerige beschrijving der groote, door hem bijgewoonde Vesuvius-uitbarsting, die Pompeji en Herculaneum bedolf.

In deze brieven geeft PLINIUS aan zijn vrienden, GALLUS en APPOLLINARUS, eene omschrijving van zijne beide villa's. De eene (beschreven in Ep. V 6) was gelegen te Laurentum aan de kust der Middellandsche Zee, kort bij Rome. De andere (Ep. II 17) bevond zich in Toskane. Volkomen duidelijk zijn deze brieven weliswaar niet en voor eene architectonisch getrouwe rekonstruktie zouden zij niet genoeg gegevens aanbieden. Er zijn er wel beproefd; maar gissing speelt daarbij een voorname rol en wij geven de voorkeur er hier aan maar geene over te nemen en ons te bepalen tot de beschrijving. Eene proeve van rekonstruktie is o. a. te vinden in het werk „Die Gartenkunst der italienischen Renaissance” door W. P. TUCKERMANN (Berlin 1884). Maar dit doet aan de beteekenis der brieven weinig af. Van grooter waarde nog dan de mogelijkheid eener wetenschappelijke rekonstruktie is, dat ons duidelijk wordt de geest van het bouwwerk. En aan die voorwaarde wordt voldaan.

De beide brieven van PLINIUS geven een denkbeeld van den omvang en den weelderigen aanleg van Romeinsche villa's uit het begin onzer jaartelling en, gewapend met eenige kennis der Pompejaansche huisbouwvallen, kunnen wij, onze verbeeldingskracht mede aan het werk stellende, ons toch aan de hand van PLINIUS een beeld vormen van het groote Romeinsche landhuis.

De schrijver merkt echter uitdrukkelijk op, dat zijne landhuizen volstrekt niet kunnen wedijveren met andere gelijktijdige villa's, als van METELLUS, van VARUS bij Tivoli van LUCULLUS, boven Frascati.

Voor de voorname Romeinen was het bezit van

landhuizen eene behoefte. De hellingen der Sabijnsche en Albanische bergen, die de Campagna omsluiten, waren eertijds bedekt met lustverblijven, waarin de rijke Romeinen de hitte en drukte der stad ontvloden. Van vele dezer zijn nog de bouwvallen behouden. En ook in de badplaatsen aan de kusten der Middellandsche Zee verrees villa naast villa, de een nog fraaier, grooter en rijker dan de andere.

De ontzaglijk hooge grondprijzen in een stad als Rome, waren daar oorzaak van een eng samengedrongen bouwwijze. Niet alleen de volkswijken, met hunne etagewoningen, hadden daarvan te lijden. Slechts enkele rijken konden zich in de wereldstad de weelde van een tuintje bij hunne paleizen veroorloven. In de steden moesten de binnenhoven, waaromheen de vertrekken aan zuilengangen gerangschikt waren, de behoefte aan buitenlucht bevredigen. Er werden tuintjes, volgens streng architectonische opvatting, in aangelegd; bloembedden van geometrischen grondvorm; geschoren boompjes. En het geheel werd met fonteintjes en waterwerken opgevroomd en gesierd, zooals men dat bijv. zien kan in het Huis der Vettiërs te Pompeji.

In de kleinere steden der provincie behoefde natuurlijk met de plaatsruimte niet dermate te worden gewoekerd. Maar de te Pompeji ontgraven woonhuizen vertoonen toch eveneens een, om enkele binnenplaatsen — atrium en peristylum — gegroepeerden aanleg. Een tuin, zelfs van bescheiden afmetingen, komt zelden voor.

Een aanleg zoo ruim als de villa van M. ARRIUS DIOMEDES, moet buiten de poorten der stad gezocht worden. Deze is het type der „villa suburbana”, de stedelijke villa of villa „pseudo-urbana”, onder welke laatsten naam zij door VITRUVIUS (VI 8) wordt beschreven.

In welke mate de voorname Romeinen, die het doen konden, zich elders schadeloos stelden, kan uit de brieven van PLINIUS worden afgeleid. Geheel Italië was bedekt door de domeinen der groote heeren, die er parken en jachtterreinen van maakten, den bodem

geheel onttrekkende aan bebouwing, zijn eigenlijke bestemming. Aldus droegen deze lustverblijven niet weinig bij tot den ondergang van Italië.

Het landhuis, dat oorspronkelijk onder den naam „villa rustica” een boerderij was, veranderde in den loop der tijden van type en karakter en werd een lustverblijf. De „villa rustica” maakte gaandeweg plaats voor de „villa urbana” (de nomenclatuur is die van VITRUVIUS), aan welke laatste de plattegrond en de bouwvormen van het stedelijke paleis ten grondslag waren gelegd, met dien verstande, dat de vrije ligging het mogelijk maakte grooter regemaat te betrachten, ruimer afmetingen te kiezen en eindelijk om het huis te oriënteren en aldus de meest doelmatige wijze van bewoning, in overeenstemming met de hemelstreken, mogelijk te maken. Hieraan vooral werd groote aandacht geschonken, zooals o. a. blijkt uit PLINIUS' brieven, die steeds met zorg vermeldt hoe oordeelkundig elk vertrek in verband met de bestemming is gelegen.

Uit bouwkundig oogpunt werd de aanleg dezer groote villa's op de meest ruime schaal opgevat. De huizen werden paleizen gelijk, waarin de grootste weelde en pracht ten toon gespreid werden en waarin alle gemakken des levens, die de wereld bood, konden worden genoten. Volledige bad-inrichtingen mochten niet ontbreken. Voor lichaams-ontwikkeling werden gymnasiën aangelegd. Door theaters, bibliotheken, musea werd voor amusement en kunstgenot gezorgd. De grootste en volledigste uiting van dit type is de beroemde villa van Keizer HADRIANUS, wier uitgestrekte bouwvallen bij Tivoli, het oude Tibur, een oppervlak van 70 H. A. bedekken. Maar ook omtrent de partikuliere lustverblijven geven in Italië, zoowel als in de Romeinsche provincies, tal van bouwvallen ons uitsluitel.

Op Pompejaansche wandschilderingen zijn ons enkele afbeeldingen van dergelijke groote villa's bewaard gebleven. Eene daarvan vertoont eene villa aan zee. Deze doet ons denken aan PLINIUS' beschrijving. Wij zien daar, op terrassen onmiddellijk aan het strand verrijzend, een uitgestrekte villa, rondom door zuilenhallen omgeven. Gebruik makende van de gesteldheid van het terrein, vertoont de aanleg twee verdiepingen. Op de terrassen zien wij de door guirlandes verbonden boomen, waaraan de schaar van den „topiarius” geometrische vormen gaf.

Op eene andere wandschildering weer zien wij, aan den voet der bergen, eene kleine villa, voorzien van uitzichttoren, terwijl onder de boomen een groote zonnetent gespannen is.

Na deze kleine inleiding en uitweiding mogen hier de brieven van PLINIUS (vertaald naar eene Fransche uitgave van diens werken) volgen.

PLINIUS AAN GALLUS.

Gij zijt verbaasd dat het mij op mijne bezitting te Laurentum, of zoo gij liever wilt, te Laurens, zoo goed

bevalt; maar zoo gij al de bekoorlijkheden dezer villa, de voordeelen van hare ligging en de uitgestrektheid van hare oevers kent, zult gij het niet meer zijn. Zij is slechts zeventien mijlen van Rome gelegen, zoodat men, na zijne zaken in de stad gedaan te hebben, er kan komen zonder iets van den dag te verliezen.

Mijn huis is ruim en gemakkelijk en toch niet van te grooten staat. Men vindt er eerst een noch te weelderig, noch te eenvoudig atrium, daarna een kleine maar vroolijke binnenplaats welke van ronde zuilengangen in den vorm van een O omgeven is. Dit is een uitstekende schuilplaats bij slecht weder, want glazen vensters en het vooruitspringende dak beschermen ons.

Uit deze portikus betreden we een groote, riante hof, daarop een feestzaal ten deele in de zee uitgebouwd, wier golven, door den Afrikaanschen wind opgestuwd, maar reeds gebroken, zachtjes aan den voet van den muur verlopen. Dit vertrek heeft aan alle zijden deuren en vensters van dezelfde afmetingen als de deuren, zoodat het lijkt alsof men van het front en van de beide zijden drie verschillende zeeën ziet. Aan de andere zijde ziet men door de groote binnenplaats op de met zuilengangen omringde kleine binnenplaats, de portikus van het atrium, en op den achtergrond de bosschen met de bergketenen in het verschieft. Links van deze zaal, een weinig meer naar achteren, volgen twee groote kamers die aan twee kanten open zijn, zoodat de bewoners de eerste stralen der opgaande zon en tevens haar laatsten gloed genieten.

Ook van deze kant overziet men de binnenplaats, wel iets verder, maar daardoor rustiger. Dit vertrek vormt met de eetzaal een hoek waar zich de zonnestralen concentreeren en de warmte dus verdubbeld is. Daar houden zich 's winters meestal mijne lieden op en zij gebruiken het als gymnasium; geen andere winden heerschen hier dan die, welke wolken formeerende, eerder de helderheid der lucht verstoren dan onze rust. Aan den hoek is een rond, overwelfd vertrek aangebracht, waarvan de plaatsing der ramen geregeld is in verband met de zonnebaan. In de dikte der muren zijn boekenkasten aangebracht welke eene uitgekozen verzameling mijner geliefkoosde boeken bevatten.

Vandaar voert naar de slaapkamers een met steenen platen bevloerde gang, waaronder een hypocaustum is aangelegd, dat eene aangenaam getemperde warmte overal verspreidt.

De overige kamers van dezen vleugel worden door de vrijgelatenen en de slaven gebruikt. Zij zijn voor het meerendeel zoo rein, dat men er zijn gasten in zou kunnen huisvesten. De andere vleugel bevat eene zeer fraaie kamer, een tweede, grootere, kan als eetkamer dienst doen, want het volle licht valt erin, nog versterkt door de weerkaatsing der zee. Daarop volgt een voorvertrek dat toegang geeft tot een ruim, zeer hoog, goed ingesloten en beschut vertrek, dat

2
(KA
VII
3
(UIT

derk
Daar
Van
groot
bevi
er b
het
De
rijk
dat
Niet
verw
Aan
grond
dezel

• CURJEL & MOSER •
 (KARLSRUHE). HALL IN DE
 VILLA BAUMANN TE BADEN
 • (ZWITSERLAND) •

(UIT: DIE WOHNUNG DER NEUZEIT)

derhalve 's zomers even koel als 's winters warm is. Daarnaast ligt een andere kamer met antichambre. Vandaar begeben we ons naar het koude bad, een groote breede zaal. Aan iedere zijde, tegenover elkander, bevinden zich twee groote ronde zwembassins. Vlak er bij is de gelegenheid zich welriekend te zalven en het lauwe bad.

Daarop volgen twee zalen welke meer sierlijk dan rijk zijn. Het warme bad is zoo aangenaam gelegen, dat de badenden het gezicht op de zee genieten. Niet ver vandaar is de kaatsbaan, welke aan de verwarmende stralen der ondergaande zon bloot staat. Aan de eene zijde staat een toren welke ter begane grond twee kamertjes heeft; de bovenverdieping heeft dezelfde indeeling, er boven is eene zaal die een

heerlijk gezicht aanbiedt over de zee, de kust en de liefelijke landhuizen die deze versieren. Aan den anderen kant is eenzelfde toren met eene kamer, die blootgesteld is aan de morgen- en avondzon, terwijl zich boven eene groote feestzaal, waarin het geruisch der bewogen zee slechts flauw en door den afstand getemperd doordringt, een bergplaats en eene serre bevinden. Deze zaal geeft uitzicht op de tuinen en de met taxis en rosmarijn omzoomde lanen welke den tuin omringen.

Een jonge wijngaard beschaduwet het tusschen deze lanen en den boomgaard gelegen gedeelte. De grond is daar zoo vlak en zacht dat men er met bloote voeten op kan loopen. De vijgen- en de moerbeziënboom groeien het weeligste in deze streek, ze vormen dan

ook het voornaamste sieraad van mijn tuin. Het uitzicht dat een zaal daarop heeft, is haast niet minder schoon dan op de zee, waarvan dit vertrek verwijderd is. Aan den achterkant sluiten zich twee kabinetten aan wier ramen op het atrium en op den moestuin zien.

Aan dezen kant breidt zich de krypto-portikus uit, een werk dat aan schoonheid en rijkdom met openbare gebouwen gelijk staat. Het is aan twee kanten van ramen voorzien, maar in grooter getale aan de zeezijde dan aan de tuinzijde. Sommige zijn hooger dan de andere, maar met heldere en kalme lucht zijn ze alle geopend; staat de wind op den eenen kant dan opent men de vensters aan den anderen. De zon schijnt alleen op het heetste gedeelte van den dag in deze zuilengang, dan gaan alle ramen open, en verfrissen de zephirwinden de lucht door hunne zachte, voor de gezondheid zoo weldadige beweging. Aan het einde van het bloembed van de krypto-portikus ligt het tuinhuis. Dit kleine, vrijstaande gebouw, is mijn genot, want ik bouwde het zelf.

Daarin is een vertrek dat door de van alle kanten invallende zon in een badstoof wordt herschapen, de eene kant geeft uitzicht op de bloembedden. De andere op de zee. De ingang korrespondeert met eene aangrenzende kamer waarvan een venster zich op de galerij opent. Aan dit vertrek sluit zich aan de zeezijde een weelderig versierd kabinet aan, zoodat door middel van glazen deuren en gordijnen, die men openen en sluiten kan, het kabinet met de kamer één geheel vormt, of er van af te scheiden is. Het biedt ruimte voor een bed en twee zetels. Van het bed ziet men de huizen aan de kust; van het voeten-einde ontwaart men de zee,

en van het hoofd-einde de nabijgelegene bosschen.

Zooveel vensters, zooveel verschillende uitzichten die men naar welbehagen te samen of afzonderlijk kan genieten. Vandaar komt men in het voor den slaap bestemde vertrek. Niets is rustiger dan deze plek. Ik liet onder de vloer eene kleine verwarmingskamer bouwen die door eene kleine opening zooveel warmte aanvoert als men wil. Eindelijk is er nog een voorvertrek en eene kamer die zeer aan de zon zijn blootgesteld, welke er, hoewel schuin, van 's ochtends tot 's avonds invalt. Trek ik mij in dit vertrek terug, dan verbeeld ik mij verre van mijn buiten te zijn. Ik vertoef er vooral bijzonder graag gedurende de Saturnaliën. Terwijl dan het geheele huis dreunt van de feestvreugde en de uitgelatenheid welke de vrijheid bij iedereen opwekt, geniet ik daar in stilte van de studie, zonder de vermakelijkheden te storen of er door gestoord te worden. De huizen langs de kust, de ééne alleenstaande en de andere aaneen gebouwd, verschaffen ons eene verscheidenheid van gezichtspunten, waarvan het een nog vroolijker is dan het andere.

Onverschillig of wij op den oever blijven of van uit zee het panorama beschouwen, krijgen wij den indruk verscheidene steden te zien... welnu! vindt gij het nog dwaas dat dit verblijf mij zoo aangenaam is, dat ik er dikwijls ben en mij er aan hecht? In waarheid, benijd gij mij niet het geluk dat ik hier geniet, dan is bij U de liefde voor het stadsleven manie geworden. Benijd mij dus ten spoedigste en voeg bij alle hier beschrevene genoegens van mijn klein landhuis, het grootste van allen, namelijk er U te begroeten.

(Slot volgt.)

GEMENGDE BERICHTEN

Rijksproefstation voor Bouwmaterialen. De voorstellers van het adres aan de Regeering inzake de wenschelijkheid van een Rijksproefstation voor Bouwmaterialen hebben tot nog toe in technischen kring weinig succes. Noch „Architectura et Amicitia”, noch de betrokken vakvereniging van het Instituut van Ingenieurs spraken zich ten gunste uit.

Thans werd ook in de afd. 's Gravenhage der Mij. tot Bev. der Bouwk. na bespreking eene afwijzende konklusie aangenomen. De noodzakelijkheid van een Rijksproefstation werd niet aanwezig geacht.

De Aannemersbond Pro-Rato, hield te Utrecht onder leiding van den heer C. TER HORST, uit Zwolle, eene algemeene vergadering. Aan de statuten waarop Koninklijke goedkeuring zal worden gevraagd, is het volgende ontleend:

De vereeniging is te Haarlem gevestigd en treedt 1 Maart a.s. in werking.

Zij stelt zich ten doel:

a. De thans heerschende misbruiken betreffende de zoogenaamde commissiegelden, voorkomende bij aanbesteding van werken, tegen te gaan.

b. Hare leden voor de gemaakte onkosten als aankoop van bestekken, reis- en verblijfkosten enz., alsmede voor het maken van begrotingen schadeloos te stellen.

Dit doel tracht zij te bereiken door hare leden het deelnemen aan en het genieten van zoogenaamde algemeene commissiegelden te ontzeggen.

c. Door hare leden een vast percentage van de aannemingsom der hun in concurrentie opgedragen werken aan de kas der vereeniging te doen afdragen. Dit percentage is vastgesteld op 1 procent van de aannemingsom.

Tot bestuursleden werden gekozen de heeren C. TER HORST te Zwolle, 1e voorzitter; B. GROENEWEGEN te Haarlem, 1e secretarispenningsmeester; F. DE HERDER te Zwolle, 2e voorzitter en 1e commissaris; P. VERMEER JZN. te Amsterdam, 2e secretarispenningsmeester en 2e commissaris; W. F. HOYINCK te Westervoort, 3e commissaris.

Gewapend beton in veengronden en in zeewater. Onlangs bevatte de „N. Rott. Courant” een bericht van den volgenden inhoud:

„Het tijdschrift „Scientific American” bevat een opstel van de hand van J. A. FITZPATRICK, waarin een treffend staaltje wordt meegedeeld van het wegvreten van stalen stutbalken, welke gedeeltelijk in beton waren gevat, door vochten met aanzienlijk zoutgehalte. Het beton had die vloeistof als 't ware opgezogen en met het staal in aanraking gebracht.

„De invretende werking van de zoute vochten was buitengewoon krachtig geweest op het harde (mangaanhoudende) staal. De smeedijzeren bouten hadden aan de vloeistof veel meer weerstand geboden.

„En toevallig vinden wij heden in een der Duitsche couranten een waarschuwing tegen het gebruik van gewapend beton.

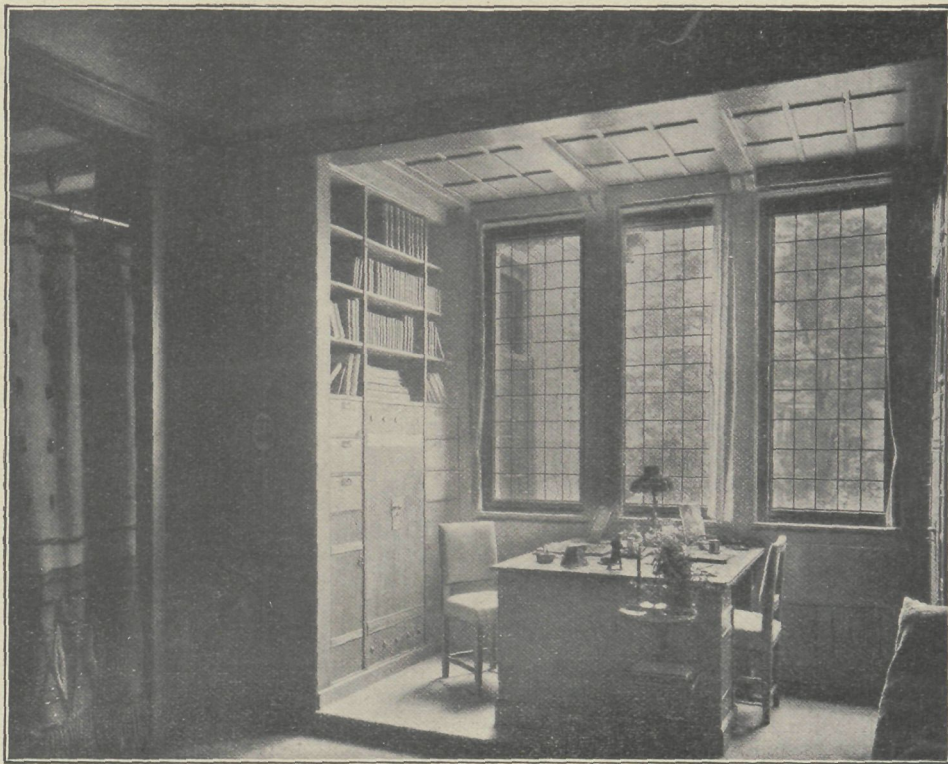
„Die mededeeling komt hierop neer, dat gewapend beton bij de inwerking van zeewater blootstaat aan langzame electrolytische processen, die op den duur vernietigend werken.

„Verder zijn — zegt het blad dat wij citeeren — in den laatsten tijd verscheiden gevallen bekend geworden van de verworping van de harde betonmassa in veenachtigen bodem tot een brij-achtige weeke massa.

„In sommige gevallen is ijzerkies in andere koolzuur het bestanddeel van den bodem, dat het kwaad teweeg brengt. Het gebruik van gewapend beton in veen en moerasachtigen bodem kan dus in die gevallen gevaar opleveren, schijnt het.”

Naar aanleiding van dit stuk schreef X. een paar dagen later in datzelfde blad:

„Vermoedelijk is hier sprake van beton van zeer „slappe” samenstelling, d.w.z. van zeer gering cementgehalte, zoodat

✻ EMIL HÖGG (BREMEN) ✻
WERKKAMER VAN BURGE-
MEESTER BARKHAUSEN TE
BREMEN ✻

(UIT: DIE WOHNUNG DER NEUZEIT)

hier geheel ten onrechte een ander bericht over gewapend beton aan vastgeknoopt werd.

„Vooreerst toch heeft een constructie, waarvan het ijzer slechts gedeeltelijk in beton geplaatst is, niets gemeen met gewapend beton, waarbij het ijzer volkomen in het beton ligt opgesloten, maar bovendien wordt bij gewapend beton steeds zoogenaamde „sterke” mortel, d.i. met hoog cementgehalte, gebruikt, waardoor een aanvretende invloed van zoute vochten, zooals zeewater e.a., wordt buitengesloten. Tallooze zeewerken van beton en gewapend beton, sedert vele jaren bestaande, staven deze bewering, terwijl bovendien juist in den laatsten tijd van verschillende zijden wetenschappelijke proeven zijn genomen, die deze zienswijze volkomen hebben bevestigd.”

Juist behandelt in een artikel in de „Deutsche Bauhütte” de architect KARL HEINDLE hetzelfde onderwerp, waaraan wij het volgende ontleenen:

Deze schrijver verlangt dat niet alleen de ondergrond op sterkte of op weerstandsvermogen, doch ook dat de bouwgronden chemisch onderzocht zullen worden, om te bepalen in hoeverre die grondsoorten goed of slecht op het beton zullen inwerken.

De schrijver noemt vooral veengronden een slechte bodem voor betonconstructies. Vele voorbeelden zijn te noemen van slechte gevolgen van beton in zulke gronden. Slecht werken op het beton in alle zuren, reagenten, alle zwavelige en ijzer-oxydeverbindingen, alle zure grondwaters. Grondsoorten en grondwateren, die onder de toetreding van lucht zulk een chemische verbinding vormen, werken storend op het beton. Door volume-verandering barst en springt het beton en daardoor wordt het ijzer toegankelijk voor water en vocht. Dit is een bezwaar om niet in alle gevallen betonfundeeringen toe te passen.

Voor veengronden werken slecht op het beton in. Veengronden zijn vochtig. De waterstanden zijn dan eens hoog en dan eens laag. In veengronden vindt men veel organische stoffen, die zich steeds in andere stoffen omzetten. Daar de lucht in veenachtige gronden goed kan toetreden, komt het beton ook in aanraking met zuurstof, waardoor weder chemische veranderingen ontstaan.

Aan het slot vraagt de schrijver: Moet nu elke betonconstructie in veengronden gemeden worden?

Neen, zegt hij, men kan voorzorgsmaatregelen nemen. Men trachte het terrein, alwaar de betonconstructie gemaakt zal worden, te draineeren om een mogelijk zinken en op constante hoogte houden van den waterspiegel te verkrijgen. Dan daarop eene grintbedding aanbrengen en hierop het beton. Het cement daarvoor moet zijn kalk-arm en ook de bijvoegsels mogen geen

kalk bevatten. Het beton moet dichtgestampt worden. De bijvoegsels mogen niet rond, doch moeten scherp van vorm zijn. Bij het aanvullen der sleuven moet klei gebruikt worden of wel kalkrijk vulmateriaal en alles goed aanstampen. De wanden der betonconstructie worden met goed gevolg bestreken met teer, na eerst zoo glad mogelijk gemaakt te zijn. Ook is het aanbrengen van een paar lagen geteerd papier op de grintbedding aanbevelenswaardig.

Zulk eene fundeering is duurder, doch daar elke aanraking met de moeras- of veenachtige grond is uitgesloten, kan zij ook niet door chemische invloeden beschadigd worden.

In moeilijker gevallen voldoen deze voorzorgsmaatregelen niet geheel en moet men den ondergrond misschien nog door lagen metselwerk beschermen.

Deze voorzorgsmaatregelen kunnen echter niet aangewend worden bij de tegenwoordig veelvuldig toegepaste fundeeringen met betonpalen. Men dient dus daar wel acht te geven of de grond ook slechte inwerking kan hebben op deze betonwerken.

Als naschrift plaatsen wij hier hetgeen over deze kwestie nog in de „N. Rott. Courant” voorkomt, ontleend aan het „Zentralblatt der Bauverwaltung”:

„Hoe werken, uitgevoerd in cementen beton zich honden in veenachtigen bodem. Gevaar voor cement- en betonwerken bestaat slechts dan, wanneer de veenachtige bodem zwavelkies (ijzerkies) bevat. Zwavelkies ontleedt zich bij inwerking van de lucht geleidelijk in ijzer-sulfaat en vrij zwavelzuur. Bederf van beton kan tengevolge daarvan op twee manieren worden veroorzaakt: 1. Er vormt zich vrij zwavelzuur, dat door het grondwater wordt uitgelooft. Dit zwavelzuur verniet het beton in zeer korten tijd.

„Een dergelijk geval is waargenomen in Osnabrück. Het beton daartegen te behoeden door er iets bij te doen, belooft weinig kans van slagen. Weliswaar is het zeer waarschijnlijk, dat stoffen, als b.v. moeilijk ontleedbare silicaten e.d. de vernietiging kunnen vertragen, maar op den duur zullen ook die stoffen door het met het grondwater steeds weer opnieuw toegevoerde zwavelzuur worden ontleed. Het beste middel tegen deze wijze van vernieling is: de isoleering van het geheele muurwerk (zowel vloer als muren) met asphalt.

„2. In Frankfort a/M. is ook een aantasting geconstateerd bij kanalen die liggen in een veenachtigen bodem die zwavelkies bevat. Maar hier gaat de vernieling anders in haar werk. De veenachtige bodem is rijk aan carbonaten. Het door oxydatie uit zwavelkies in den grond ontstane zwavelzuur, treedt niet op in vrijen toestand, maar wordt gebonden aan de koolzuurzouten, waardoor het koolzuur wordt vrijgemaakt. Het gevolg daarvan is, dat het grondwater een buitengewoon hoog gehalte aan sulfaten en een aanzienlijk gehalte vrij koolzuur verkrijgt.

Dit vrije koolzuur en ook de sulfaten werken ontledend in op de kalk en de magnesium-silicaten van het cement en brengen teweeg, dat het beton in een brij-achtige massa overgaat. Deze wijze van vernieling kan door toevoeging van bepaalde bestanddeelen aan het beton worden bestreden of tenminste aanzienlijk worden verminderd. Om dus te kunnen beoordeelen, of een bepaalde veenachtige bodem gevaren oplevert voor eventueel daarin uit te voeren betonwerken, en ook om te beslissen welke middelen van voorzorg in zoo'n geval zijn aan te bevelen, is het ontegenzeggelijk noodzakelijk, een zorgvuldig scheikundig onderzoek van den grond en het daarin voorkomende grondwater te doen verrichten en op grond daarvan zijn maatregelen te nemen."

De Civ. ingenieur R. DE MURALT schrijft in de „N. Rott. Cour.” een lang artikel naar aanleiding van deze kwestie waaraan wij een stuk ontleenen waarin deze ingenieur zijne ondervinding mededeelt over de werking van zeewater op cement-ijzerwerken:

„Het zij mij verder vergund hier opeelijk neer te schrijven, dat alle gewapend betonwerken aan zee in ons land uitgevoerd tot heden bewezen hebben dat transportlandcement beton volkomen bestand is tegen de inwerking van het zeewater. Ik houd mij aanbevolen voor tegenbericht en vele lezers van uw blad. Wij gaan op controle. Professor J. A. VAN DER KLOES, hoogleraar te Delft, schrijft dat transportlandcement mortel, mits in gepaste verhouding, volkomen bestand is tegen de inwerking van zeewater. Dezen professor, vergrijpsd in de leer van mortelbereiding, de maker van het vak „Bouwmaterialen” als studievak in ons land, acht ik voorshands meer bevoegd of even bevoegd als onzen Amerikaan J. A. FRITZPATRICK, wiens positie in verband met de aan zijn beweringen gehechte hooge waarde ik gaarne van u nader zou willen vernemen.

„Sinds het jaar 1884 (dus 24 jaar oud) liggen aan de glooiing van het waterschap Schouwen in den z.g. Zuidhoek en Borden-damme betonplaten, dik 10 cM., metende 0.60 x 0.60 M. Volgens het onderzoek, door KONING & BIENFAIT te Amsterdam verricht, bestaan deze platen uit een mengsel van 1 cement, 3 zand, 4 grind, terwijl ik ook nog tras er bij veronderstel. Deze platen zijn in 1884 gelegd door den aannemer MUSCH te Zierikzee, zelfs voordat zij behoorlijk verhard waren. De buitenzijden dezer betonplaten zijn geheel verzout door het daarop gedurig geworpen verdampde zeewater; toch liggen zij daar nog even gaaf als 24 jaren geleden; alleen zij zijn veel harder en gezonder als toen.

„Ik noodig een ieder, die lust heeft, uit, met mij die betonplaten te gaan zien en het zoutgehalte van de buitenlaag van het beton te onderzoeken."

In een ingezonden artikel, mede in de „N. Rott. Cour.”, deelt de Civ. ingenieur R. J. VERWIJS de door hem opgedane ondervinding over de werking van zoutwater op beton in de volgende bewoordingen mede:

„Door de N. V. Wernink's Betonfabriek te Leiden werd in de afgelopen maanden voor rekening van de „Leidsche Zoutkeet” gebouwd een hoog reservoir tot berging van plm. 600.000 liter zeewater, afkomstig uit de Noordzee onder Katwijk. Dit reservoir is uitgevoerd geheel in gewapend beton, waarbij gebruik gemaakt werd van sterke specie, dus specie met een hoog cementgehalte, zoodat een algeheele omhulling van het ijzer door de cement verzekerd en daarmee een aantasten van het ijzer door het zeewater buitengesloten was.

„Begrijpelijk is het dat de directie der „Leidsche Zoutkeet” na het lezen van het ingezonden stuk over gewapend beton in uw blad van 8 Dec. ll., proefondervindelijk wenschte uit te maken in hoeverre zeewater een vernietigende werking uitoefent op gewapend beton. In hare fabriek bevindt zich een zolder van ijzeren balken, waartusschen troggewelven van cementbeton, afgedekt met een cementlaag in sterke specie. Het zout opgescheept uit de heete pannen, moet op dezen zolder in manden uitdruppen, tengevolge waarvan de cementvloer voortdurend aan de inwerking van geconcentreerde pek is blootgesteld; hetgeen nu reeds ongeveer 4 jaar het geval is.

„Op verschillende plaatsen werd nu de vloer opengehakt tot op de ijzeren balken, waarbij geconstateerd kon worden, dat het beton hoegenaamd geen enkel vochtdeeltje doorliet, absoluut onaangetast bleek te zijn, terwijl het ijzer zich vertoonde, alsof het er voor enkele dagen was ingelegd. Wel een afdoend bewijs, dat gewapend beton, mits vakkundig uitgevoerd, een bijzonder geschikt materiaal is om ook daar gebruikt te worden, waar de constructie met vochten van groot zoutgehalte in aanraking komt."

Slapte in het bouwbedrijf te Berlijn. Herhaaldelijk hebben wij in berichten reeds melding gemaakt van de slapte die overal in verschillende steden, landen, ja werelddeelen in het bouwvak heerscht en die bewijst, hoe eenzijdig de voorstelling is als zou te Amsterdam speciaal de nieuwe bouwverordening schuld dragen.

De statistiek van Berlijn over 1908 wijst de navolgende cijfers uit, waarbij de overeenkomstige van 1907 tusschen haakjes ter vergelijking zijn gevoegd.

In totaal zijn aan nieuwe zaken aan de bouwafdeeling van het „Polizeipräsidium” 47.362 (51.873) ontvangen. De volgende bouwvergunningen werden uitgereikt: 560 (697) voor gebouwen, 688 (996) zijvleugels, 351 (558) dwarsgebouwen in samenhang met zijvleugels, 200 (223) zelfstandige achtergebouwen 367 (412) schuren en loodsen en 3937 (4151) bouwwerken die niet tot een dezer rubrieken behooren. Daarbij zijn (96 (134) winkel- en kantoorgebouwen, 7 (2) kerken, kapellen en synagogen, 6 (6) scholen, 10 (17) schouwburgen, circussen en gebouwen voor openbare vergaderingen, 114 (159) fabrieken en werkplaatsen, 19 (40) pakhuizen, 355 (414) winkelverbouwingen, 180 (281) kelders, 198 (285) woonhuizen.

In verband met deze vermindering van het bedrijf staat ook eene vermindering van het aantal ernstige ongelukken, 19 (27), waarbij 7 (16) met doodelijken afloop

Wat Berlijn in 1907 verbouwde. In de „Deutsche Bauhütte” vinden we daarover eenige gegevens o. a.

De bouwkosten van de werken door de stedelijke „Hochbaudeputation” uitgevoerd in 1907 in totaal	77.000.000 Mark.
De bouw van het Märkische Museum ±	2.000.000 „
4 Gemeentelijke dubbelscholen	3.016.000 „
2 Barakscholen	530.500 „
1 Turngebouw	35.000 „
1 Gebouw voor de brandweer	372.000 „
Vergrotingen aan het abattoir en koelhuis ±	200.000 „
Voor noodzakelijke reparaties	650.000 „
Onderhoudskosten	2.500.000 „
Voor gebouwen waaraan tijdens dat jaar gebouwd werd (daaronder begrepen het nieuwe administratiegebouw van 7.000.000 Mark)	20.405.153 „
Voor de laatste gebouwen van het hospitaal in Buch	6.289.320 „
Architekten-honorarium en toezicht	2.000.000 „

Deze enorme getallen gelden alleen voor de stad Berlijn. De voorsteden Charlottenburg, Schöneberg, Rixdorf enz. hebben hunne eigen administratie, die ook belangrijke cijfers aan kunnen toonen.

Een bouwtenoonstelling in Berlijn. De beide Berlijnsche Architectenverenigingen hebben een plan opgevat om over ongeveer drie jaar een groote bouwtenoonstelling te organiseren. Zij willen een villa-stad maken, die natuurlijk in elk opzicht artistiek zal worden. De besturen schijnen al naar een terrein te zoeken. Het zou prijzenswaardig zijn wanneer het gelukte om alle beste krachten die in Berlijn werkzaam zijn, daarvoor te kunnen samenbrengen om het plan te volvoeren maar de de ondervinding leert, dat verenigingen altijd door vele overwegingen gebonden worden.

Een klei-, cement- en kalk-industrie-tenoonstelling te Berlijn is ontworpen door de „Vereeniging voor Klei-, Cement- en Kalk-industrie” van 3 Juni tot 18 Juli 1910, mede te Berlijn, op een terrein in de nabijheid van het station „Baumschulenweg”.

Op de tenoonstelling zullen worden toegelaten producten der genoemde industrieën, grondstoffen, machines, toestellen en hulpmiddelen voor de vervaardiging der producten, ontwerpen en teekeningen, alsmede ovens en ovendeelen; verbruikstoestellen voor de vervaardiging van een en ander.

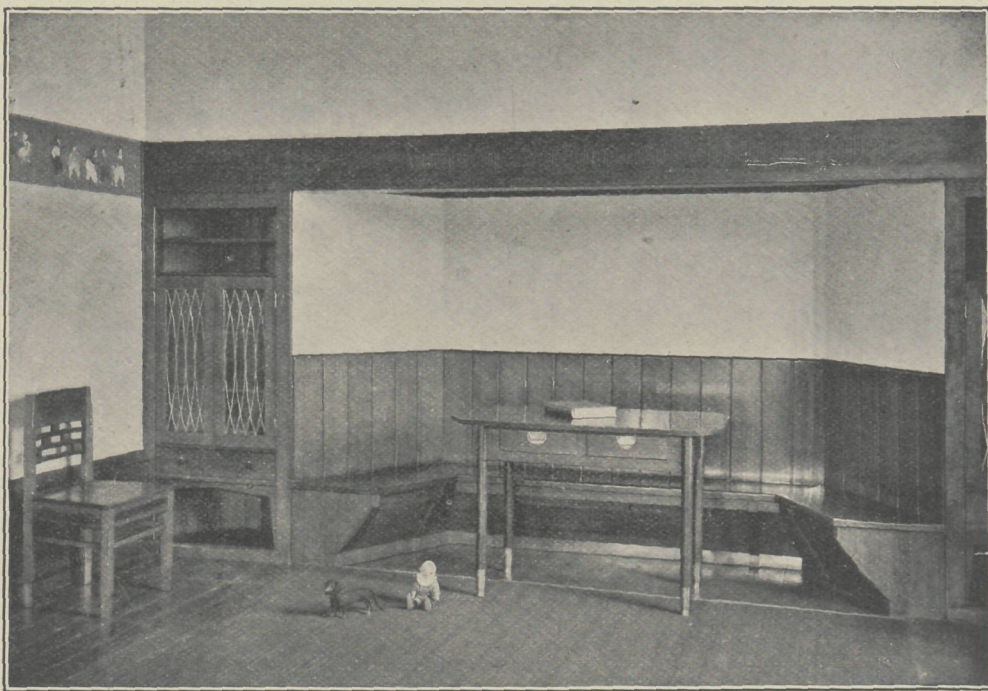
Verder zal deze tenoonstelling bevatten inrichtingen en voorbehoedmiddelen tegen ongevallen, bedrijfs-hygiëne en arbeidersbelangen, dagbladen, boeken onderrichts- en bureau-inrichtingen. „Deut. Bauz.”

Bezoek aan Deutsche Technische Hoogeschoolen. Evenals in de vorige jaargangen vermelden wij, aan de hand van het „Zentralblatt der Bauverwaltung”, het aantal studeerenden aan de Technische Hoogeschoolen in Duitschland in het winterhalfjaar 1908/09. Men lette op de daling der cijfers!

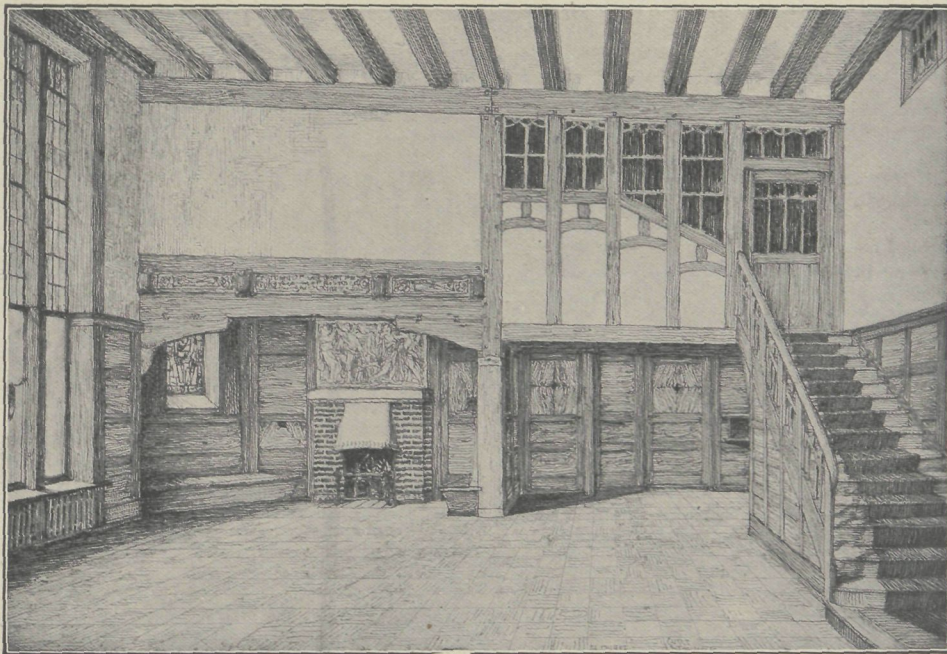
De tusschen haakjes geplaatste cijfers hebben betrekking op het winterhalfjaar 1907/08:

	Totaal	Nederlanders	Architecten
Aken	564 (580)	23	53
Berlijn	2192 (2324)	5	398
Brunswijk	480	—	61
Danzig	613 (498)	—	114
Darmstadt	1158 (1476)	—	242
Dresden	873	4	172
Hannover	886 (931)	3	162
Karlsruhe	1329 (1283)	9	220
München	2874 (2921)	5	378
Stuttgart	886	—	255

Amerikaansche woonparken. In een artikel over Amerikaansche architecten in de „Dekorative Kunst” komt een kleine beschrijving voor van de echt Amerikaansche woonparken. Behalve de openbare parken, waarin iedereen wandelen kan, bestaan er ook partikuliere parken, waar men zich in koopen kan, zoo men geld genoeg bezit en voldoet aan de eischen, die de andere grond-eigenaars stellen. In ver-

© PETER KLOTZBACH &
(BARMEN). & KINDER-
SPEELKAMER IN DE VILLA
„WALDFRIED" TE BARMEN
(UIT: DIE WOHNUNG DER NEUZEIT)

& PROF. KURT STÖVING &
(BERLIJN). HALL IN EENE
VILLA TE KRONBERG IN DEN
TAUNUS &
(UIT: DIE WOHNUNG DER NEUZEIT)

schillende van die parken worden b.v. geen Israëlieten opgenomen. Ook voor den aanleg en de bouwplannen bestaan bepaalde voorschriften. Een clubgebouw bevindt zich meestal in het centrum van het park, dat altijd vele mijlen groot is. Voorts worden voor het park afzonderlijke winkels gebouwd. Bij Baltimore ligt b.v. het fraaie Roland-park waarin de architecten WYATT & NOLTING verscheiden belangrijke villa's bouwden.

Eene italiaansche „Academy-Architecture" zal door de „Societa editrice tecnica scientifica" te Milano worden uitgegeven. Zij verspreidde daartoe eene circulaire met verzoek naar tekeningen of photo's ter opname te zenden (adres: Ugo MONNERET, Via Monforte 42 Milano). Wij vestigen hier de aandacht op maar tevens dat terugzending niet toegezegd is.

Gummi-tegels worden in de „Gesundheits-Ingenieur" voor verschillende doeleinden, in schepen, machine- of badkamers, sanatoria, etc., aanbevolen. De tegels worden in alle kleuren en dessins gemaakt, zij zijn gemakkelijk te reinigen en dempen het geluid. Wij meenen echter dat de prijs zeer hoog is.

Eene royale bezoldiging. Eene gemeente in het Noorden des lands, welker naam wij hier nu maar niet zullen noemen, heeft zich de weelde van een gemeente-architect veroorloofd. Bovendien zal tot diens assistentie de opzichter in dienst blijven op de tot dusver genoten jaarwedde van ..... f50.—

BOEK EN TIJDSCHRIFT.

Die Wohnung der Neuzeit. Herausgegeben von ERICH HAENEL & HEINRICH TSCHARMANN. Mit 228 Abbildungen sowie 16 farbigen Tafeln. Leipzig 1908. Verlagsbuchhandlung J. J. WEBER. (Geb. 7.50 M.)

In aansluiting bij een tweetal in 1906 uitgegeven en destijds in „De Bouwwereld" besproken boeken „Das Einzelwohnhaus der Neuzeit" en „Gartengestaltung der Neuzeit", is thans verschenen „Die Wohnung der

Neuzeit". Na huis en tuin kwam het binnenhuis aan de beurt.

Deze uitgaven zijn in hoofdzaak bestemd voor het groote publiek en niet voor den vakman. Ook voor deze heeft het werk toch waarde als studiemateriaal. Door het groote aantal der afbeeldingen en niet minder door de onpartijdigheid waarmede deze zijn gekozen zoodat alle richtingen en hare toonaangevers, MESSER naast BRUNO PAUL, GABRIEL VON SEIDL naast RIEMERSCHMID zijn vertegenwoordigd. Op een enkele uitzondering na — o.a. BERLAGE — brengt dit werk uitsluitend Duitsche kunst. Van de stroomingen die zich in deze voordoen, geeft het een alleszins belangwekkend overzicht.

De een streeft meer naar verfijning in modernen zin, het werk van den ander sluit zich meer of minder dicht aan bij de forsche maar „gemüthliche" oud-Duitsche kunst, zoekt althans eene overeenkomstige stemming te bereiken. Direkte navolgingen van historische stijlen, stijl- of antiquaar-interieurs, komen in dit boekje evenwel niet voor.

Toch lukt de verscheidenheid der voorbeelden eenige algemeene opmerkingen uit.

Het merkwaardigst verschijnsel in vele opzichten is de sterke nationale trek welke de moderne Duitsche „Innenarchitektur" beheerscht. De Engelsche periode is daar overwonnen. Men drijft op eigen wieken. In de navolging van Engelsche voorbeelden uitte zich eenige jaren geleden eene, nog tot zelfstandig scheppen onmachtige reactie tegen de nationale smakeloosheid dier dagen. Men wilde verandering en verbetering in de artistieke eigenschappen van het interieur, maar wist zelf nog niet wat noch hoe. Geen wonder dat toen, en Duitschland stond in dat opzicht niet alleen, het oog zich richtte op het land welks „Wohnungskultur" het meest geprezen werd. Die studie heeft de beste vruchten afgeworpen.

„Die Wohnung der Neuzeit" is eene verdere bevestiging van de goede richting welke deze heeft ingeslagen. Duitschland heeft in de laatste jaren zeer veel geleerd en zich met vrucht gespiegeld aan de eigen tekortkomingen en ook aan de fouten van anderen. Met meerderen eenvoud — d.w.z. eenvoud van vormen in den zin van weglating van krullen en opschik, maar die eene enorme opvoering der kostbaarheid van materialen en bewerking niet uitsloot — is ook de voornaamheid der Duitsche kunst toegenomen. De beste werken van weinige jaren terug, zouden thans niet meer op gelijke ontvangst kunnen hopen. Het generaliseerend afgeven op Duitschen smaak dat men nog wel hoort, is op het oogenblik voor een goed deel nawerking eener van vroeger dagteekenende en toen ongetwijfeld gewettigde gewoonte.

Het verschijnsel van loutering door vereenvoudiging is weliswaar geenszins tot Duitschland beperkt. Nergens misschien is het echter duidelijker waar te nemen. En de heerschende malaise, die tot spaarzaamheid en bezuiniging wil dwingen, zal nog verder in de

goede richting drijven, door de nog veelal en vooral bij openbare gebouwen waarneembare neiging tot overdaad te onderdrukken.

Het boek is praktisch verdeeld in een aantal hoofdstukken over woonkamer, eetkamer, etc., die elk worden ingeleid door een toelichtende tekst over de eischen die doelmatigheid, hygiëne, enz. aan de inrichting stellen, terwijl een algemeene voorrede over de wording van het hedendaagsche streven op kunstgebied handelt. Men kan niet anders dan dit, „aan onze vrouwen" opgedragen werk eene ruime verspreiding toewenschen. Er is veel in te zien en te leeren.

Dekorative Kunst. Afl V, 1909. W. EPSTEIN levert van zijn eigen landhuis een beschrijving en de vraag wordt gesteld waarom architecten zoo zelden zelf het woord nemen over hunne ontwerpen en gebouwen. Zij toch zijn in de eerste plaats degenen die verklaren kunnen hoe hun werk ontstaan is uit de verschillende overwegingen. De architect moest meer iedere gelegenheid aanpakken om den leek in te lichten en te helpen in zijn onbeholpen kritiek over kunstwerken, die hij aanhoudend op straat ziet en waarmede hij voortdurend in aanraking komt. Een huis bestemd om door den architect zelf bewoond te worden, waarbij hij zich dus niet te schikken heeft naar den wil van principalen, leent zich in het bijzonder voor zulk een beschrijving.

Wat echter in deze aflevering ons aangenaam treft zijn de artikelen gewijd aan Hollandsche kunstenaars. Besproken worden W. BROUWER met eenige afbeeldingen van zijn fraaie vazen en potjes en JAN EISENLOEFFEL met veel metaal, maar ook met zijne nieuwe mosaik- en marmarwerken, die hij in München uitvoerde. Verscheiden huizen door GILDEMEISTER uit Bremen ontworpen worden ons in het volgend artikel gegeven. Hij wordt geroemd als één van de jongere krachten, die medewerken in het zoeken naar artistieke oplossingen bij den tuinaanleg. Het is ook belangrijk naast al de Duitsche architectuur, die ons zooveel geboden wordt, een artikel te vinden over Amerikaansche architecten en hunne landhuizen, die ons een mengeling doen zien van de Europeesche bouwwijzen en eigen Amerikaansche vindingen.

Architectura Nr. 6. Overzicht van de week, door E. B. Dit overzicht loopt over de voorgestelde doorbraak van het Buitenhof naar de Plaats te 's Gravenhage en de verschillende plannen aanhangig om dit te verwezenlijken. Ook vrees de schrijver dat het resultaat der Damprijsvraag, om de kosten, ook besnoeid zal worden.

De Reguliersgracht, door A. MOEN (vervolg). Beschrijving en afb. van den Regulierstoren, omstreeks 1640.

TECHNISCH GEDEELTE. Fundeeringmethoden (vervolg). Verwarming en ventilatie, door ing. JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEIJDEN (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 6. Mij. tot bev. der Bwk. Mededeeling dat de Algemeene Vergadering zal gehouden worden op Woensdag 10 Febr. 1 ure.

Bond van Nederlandsche Architecten. Verslag der gehouden vergaderingen van 16 en 23 Jan.

Vergaderingen Verslagen der vergaderingen van de afd. 's Gravenhage, Utrecht en Amsterdam.

De architectuur in hare hoofdtijdperken, door HENRI EVERS. Korte beschrijving en afb. van bouwwerken aan dit boekwerk ontleend.

Arbeidsovereenkomst. Proeve van een overeenkomst tusschen architecten en hunne tekenaars en opzichters, door een architect-lid der Mij. tot bev. der Bwk.

De Opmerker Nr. 6. De kanselarij te Rome. Afb. en beschrijving van het palazzo della Cancellaria te Rome, indertijd gebouwd door BRAMANTE voor de kathedraal Rafael Riario.

Een Rijksproefstation voor Bouwmaterialen. De abdij van Egmond. Bericht overgenomen uit de „N. R. C." omtrent den voorgenomen opbouw en de restauratie van de oude Abdij van Egmond.

Uit Insulinde. Verslag der werking van de Ned.-Indische Kunstkring te Batavia met die der gehouden tentoonstelling van bronzen copiën naar antieke beelden.

Eene merkwaardige grafstede. Met deze grafstede wordt bedoeld die van Graaf WILLEM II voor wien te Middelburg in de Abdijkerk een grafmonument werd opgericht, dat vermoedelijk in 1546 werd verwoest. Een nieuw grafmonument verrees in 1625, dat nu zeer verwaarloosd werd en dat men nu zal trachten te restaureeren.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + + J. H. W. LELIMAN + + + + + ADMINISTRATIE:
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 7.

17 Februari 1909.

ECHO'S. V

De slagboomen neer.

In de vorige week heeft de verkiezing voor een nieuw hoofdbestuur der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, het eerste na de, gelijk men nu gerust mag zeggen, „zoogenaamde” reorganisatie, haar beslag gekregen. Eigenlijk dient gesproken te worden van de herkiezing van het vorig hoofdbestuur. Met uitzondering van hen die bedankten en den heer P. A. WEELDENBURG die viel, hetgeen onder deze omstandigheden kwetsend is, zijn de aftredenden met vlag en wimpel opnieuw ingehaald.

Jegens hen is een gelukwensch met deze uitspraak der stembus op zijn plaats. Maar het is de vraag of men er ook de Maatschappij, en ruimer, of men er ook den Nederlandschen architectenstand mede mag gelukwenschen. Is wel overwogen dat de Mij. t. B. d. B. na de nieuwe verkiezing vertegenwoordigd is door een hoofdbestuur bestaande uit: een minderheid van 4 architecten tegen 5 ambtenaren (3 directeuren resp. adj.-dir. van gemeentewerken, 1 rijksbouwmeester en 1 spoorweg-ing.)? Weerspiegelt zich in deze combinatie de belangensfeer der Mij.?

Men zegt dat aanvankelijk het meerendeel der aftredenden voornemens was zich terug te trekken van het maatschappelijk tooneel. Of dat voornemen wel van harte gemeend was, mag betwijfeld worden. Althans de eerste de beste gelegenheid om er op terug te komen werd aangegrepen. Eene ongetwijfeld goed bedoelde maar niet politieke circulaire van den voorzitter zou die gelegenheid bieden. Men nam den schijn aan zich niet te willen neerleggen bij de in dat stuk aangegeven schifting tusschen aanblijvenden en aftredenden.

Sedert werd het geharrewar steeds ingewikkelder. In het publiek en het geniep werd „gewerkt”.

Toen voor 9 te bezetten zetels 8 oude bestuursleden zich herkiesbaar stelden, stond het voor wie de Mij. kende vast, dat de kans op verkiezing van nieuwe krachten vrijwel nihil was. Het was te verwachten dat de konservatieve massa die destijds onder den drang der omstandigheden (o.a. haar angst voor den B. N. A.) vóór de reorganisatie had gestemd en van den schrik zich sedert blijkbaar hersteld had, de aftredenden niet zou willen verdrieten. Dat ligt zoo geheel in de lijn der Mij.

t. B. d. B., dat het wippen van den heer WEELDENBURG nu beslist het karakter van een affront heeft.

Toen kwamen enkele vooruitstrevenden hun zaak nog verder bederven met de tactisch groote fout de wettigheid der verkiezing op grond van een vormkwestie op het tapijt te brengen. Hunne meening — zéér zwak verdedigd — hield geen stand en berustte niet op voldoende motiveering. Maar ook al waren hunne bezwaren beter gefundeerd, dan nog zou het hunnerzijds verstandig zijn geweest, te zwijgen of althans de zaak niet in zoo krasse wijze in behandeling te brengen. Immers te voorzien was dat het uitlokken van dit konflikt de kiezers zou schichtig maken. Wat kon dus het nut zijn voor die vooruitstrevenden? Hun optreden zou in alle gevallen zich tegen hen keeren, 'tzij direkt ('tgeen blijkbaar gebeurde), 'tzij bij eene eventueele nieuwe stemming.

Waarom dat alles hier besproken? Omdat het belang dezer verkiezing de grenzen der Maatschappij overschrijdt. Zij is van beteekenis voor onzen architectenstand in zijn geheel, wijl de toekomst der beroepsorganisatie er in hooge mate bij betrokken is. De levensvragen der Mij. t. B. d. B. zijn niet uitsluitend interne aangelegenheden voor wie zich rekenschap geeft van de kracht welke van een sterk vereenigingsleven zou uitgaan voor het aanzien van het architectenberoep in ons land. Vandaar dat de reorganisatie der Mij. t. B. d. B. een algemeen belang voor onze architecten was en de verkiezing die haar zou bekronen ruimer beteekenis bezat dan alleen voor den ledenkring.

Wat zal men nu waarschijnlijk zien? Nemen wij aan dat niet het alsnog bedanken van een der gekozenen, (de heer W. T. C. SCHAAP, die niet overtuigd zijnde van de wettigheid der verkiezing, reeds konsekwent aankondigde eene eventueele keuze niet te zullen aanvaarden) dwingt de geheele verkiezing te herhalen. Zulk een bedanken is niet voorzien in het reglement en opschuiving van kandidaten zou volgens de eigen meening van het hoofdbestuur eerst recht onwettig zijn. Zal men dan den geheelen verkiezingsstrijd nog eens overdoen? En zal dat opnieuw het raderwerk der Mij. vertragen, nadat reeds maanden in afwachting van een nieuw hoofdbestuur alle zaken slepende werden gehouden?

Er is meer. Dat de heer P. A. WEELDENBURG — N.B. een der vooruitstrevendst gezinden uit het oude hoofdbestuur — „gewipt” werd, zal zeker niet dienen om de banden van de Mij. t. B. d. B. met „Bouwkunst en Vriendschap” te versterken. En aan die verstandhouding met de krachtige Rotterdamse vereeniging is voor eerstgenoemde veel gelegen.

Te verwachten is ook dat de Utrechtsche afdeeling, die steeds een der steunpilaren van de Mij. was en zich, als wij wel hebben, in den laatsten tijd sterk ontwikkelde, zich het échec van haar voorzitter — tengevolge waarvan de kompakte plaatselijke groep niet in het hoofdbestuur vertegenwoordigd is — zal aantrekken. Evenzoo zal de Arnhemsche afdeeling, die in deze kwestie uiterst bedrijvig optrad, waarschijnlijk verre van tevreden zijn.

Misschien brengt de toekomst verrassingen.

Onder de jongeren, of zoo men liever wil, de vooruitstrevenden, zal de afloop dezer verkiezing waarschijnlijk den bodem inslaan aan vele verwachtingen. En te verwachten is hunnerzijds of voortaan onverschilligheid of krachtige oppositie of overloopen naar een der konkurreerende vereenigingen, zoo deze slechts van den toestand weten partij te trekken. 't Een is al even ongewenscht als het ander voor een Mij. die rust en eensgezindheid noodig heeft om eindelijk eens aan het werk te komen.

En inderdaad hebben de jongeren reden zich gegriefd te gevoelen. Hadden zij van hun kant bij het samenstellen eener kandidatenlijst een zeer verzoenende houding aangenomen, hadden zij als 't ware een evenredige vertegenwoordiging gewenscht waarin zij verschillende aftredende g. aarne begroet hadden, de oude, behoudende partij in de Mij. heeft hen zoo goed als geheel uitgestooten. Die houding zal zich wreken.

Zullen nu de jongeren na die ervaring genegen zijn om actief mede te werken voor den bloei der Mij.? Immers neen. Zij zullen wel niet zoo dwaas zijn zich opnieuw te laten paaien. Eensgezinde onthouding van hun kant, zal binnenkort bewijzen dat, hoewel eene minderheid naar getalsterkte, zij in daden, in werkkraft en initiatief de kern der Mij. vormen. Voor hen zal die Mij. niet één geheel zijn, maar een samenstel van twee partijen, waarvan zij de onderliggende vormen. En zij zullen bedanken zich in te spannen tot glorie van de behoudende partij die de lakens uitdeelt. En als die jongeren niet werken, wie zal het dan doen?

En er zal in de Mij. gewerkt moeten worden, hard gewerkt zelfs. Hoevele zaken zijn niet aanhangig of moeten in behandeling komen! Hoe zware eischen zullen de organen niet stellen, hoe moeilijk zal het niet vallen geregeld stof te vinden voor de reglementaire vergaderingen! Wie bijv. zal eene regeling der „Heimathschutz” propageeren als de kracht der jongeren ontbreekt. De kans dat allen de handen aan den ploeg slaan om het arbeidsprogramma te verwezenlijken en den achterstand in te halen, is verkeken. Want er is wrok gezaaid. Er werden verwachtingen uitgelokt die nu bedrogen zijn.

De oude partij in de Mij. denke toch vooral niet dat zij

de opfleuring van het laatste jaar in het leven riep. Deze is — men lette bijv. eens op de auteurs van het „Bouwk. Weekbl.” — te danken aan het nu geschokte vertrouwen der jongere elementen die verwachtten dat de oude slagboomen uit den weg zouden worden geruimd. De uitkomst leerde dat zij zich vergist hadden; de boomen zijn weer neergelaten. Hun weg is weer versperd. Zij hebben niets te wachten dan wat zij kunnen afdwingen.

Het is zeker niet te bout gesproken als men zegt dat van de herkozen bestuurderen niet meer te verwachten is dan zij te voren presteerden en... dat bleek nauwelijks voldoende om de Mij. net eventjes drijvende te houden. En zelfs de lof dat er in het vorig jaar harder gewerkt is dan te voren moet beperkt worden door de opmerking dat de noodzakelijkheid voor dien arbeid het gevolg is van den toestand van chaotische verwarring welke het hoofdbestuur onder vorige administratie had laten inburgeren.

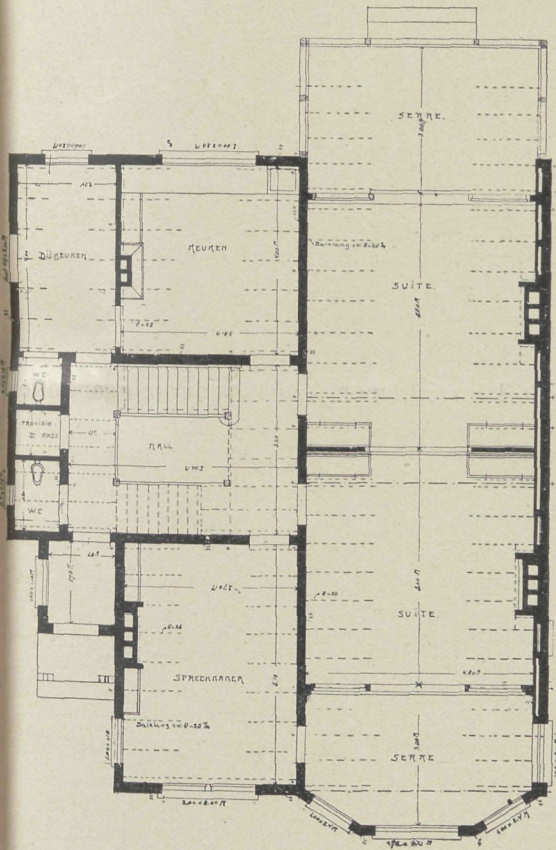
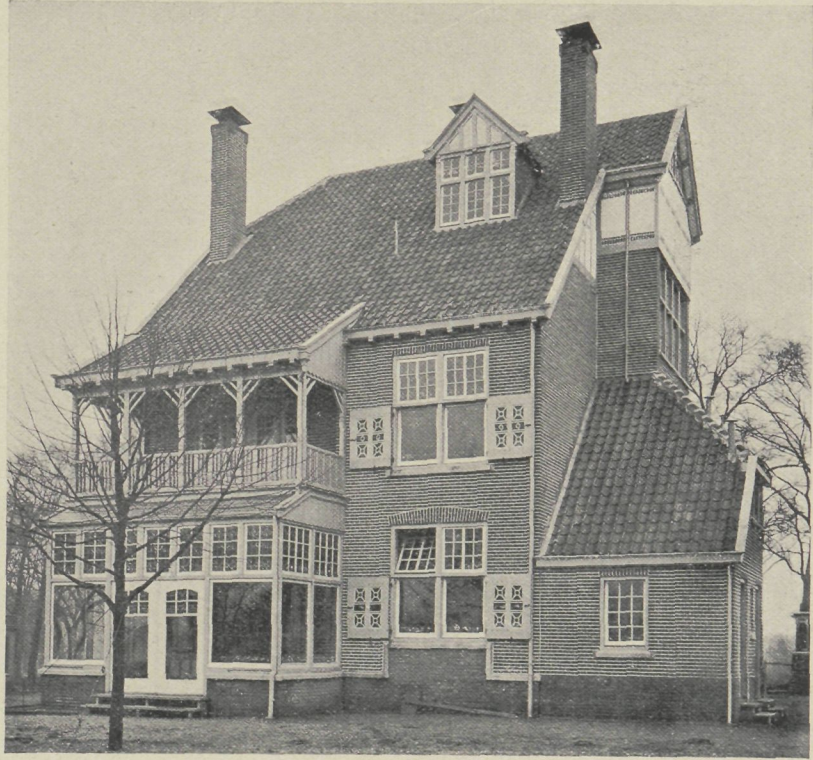
Het slimste zal nog komen. De moeilijkheden zullen eerst recht beginnen als straks de heer SALM eens gevolg geeft aan zijn voornemen om eene herkiezing slechts voor korten tijd te aanvaarden. Dan is niet alleen een nieuwe bestuurder noodig, maar bovendien iemand die ter wille van de eer van het voorzitterschap doof wil zijn voor de waarschuwing welke besloten is in de oude spreekwijze „stank voor dank” en die, als de heer SALM, genegen is geestelijke en stoffelijke middelen in dienst der Mij. te stellen. Wie zal de erfenis van den heer SALM willen aanvaarden?

Het oogenblik is gekomen de balans der reorganisatie op te maken, die ten doel had de Nederlandsche architecten te helpen aan een krachtig vereenigingsleven. Het resultaat zal niemand bevredigen, velen bedroeven. Alle moeite zal welhaast blijken onnut te zijn, ja schadelijk, wijl in laatste instantie het bleek dat scherper dan ooit de tegenstelling oud contra jong, behoudend contra vooruitstrevend, zich openbaarde en eene diepe kloof zich opende. De oude wet is door andersluidende statuten en reglementen veranderd, dat is zoo. Maar dat zijn doode letters die op zichzelf geen invloed hebben. Niet alleen dat de oude personen bleven, maar ook de oude geest waart rond. Daarmede is de reorganisatie krachteloos gemaakt. Het systeem der Mij. blijkt alleen op papier veranderd.

Vooruitgang echter is nu eenmaal niet te keeren. in eene vereeniging zoo min als in de groote maatschappij. De jongeren kunnen gerust zijn. Hun tijd zal aanbreken want de natuur zorgt er voor dat de meerderheid zich verplaatst. Maar dan zal de overgang die nu geleidelijk en ondanks meeningsverschil met waardeering had kunnen plaats vinden, bruusk zijn geforceerd worden. De geschiedenis zal zich, gelijk zij een vijftiental jaren geleden zich in „Arti et Amicitia” afspeelde, in de Mij. t. B. d. B. herhalen. De beste krachten die bij eensgezindheid hadden kunnen worden aangewend ten bate der Maatschappij, zullen nu opgaan in onderlinge twisten. De ouderen hebben dat gewild. Zij hebben, nog altoos niet wijzer geworden door de ervaring, opnieuw de slagboomen neergelaten en de Mij. in tweeën gescheiden.

VILLA TE NIJMEGEN. ARCH. F. LUDEWIG

ROMEINSCHE VILLA'S DOOR PLINIUS BESCHREVEN

(Vervolg en Slot.)

PLINIUS AAN APPOLLINARUS.

et is onmogelijk zich een fraaier gelegen streek voor te stellen. Verbeelden we ons een verbazend groot amphitheater, zooals de natuur alleen het scheppen kan. Eene groote uitgestrekte vlakte is omgeven door bergen,

wier toppen door oude en hoge wouden bekrond zijn. Het tweede plan is met hakhout begroeid dat langs de helling der bergen afdaald. Deze wisselen af met heuvels, wier vette grond even vruchtbaar is als die der vlakte. De oogst, al komt ze iets later, is daarom niet minder schoon, noch minder rijk. De lager gelegen hellingen zijn aan alle kanten met

wijnstokken beplant, terwijl heesters het geheel omzoomen. Bouw- en weilanden begrenzen den horizon . . .

Een blik uit de hoogte over dit landschap zoude U waarlijk boeien. De afwisselingen van het uitzicht, de verscheidenheid der panorama's waarheen men zich ook keert, hebben iets zoo bekoorlijks, dat men eerder denkt schilderijen dan de natuur te zien, zoo gegroepeerd om den toeschouwer genoeg te doen. Mijn huis, ofschoon aan den voet van den heuvel gelegen, geniet evenveel van dit schoone gezicht als was het op de hoogte gelegen. Men bereikt het langs eene haast onmerkbare en zóó zachte stijging, dat men reeds tamelijk hoog is zonder te weten dat men geklommen is. Het geheel bestaat uit vele gebouwen. Ik bezit er zelfs een atrium in den geest der Ouden.

Voor het ingangsportaal is een bloemenhof dien verschillende met taxisplanten omzoomde lanen door kruisen, eindigende in een talud, welks flauwe hellingen beplant zijn met gesnoeide taxisboompjes, verschillende tegenover elkander geplaatste dieren voorstellende. Acanthusplanten slingeren zich door deze gedeelten. Daaromheen loopt eene laan, omgeven door eene groene, in verschillende vormen gesnoeide heg. Vandaar komen we in de overdekte wandelplaats, aangelegd in circusvorm; in het midden staat taxis- en struikgewas, welks groei tot honderd verschillende figuren vervormd is. Het geheel is door een, met palissaden van taxis bekleeden muur afgesloten. Nog blijft te zien het grasperk en de omringende akkers, welke door de natuur even schoon zijn als het overige het is door de kunst, de weilanden, de boomgaarden.

Keeren wij tot het huis terug. Aan het einde van de portikus ligt een feestzaal, waarvan de deuren op het einde van den bloemhof uitzicht geven terwijl door de, aan den anderen kant geopende vensters, men het gezicht geniet op de wei- en bouwlanden. Ongeveer in het midden van de portikus ligt, een weinig achterwaarts, een appartement welks vertrekken gegroepeerd zijn om eene kleine binnenplaats, die door vier platanen beschaduwd is. In het midden is een marmeren bekken welks opspringende wateren, een milde dauw gelijk, de frischheid en het groen der lager gelegen boomen en grasperken instandhouden. In dit appartement is eene slaapkamer die even ontoegankelijk is voor de stralen der zon als voor het gedruisch, een dagelijks gebruikte salon voor de gasten, een portikus aan de kleine binnenplaats uitkomende, en eene andere kamer naast een der platanen, die lommer en groen doet genieten.

Deze plaats is tot op armshoogte met marmer bekleed en de overige muurvlakken zijn met schilderijen versierd, die voor de schoonheid der lambriseeringen niet onder doen. Zij stellen gebladerte voor waarin vogels van allerlei kleuren zich vermaken. In het midden is een groote kom, het water valt er in uit een bekken waaromheen verschillende stralen een liefelijk gemurmel doen hooren.

Uit een der hoeken van de portikus komt men in een ruim vertrek, tegenover de eetzaal. Aan den eenen kant ziet het op den bloemhof, aan den anderen

op het weiland. De ramen komen onmiddellijk aan het kanaal uit, waarin zich een bruischende waterstroom werpt, die het oog en het oor tegelijk streelt, en welks blankheid zich met den glans van het marmer waarin het zich stort, vereenigt. Dit is een uitmuntend wintervertrek omdat de zon er van alle kanten binnendringt. Is de lucht bedekt, dan stookt men een calorifère in de nabijheid, wier warmte de zonnestralen vervangt.

Verder vindt men de kamer waarin men zich ontkleedt voor in het bad te gaan. Deze kamer is groot en zeer vroolijk. Vandaar gaat men in de koude zaal waar eene groote, zwart marmeren badkuip staat. In het midden van dit vertrek is een verdiept bekken waarin men stapt als men gemakkelijker of warmer baden wil. Dicht bij is een put met koud water, dat dient om het heete bad te temperen.

Naast de koude ligt de lauwe zaal, die de zon verwarmt doch minder dan de heete, welke een ver voorspringende uitbouw vormt. In deze laatste daalt men door drie trappen af, twee zijn in de volle zon, de derde is er meer van verwijderd zonder donkerder te zijn. Boven de ontkleedkamer is een kaatsbaan, waar men zich met verschillende lichaamsoefeningen vermaken kan. Bij de baden is een trap naar de kryptoportikus. Eerst komen nog drie kamertjes waarvan het voorste op de binnenplaats met de vier platanen uitziet, het tweede ontvangt het licht van den kant van het grasperk en het derde ziet op de wijngaarden uit, zoodat de liggingen even verschillende zijn als de uitzichten. Aan het einde der galerij is van de lengte een kamer afgenomen vanwaar men op het hippodrome, de met wijngaarden bedekte heuvels en de bergen ziet; men heeft er eene andere bijgevoegd die aan de volle zon is blootgesteld, voor den winter. Daar begint een vleugel welke het hippodrome met het overige gedeelte van het huis verbindt.

Aan een der zuidelijke zijkanten is eene hooge galerij vanwaar men de wijnbergen zoo dichtbij ziet dat men gelooven zou ze te kunnen aanraken. Tegen het midden is eene feestzaal waarop de zoo zuivere lucht der Appenijnen neerstrijkt. Aan alle zijden, door de ramen en door de deuren ziet men door de galerij op wijngaarden uit. Aan de zijde waar geene ramen zijn, ligt eene diensttrap die bijzonder gemakkelijk is voor de bediening aan tafel. Aan het uiteinde is eene kamer die op de galerij een uitzicht heeft dat even aangenaam is als dat op de wijnbergen. Onder deze galerij is nog eene onderaardsche, welke in den zomertijd als ijskelder dienst doet omdat de buitenlucht niet binnendringt en de temperatuur verandert. Op deze galerijen, aan het punt waar de feestzaal eindigt, volgt een zuilengang waarop de zon tot den middag schijnt, derhalve is hij op een winterochtend even aangenaam als op een zomervond. Hij leidt naar twee kleine gebouwen, de eene uit drie, de andere uit vier kamers bestaande en welke naar gelang van den stand der zon warmte of schaduw ontvangen.

Voor deze liefelijke façade strekt zich in het ver-

schiet het hippodrome uit. Het is in het midden open en zoodra men binnentreedt, overziet men het met den eersten blik in zijn geheelen omvang. De afsluiting bestaat uit platanen, de stammen zijn met klimop begroeid, waarvan het groen zich vereenigt met de eigen bladeren der hoogste twijgen. Van den stam slingert de klimop zich langs de takken, en gaat van den eenen boom op den anderen over, ze schijnbaar vereenigende. Aan hun voet zijn zij omgeven door taxis- en laurierstruiken, wier schaduw met die der platanen samensmelt. Het hippodroom heeft eene rechte richting, maar eindigt in cirkelbogen. Rondom geplante cypressen verspreiden een zware, donkere schaduw. Rondlopende lanen komen hier en op andere uit, die gesneden worden door heggen van taxis dat in honderd verschillende vormen gesnoeid is, maar steeds zóó, dat zij in letters of den naam van den eigenaar of van den werkman doen lezen. Vruchtboomen en struiken, als grenspaaltjes gesnoeid, wisselen elkander af.

Hierop volgt een plek wier landelijk aanzien in sterke tegenstelling staat tot den regelmaat van de boven omschrevene, en wier midden aan beide kanten met kleinere platanen beplant is; hierop volgen acanthus planten en andere perken, zóó gerangschikt, dat ze steeds verschillende namen voorstellen.

Aan het einde, beschaduwde een priëel, met wijngaard bedekt en door vier zuilen uit Crystisch marmer gedragen, eene zaal voor landelijke feesten waarin de tafel en de rustbanken van wit marmer zijn. Onder de banken vloeit het water in verschillende stralen als uitgeperst door de zwaarte der daarop zittende gasten; het wordt opgevangen in een gepolijst marmeren bekken, dat het vult zonder het te laten overloopen, dank zij eene onzichtbare afvoerpijp. Eet men hier, dan worden de zwaarste schalen en de hoofdschotels aan den rand van deze kom geplaatst, terwijl men zich van de lichtere spijzen bedient uit schalen welke in den vorm van schuitjes of watervogels op de oppervlakte drijven. Aan den overkant springt eene fontein die voortdurend hetzelfde water opvangt en terug geeft. Nadat het in de hoogte sprong, valt het terug en wordt door een vernuftig aangebrachten uitloop in een reservoir opgevangen om weder in de hoogte te spuiten.

De zaal voor de landelijke feesten en de kamer waarover ik nu spreken zal, behooren bij elkaar en verfraaien elkander wederkeerig.

Deze laatste is zeer schoon en prijkt met de kostbaarste marmers. Zoowel de hooge als de lage deuren

en vensters zijn met groen omzoomd. Dicht bij, in een diepte, bevindt zich een klein vertrek, dat men naar verkiezing als zit- of slaapkamer gebruiken kan, want het is van een bed voorzien. In spijt van de vele vensters is het licht getemperd tengevolge van eenen wijngaard die langs de muren groeit en zich tot den nok verheft. Men zou zich in een bosch wanen met het voordeel voor den regen beschut te zijn. Deze plaats heeft ook hare fontein welke water dadelijk verdwijnt. Marmeren zetels op verschillende plaatsen aangebracht, evenals in de andere kamer, noodigen den moeden wandelaar tot rusten uit. Naast iedere zetel zijn kleine bekkens.

Door de geheele lengte van het hippodrome loopen beekjes, wier wateren, gehoorzaam aan de besturende hand, in hunne greppels murmelen, en die, dan aan den eenen kant, dan aan den anderen, dan overal tegelijk dienst doen om door besproeiing het groen frisch te doen blijven.

Ik zou U reeds lang deze bijzonderheden bespaard hebben om de berisping van beuzelachtig te zijn te ontgaan, ware het niet mijn plan geweest U in dezen brief tot de kleinste hoekjes van mijn huis te laten doorloopen. Ik hoopte U zonder verveling datgene te laten lezen wat gij, zooals ik meen, niet met misgenoegen zult zien, denkende dat gij deze wandeling meer dan eens zult doen, zooals gij bij het doorlezen van dezen brief naar Uw welbehagen meer als een rustplaats zult maken. Ik zal U ook bekennen dat ik in mijn lievelingsdenkbeeld opging, want ik koester eene bijzondere voorliefde voor deze behuizing, die ik voltooid en wier schepper ik ben — gij weet nu waarom ik aan mijn bezitting in Toscane de voorkeur geef boven die van Tusculum, van Tibur en van Praeneste.

Behalve al de voordeelen, die ik opsomde geniet ik er een diepere rust, een kalmer uitspanning en grooter eenzaamheid. Hier behoef ik mijne toga niet te dragen, hier in de buurt zijn geene indringerige cliënten. Alles draagt den stempel van het geluk en van de kalmte. Een gezond klimaat, een heldere lucht, eene lichte opwekkende lucht, alles verhoogt in mij de gezondheid van het lichaam en van den geest. Ik oefen het eerste door de jacht, de andere door de studie.

Al mijne lieden zijn hier gezonder dan overal elders. Tot nu mis ik nog niemand van die ik medebracht. Mogen de Goden aan deze plek dezelfde voordeelen blijven schenken en aan mij hetzelfde geluk.

Wees gegroet.

DE ARCHITEKT EN ZIJNE STUDIE

REDE UITGESPROKEN 1 FEBRUARI 1909 IN HET KON. INST. VAN BRITSCH ARCHITEKTEN
DOOR DEN PRESIDENT ERNEST GEORGE

en voorrecht is het mij heden te mogen spreken tot onze aanstaande architecten, onze studenten — mag ik zeggen mijn medestudenten in de architectuur? — want de studie van deze grootsche kunst is niet voltooid in een menschenleven. De jongeren hebben de capaciteit om

te leeren en in zich op te nemen terwijl de ouderen zich in een sleur voortbewegen en vooroordeelen hebben, die hen verhinderen nieuwe indrukken te ontvangen.

Ik spreek tot u, die de verantwoording dragen voor de hervorming onzer steden, voor het ontwerpen van de wereld die komen zal en ik vertrouw, dat daarbij

hare schoonheid sterk vermeerderen zal. Een kunstenaar maakt zijn schilderij en als het mislukt kan het uitgewischt worden, of wanneer het valsche knapheid heeft, dan kan het nog een tijd bestaan, maar wanneer men het in de gaten krijgt, behoeft het niet meer op zijn plaats te blijven. Bij de bouwkunst is de zaak ernstiger, want wat wij bouwen moet gezien worden of wij willen of niet. Het heeft invloed op den voorbijganger. Dit kan een bron van vreugde zijn of het kan uitwerken dat men ten slotte zich gewent aan datgene wat leelijk is en het duldt. Als architecten moeten wij voor alles kunnen bouwen, want de bouwkunde en de bouwkunst zijn niet te scheiden.

De eenvoudigste konstruktie kan tot bouwkunst verheven worden door schoone verhouding en door een goede schikking van de onderdeelen; of er decoratie bij is, komt eerst in de tweede plaats. De kwestie over stijl is een ondergeschikte zaak, want de hand van den kunstenaar zal altijd voor het werk getuigen hoe hij de zaak ook behandelt of wat ook de mode moge zijn van zijn tijd. De opleiding van den architect is in den laatsten tijd ernstig ter hand genomen en de gemakken bij de studie zijn grooter dan ooit te voren.

Ik wil de details niet behandelen van de opleiding die gij geniet, maar toch wil ik zeggen dat alles wat ge ernstig voor uzelf werkt, meer waarde heeft dan alles wat de professoren bij machte zijn voor U te doen. Zij zullen beproeven U het rechte pad te wijzen en de grondbeginselen in te prenten, maar het blijft aan U om die praktisch toe te passen.

Er is reeds veel gesproken over technische opleiding en de studie en behandeling van materialen, en het zou ten voordeele van den architect zijn wanneer hij tevens een goed timmerman, metselaar of metaalbewerker was. Wanneer hij een profileering teekent moet hij in zijn gedachte steen, eikenhout of pleister hebben. Hij heeft zooveel goede boeken met „voorbeelden” tegenwoordig, dat hij geneigd zou zijn een architect op papier te worden, die de vertrouwdheid en de aanraking mist met de werkelijkheden van het bouwen. Boetseeren is een nuttige aanvulling en moest een onderdeel van de opleiding uitmaken; het helpt de denkbeelden te viten waar het potlood dikwijls te kort schiet. De architect heeft echter in de enkele jaren die hem gegeven zijn voor zijne voorbereiding zooveel te verzamelen, dat hij moeilijk tijd kan vinden om zich te bekwamen in de verschillende handwerken. Sommige hebben praktische kennis opgedaan door een tijd te werken in een werkplaats, en ik geloof dat ik kan zeggen dat dit de eerste opleiding was van RICHARD BENTLEY, wiens architectuur blijk geeft van zijn meesterlijke kennis der constructies.

De jongen verlaat te vroeg de school en in een ongaren toestand begint hij zijn handwerk te leeren en het is dan ook moeilijk te bepalen op welken leeftijd de algemeene opleiding moet veranderen in die voor een speciaal onderdeel. De grootste architect die Engeland ooit had was tot zijn dertigste jaar bekend uitsluitend als een wetenschappelijk man en als prof. in de sterrekunde, totdat zijn groote geest zich op

de bouwkunst vestigde, waarna hij zich weldra als een volmaakt kunstenaar ontplooidde. Niettegenstaande hij zoo laat begon, was het Dr. CHRISTOPHER WREN gegund zestig jaar te leven en onze kathedraal te bouwen, onze stad te herbouwen en verschillende monumenten te doen verrijzen, die hij ons naliet als een kostbaar erfdeel.

Met de grondbeginsels van schetsen en ontwerpen, moet het handteekenen geoefend worden. Het werken naar afgietsels en naar het flguur is misschien wel de beste oefening voor het oog en de hand, omdat het een gevoel van verhoudingen aankweekt. Geen werk levert meer voordeel dan het opmeten en met zorg bestudeeren van bestaande gebouwen, mits men de mooie uitzoekt. Het doet mij genoegen u te kunnen melden dat het Instituut in een brochure wenken en aanwijzingen voor studenten zal uitgeven, door een lijst te publiceeren van voorbeelden uit het geheele land die beschouwd kunnen worden als nuttig voor de studie te zijn; tevens zullen diegene, in het bijzonder vermeld worden, die gerekend kunnen worden tot het schoonste wat onze architectuur leverde. Degene onder u die de wereld in gaan met onze reisbeurzen, moeten nu inplaats van te gaan schetsen op een onbestemde wijze, het een of ander gebouw van bepaalde architectonische waarde, ernstig bestudeeren, en de bedoeling is daarna het resultaat te publiceeren in een blijvenden vorm. Het zal bijdragen tot de vlijt en het belang van den studeerenden wanneer hij gevoelt dat hij op deze wijze bijdraagt tot den voorraad van 's werelds wetenschap.

Zie eens welke details en profileeringen de kracht en de eigenschappen geven, die gij zoozeer bewondert en onthoudt hunne grootte en vorm, maar dit doende vergeet dan niet ook de plaats die zij innemen bij het gebouw aan te toonen. Schetsboeken zijn dikwijls gevuld met belangrijke deuren en ramen, zonder een vermelding van hunne onderlinge betrekking of tot de muurvlakken, die hen toch eigenlijk de waarde geven. Bestudeer kritisch het gebouw dat u den indruk geeft van iets fraais en tracht op te sporen waar en waarom het mooi is. Het is een wonderlijk ding dat kritiek tegenwoordig beschouwd wordt als bestemd om de fouten aan te toonen; dat dit haar gemakkelijkste en meest tot ons sprekenden vorm is geworden; maar het moet gezegd worden dat het een slechte gewoonte is. Ik ben dikwijls ontsteld geweest door de onbezonnen kritiek van middelmatige menschen over mooi werk dat zij zelf onmogelijk zouden kunnen maken. De fouten die zij zien, zullen waarschijnlijk wel bestaan, maar de hoedanigheid en het wezen van het gebouw worden niet door deze onvolmaaktheden getroffen. Maak aantekeningen in uw geheugen indien ge dat wilt, van datgene dat gij meent dat vermeden moet worden, maar zoek in de eerste plaats naar het goede, dat zal voor uw studie van meer profijt zijn. Als architect zal u dikwijls gevraagd worden wat gij over de een of andere persoon denkt en dan zult ge misschien denken dat de architect in kwestie nu juist niet een van onze grootste lichten

is. Laat me u dan verzoeken u zelf te overwinnen en al datgene te zeggen dat edelmoedig is hoewel hij misschien een mededinger is. Het is in strijd met de regelen der loyauteit om een vakbroeder in den steek te laten of hem te veroordeelen met geveinsde lof.

GEMENGDE BERICHTEN

AMSTERDAM. De restauratie van het „Huis met de Hoofden” nadert hare voltooiing en wij willen alvast eene korte beschrijving dezer werkzaamheden geven. Zooals men weet geschiedt deze restauratie volgens een advies van de heeren A. SALM G.BZN., F. J. NIEUWENHUIS en C. MUYSKEN, daartoe aangewezen door het Hoofdbestuur der Mij. tot Bev. der Bwk. De leiding der werkzaamheden, die geheel in eigen beheer werden uitgevoerd, berustte bij den heer F. 's JACOB, Ing. der P. W. en den opzichter, de heer VAN LAREN.

Zooals echter bij werken van dezen aard steeds te verwachten is, deden zich in den loop der werkzaamheden allerlei onverwachte moeilijkheden voor niet alleen van artistieke maar vooral van konstruktieve aard. De toestand van het geheele gebouw immers was zéér slecht — slechter dan gedacht was. Het bleek dat onze vaders er op konstruktief gebied soms zeer vreemde denkbeelden op na konden houden. Zoo stond de balkdragende rechtsche zijmuur van de vestibule op een houten plaat van ± 10 cM. Het resultaat zijn finke scheuren geweest, toen het balkje ging rotten. Zoo fors en finke de zoldering der voorhal met hare zware, op sleutelstukken rustende moerbalken zich aan het oog voordeed, zoo bedenkelijk was toch de onzichtbare konstruktie. Zeer merkwaardig is dat het eikenhout van zolderingen niet massief is, maar — wie had het van onze vaders gedacht? — slechts uit een dun loos plankje finer bestaat. En ook met de kapkonstruktie heeft men zich een vrijheid veroorloofd, die doet vragen: hoe bleef het zitten.

Het wrakste was de gevel en zijne herstelling eischte de grootste voorzichtigheid. Men is echter niet tot afbraak overgegaan zooals oorspronkelijk het voornemen was. Ook de commissie had geadviseerd tot afbraak en herbouw van de top (die het beste deel van den gevel was) en van een groot deel van den gevel tot de 1e verdieping. Enkele penanten zijn echter geheel vernieuwd, zoodat menig voorbijganger door het „lijzig” schouwspel van de op stutten zwevende top, tot haastig doorloopen werd gedreven.

De top die sterk voorover helde is, na met de uiterste zorg te zijn verstijfd, over een hoogte van ± 15 M. recht gezet. Een lastig werkje! Men bedenke n.l. dat zij zich niet alleen bevond in een slechten staat, maar dat zij met hare rijke en deels vrijstaande zandsteendekoratatie weinig samenhang bezat.

De gevel zelf is aan de binnenzijde versterkt door eene stevig verankerde konstruktie van gewapend beton. Deze was ook daarom gewenscht, wijl de moerbinten der bovenverdiepingen hunne belasting op de penanten van den gevel overbrengen. Bovendien is de houten fundeering verlaagd, een werk, waartoe het laatst is overgegaan, nadat de gevel zelf zich weer in hechten staat bevond. De bestaande houten kozijnen met schuifvensters zijn verwijderd en vervangen door zandsteenen kruiskozijnen, van het oorspronkelijk model, die met glas in lood zullen worden gedicht. Deze zijn feitelijk het enige wat in den gevel nieuw is, al het overige is uitsluitend hersteld. opgehakt, rechtgezet of afgeloogd. Eenigszins bevreemdtd het dat de bekroning van den top, die naar alle waarschijnlijkheid (en ook naar een oude afbeelding) vroeger anders was, niet is hersteld door de commissie van advies.

Het is echter zeer jammer dat men nu dit gebouw, na het uitwendig met zorg en zonder kosten te sparen hersteld te hebben, inwendig moest wijzigen ter wille van eene nieuwe bestemming (konservatorium voor muziek) die de gemeente er aan gaf.

Als de voorhal, een prachtig bewaarde 17de eeuwse ruimte, eens geheel hersteld zal wezen, zal duidelijker dan nu uitkomen welk een unieke gelegenheid tot het installeren van een museum van 17de eeuwse kunstnijverheid men hier liet verloren gaan. Want in den trant van deze voorhal waren er nog verschillende ruimten. Het „Huis met de Hoofden” had voor onze stad eene niet minder sterke attractie kunnen worden als de Plantijnse drukkerij voor Antwerpen. Thans moet het gebouw verknoeid worden.

De prachtige schouw in de achterzaal verhuist naar het gemeentemuseum mede omdat geld voor de inwendige restauratie niet werd toegestaan. Maar waarom is deze opgeborgen in de Lopes-Suasso-kollektie, die men alleen ten koste van een sulden entree kan bezoeken? Die pracht-schoorsteen wordt

Zijn reputatie is wat voor den handelaar zijn voorraad is. Laat ons onder elkander openhartig zijn, want het is nuttig onze zwakheden aan te toonen, wanneer we tenminste verstandig genoeg zijn om daarvan te profiteren.

(Wordt vervolgd.)

daar door niemand gezien en doet geen nut. Er is nog een schoorsteen door het museum opgeslokt. Hopen wij dat het borstbeeld dat het poortje in de vestibule sierde — GUSTAAF ADOLF g. boetseerd door HENDRIK DE KEYSER Junior — niet ook museumwaarts gaat en door een afgietsel wordt vervangen.

Had men liever maar het insteekje dat er oorspronkelijk niet geweest is, boven het comptoir van DE GEER, weggenomen! De mooie bovenzaal, een prachtruimte, met haar door den tijd gebruide eikenhouten zoldering, moet in hokjes worden onderverdeeld. En zoo gaat het voort. Van het interieur van het gebouw blijft weinig over doch de werkzaamheden geschieden zoo, dat de oude toestand later weer is te herstellen. Zoo zal de gevel van het „Huis met de Hoofden” slechts een coulisse worden.

Zooals gezegd, dit is niet te wijten aan onze dienst van Publieke Werken, maar het spruit voort uit het besluit dit gebouw eene bestemming te geven, waarvoor het zich niet leende.

Bouwkunst en Vriendschap in 1908. Uit het verslag over 1908 bleek dat de vereeniging in een gunstigen toestand verkeert en meer en meer haar arbeidsveld uitbreidt. Het ledental nam met 28 toe waardoor het steeg tot 220 op 1 Jan. 1909.

De financiën zijn bevredigend. De rekening en verantwoording sloot met een bedrag van f 2369,36½ en de begrooting voor 1909 met een bedrag van f 1925. In het bestuur werd herkozen de heeren P. A. WEELDENBURG en ALB. OTTEN, die niet herkiesbaar was, werd vervangen door den heer J. P. STOK WZN.

In de societeitscommissie, de archaeologische commissie en die voor de schetsavonden werden herbenoemd respectievelijk de heeren ALB. OTTEN, W. BRUNZEEL CZN. en G. ALBERS, terwijl als voorzitter en 1e secretaris werden herbenoemd de heeren P. A. WEELDENBURG en C. N. VAN GOOR. Door den heer J. HEYINK is als lid der archaeologische commissie ter sprake gebracht de uitgave in den vorm van een boekwerkje als oud-Dordrecht, oud-Leiden enz. van de door die commissie verzamelde stof in Rotterdam, welk denkbeeld door die commissie nader uitgewerkt en daarna met het bestuur overwogen zal worden.

Als onderwerpen voor de in 1909 uit te schrijven prijsvragen worden genoemd een overdekte zweminrichting, een gemetselde kamerschoorsteen en een pen- of potloodteekening naar een oud gebouw.

De Rijksslachthuis prijsvraag. Wij ontvangen eene brochure „De slachthuisprijsvraag Juni—Oktober 1908 door P. M. A. HUURMAN & W. SROK, architecten te Groningen en Rotterdam en P. D. BEUNDERS, Directeur van het abattoir te Groningen”. Zij is voorzien van een aanbevelend voorwoord door den heer E. A. L. QUADDEKKER, Gep. Kap.-paardenarts en Directeur van het abattoir te Nijmegen. Aan dit voorwoord is het volgende ontleend:

„Als men zich eenige jaren met slachthuisbouw heeft bezig gehouden, weet men dat ieder plan bijzondere studie vereischt, daar tal van omstandigheden wisselend zijn; en hoeveel te grooter zal die studie moeten zijn voor de uitwerking van een oorspronkelijk plan, zooals de prijsvraag vroeg. Ieder bezoeker der expositie van de ingezonden antwoorden en, die eenigszins op de hoogte was van slachthuisplannen, moet het aanstonds getroffen hebben, dat lang niet alle antwoorden oorspronkelijk waren, doch nog meer opvallend zal het voor hem geweest zijn, dat juist de 1ste prijzen toegekend waren aan antwoorden, die niet meer waren dan copieën van bestaande slachthuizen.

Het is natuurlijk mogelijk, dat de Jury de andere antwoorden, om welke redenen dan ook, geringer van waarde achtte dan deze copieën, doch dan rijst de vraag: ware het dan niet beter geweest, dat de prijzen waren ingehouden, want de bedoeling der prijsvraag kan toch nimmer geweest zijn een copie te leveren? Ware dit wel het geval, dan had de Regeering eenvoudiger gedaan de Gemeentebesturen te verwijzen naar bestaande slachthuizen”.

Duidelijker kan het wel niet gezegd worden dat de Jury-uitspraak een „failure” was.

In de brochure zelf worden nu nader de fouten en nadeelen van de bebroonde ontwerpen uiteengezet en lichten de schrijvers hunne projecten toe. Onze lezers zullen zich uit de nummers van 13 en 20 Januari l.l. de beschouwingen over deze prijsvraag herinneren. Zij gaan in groote trekken parallel met deze brochure.

Nu het wansucces dezer prijsvraag zoo ruchtbaar en gemotiveerd wordt, zou het zeer bevreemden, indien niet de Jury — of zoo men wil hare leden persoonlijk — eens beter dan in het zeer zwakke rapport, de redenen hunner keuze uiteen zetten. Gebeurt dat niet en wordt de kritiek op het werk der Jury niet afdoende weerlegd dan is geen andere konklusie mogelijk dan dat de Regeering zich in hare raadslieden vergiste en deze niet voor hunne taak berekend waren.

Lijst van ambtenaren van Gemeentewerken en Bouwen Woningtoezicht. De directeuren, adjunct-directeuren, architecten, ingenieurs en de oud-hoofdambtenaren van gemeentewerken, die jaarlijks in een der voornaamste plaatsen van ons land bijeenkomen, om met elkander kennis te maken of de kennismaking te vernieuwen, ontvingen in den loop dezer maand een lijst van alle bovengenoemde ambtenaren, aangevende naam en plaats van geboorte, tijdstip van indiensttreding, tegenwoordige, minimum en maximum jaarwedde, opgaven omtrent pensioenfonds, enz. enz.

Een met veel zorg opgemaakte staat door den heer W. G. A. HOFKAMP, directeur der gemeentewerken te Leeuwarden.

Ofschoon deze staat voor de genoemde ambtenaren het meest van belang is, kan het wellicht ook voor anderen belangwekkend zijn daaruit te vermelden, dat in de 34 plaatsen welke in de staat worden genoemd, de stedelijke bouwkunst wordt beheerd door: 35 directeuren, 11 adjunct-directeuren, 30 speciale ingenieurs, 1 speciale adjunct-ingenieur, 5 speciale architecten, 2 speciale adjunct-architecten, 1 Directeur van het Bouw- en Woningtoezicht, 12 inspecteurs van het Bouw- en Woningtoezicht en 3 bouwkundigen, tezamen 100 hoofdambtenaren, waarvan 22 te Amsterdam, 14 te Rotterdam, 11 te Den Haag, 4 te Haarlem, 4 te Utrecht, 3 te Hilversum, 3 te Groningen, 3 te Arnhem, 3 te Leiden, 2 te Delft, 2 te Enschede, 2 te 's Hertogenbosch, 2 te Leeuwarden en 1 in de 21 overige plaatsen.

Voorts maakt de staat ons bekend met de namen van 10 directeuren, oud-ambtenaren en van 1 oud-hoofdinspecteur van het bouw- en woningtoezicht, te samen 11. Waarvan 3 uit Amsterdam, 3 uit Rotterdam en 1 uit Den Haag, Leiden, Maastricht, 's-Hertogenbosch en Utrecht

WEENEN. Het oude Ministerie van Oorlog, waarover in „De Bouww.” 1908 blz. 356 eenige mededeelingen voorkomen, zal toch worden afgebroken. Van verschillende kanten was op het behoud van dit gebouw aangedrongen vooral in verband met het historische stadsbeeld van het plein „am Hof”. Het „Oesterr. Ingenieur- und Architekten-Verein” dat zich voor de zaak gespannen had, heeft van den Minister tot antwoord gekregen dat er niets meer aan te doen was, omdat al voorloopige koopcontracten reeds gesloten waren. De koper wil echter wel door het uitschrijven van een prijsvraag voor de gevels der nieuwe gebouwen zooveel mogelijk aan de uitgesproken wenschen tegemoet komen.

WEENEN. Allerlei groote bouwplannen zijn in voorbereiding. De Militaire administratie, het Ministerie van Financiën, de gemeente en een bouwkonsortium hebben eene overeenkomst aangegaan over den verkoop van de groote militaire terreinen in de stad. Drie groote nieuwe kazernes zullen door de stad gebouwd worden.

Het Exercitieveld op de Schmelz dat thans 920.000 M². groot is, wordt tot op de helft verkleind en op de andere helft komt een nieuwe ruim aangelegde wijk, waarbij de huizen niet hooger dan drie verdiepingen mogen worden. (Een Mezzanin als een volle verdieping gerekend.) Daar zal dus worden gebroken met het stelsel der groote woon-kazerne, dat in Weenen inheemsch is. Het Schmelzer kerkhof wordt dan in een park herschapen.

Bovendien wordt door ruiling van grond de gemeentelijke „Wald und Wiesengürtel” — wel het grootste parkplan dat nog ooit is opgezet en waarvan het initiatief aan burgemeester LUEGER te danken is — weer een stap nader tot de verwezenlijking gebracht.

Tentoonstelling te Nancy. Van Mei tot November 1909 zal er te Nancy eene tentoonstelling zijn, die tot hoofddoel heeft den vooruitgang aan te toonen zoowel in de wetenschappen als in de industrie van het oostelijk deel van Frankrijk sedert het jaar 1870. Het terrein in het park Sainte Marie met zijn breede lanen, reeds door den hertogen van Lotharingen en Koning Stanislaus aangelegd schijnt bij uitstek geschikt te zijn voor dit doel. Een Lotharingsch dorp zal er gebouwd worden naar eenige meest belangrijke huizentypen. Door architecten werden in aansluiting met het prachtig stadsgedeelte — het „Quartier Stanislas” — aldaar 7 hoofdgebouwen ontworpen voor de inzendingen, groote paleizen die rijk geornamenteerd zijn.

BOEK EN TIJDSCHRIFT.

Moderne Bauformen. Afl. I, 1909. De gebruikelijke lofredenen op BRUNO PAUL's werken kunnen we weer eens lezen in het hoofd-artikel van deze afl. Het is te begrijpen dat er vele afbeeldingen bij deze beschouwing gevoegd zijn, die ons verschillende meubels doen zien vervaardigd in de Münchener Vereinigte Werkstätten, die 's meesters ontwerpen, dank zij de verfijnde machinerieën en de kunstige handwerken, onberispelijk uitvoeren. Van Prof. WILHELM KREIS, die Prof. BEHRENS in Dusseldorf als Directeur van de Kunstnijverheidsschool

opvolgde, vinden we verschillende studies en ontwerpen van uitgevoerde gebouwen. HERMANN BILLING & WILHELM VITALI te Karlsruhe ontwierpen een dubbel huis, waarvan we behalve de plattegronden en de gevels, vele details zoewel van den bouw als van den inrichting te zien krijgen. Hetzelfde kan gezegd worden van een huis alleen door BILLING gebouwd. Eenige gekleurde, zelfs bontgekleurde plaatjes vertoonen ons een kloosterkapel van Prof. HALMHUBER, een decoratieve schildering van Prof. GUHR en een interieur van PHILIPP SCHÄFER.

Architectura Nr. 7. Verslag van de 1254ste gewone vergadering van „A. et A.” op 3 Febr. Deze vergadering had een huishoudelijk verloop.

Klei. Vermelding van dit nieuw verschenen tijdschrift, door A. A. K.

De Reguliersgracht, door A. MOEN. Vervolg der beschrijving dezer gracht en der bruggen met eene afbeelding van de brug over de Kerkstraat.

Overzicht van de week, door E. B.

Vermelding van het artikel „Onder de Menschen” uit de „N. R. C.”, omtrent het leven en werken der artisten in Duitschland, zie ook blz. 33.

TECHNISCH GEDEELTE. Fundeeringmethoden (vervolg).

Verwarming en ventilatie, door ing. JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEIJDEN (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 7. Mij. tot bev. der Bwk.

Verslag der gehouden algemeene vergadering op 10 Febr. waarin een nieuw Hoofdbestuur werd gekozen.

Dagteeken en kunstambachtsschool voor meisjes te Amsterdam, met afbeeldingen.

Opmerkingen over de uitbreiding van Amsterdam. (Vervolg). Met schetsplan van nieuwe verkeerswegen.

Iets over verbranding en brandstoffen, benevens eenige beschouwingen over stookinrichtingen bij centrale verwarmings-installaties, door P. G. UNGER. (Vervolg).

De Opmerker Nr. 7. Een Rijksproefstation voor Bouwmaterialen. (Vervolg).

Toledo. Vroeger een groote stad in Spanje, behoort het tegenwoordig tot de „villes mortes”. De stad heeft een zeer schilderachtige ligging. Veel beeldhouwwerk vindt men aan talrijke gevels, hetwelk echter veeltijds door pleistering aan het oog is onttrokken. De stad wordt omsloten door stevige vestingwallen en muren die nog uit den Moorschen tijd stammen. Die omwalling is dubbel aangelegd. De kathedraal is zeer merkwaardig. Men weet dat onlangs zulk onrustbarende berichten omtrent deze kerk liepen. De oude kerk werd door de Mooren tot een moskee veranderd. In 1227 werd zij door FERDINAND geheel afgebroken en opnieuw opgebouwd naar de plannen van den bouwmeester PEDRO PEREZ. De vormen der fransche gothiek zijn aan deze kathedraal merkbaar.

Een model-arbeidscontract. Overgenomen uit het „Bouwk. Weekblad” het concept-contract tusschen een bouwmeester en zijn personeel van opzichters en teekenaars.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOONSTELLINGEN

Prijsvraag voor een Gedenkplaat, -schild of anderen herinneringsvorm voor Anthony van Leeuwenhoek te Delft.

In de Nov. 1908 uitgeschreven prijsvraag (zie programma en bijzonderheden in „Bouww.” 1908 blz. 388.) kwamen in vier antwoorden.

Bekroond werden: met den 1en prijs de heer J. C. SCHULTZ, beeldhouwer, modelleur bij de firma F. W. BRAAT te Delft; met den 2en prijs de heer C. CRAMER, chef-teekenaar bij diezelfde firma, en met den 3en prijs de heer A. DE KAT te Delft.

Het vierde ingezonden ontwerp voldeed niet aan de voorwaarden, en kwam dus niet voor eene bekroning in aanmerking.

Het met den 1sten prijs bekroonde ontwerp is een model ware grootte en gedacht en gedacht in gegoten brons.

Ingenieurs-examen Techn. Hoogeschool.

Geslaagd voor bouwkw. ingenieur de heeren: H. TH. KARSTEN, H. MACLAINE PONT en W. K. DE WIJS.

PERSONALIA

De heer J. C. VAN DORSSER, Hoofdleeraar van de afdeling „Bouwkunde” aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, is Maandag 8 Febr. vertrokken, via Marseille naar Argentinië, om als architect in dienst van dien Staat te treden. De heer J. P. STOK WZ., architect en leeraar aan gen. Academie, zal tijdelijk de betrekking van Hoofdleeraar waarnemen.

De civiel-ingenieur S. J. RUTGERS te Rotterdam, is tot wederopzegging toegelaten als privaat docent aan de Techn. Hoogeschool te Delft, om onderwijs te geven in „beton-ijzerbouw.”

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + + J. H. W. LELIMAN + + + + + ADMINISTRATIE:
D. H. HAVERKAMP EN FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 8.

24 Februari 1909.

DE VERKEERSWEG PLAATS—SPUI EN DE HOFVIJVER TE 'S-GRAVENHAGE

Den valt in alle bladen weer over beschouwingen naar aanleiding van het voorstel van B. en W. dat eindelijk eene oplossing zoekt te geven aan de lang aanhangige kwestie der verkeersverbetering bij de Gevangenpoort. De zaak wordt daarbij niet steeds bekeken met den koelen blik, die toch bij de beoordeeling van vraagstukken met een zoo praktischen kant niet mag worden gemist. Dat die nuchtere blik vooral zou gemist worden bij de kritiek van het „artisten-gilde” — let wel, ik spreek hier opzettelijk niet van kunstenaars of kunstzinnigen — en de oudheidminnaars van professie behoeft geene verwondering te wekken. Voor dezulken is het plan van B. en W. om een dam in den vijver te maken, uit den booze.

Dat plan nu, staat van alle zijden bloot aan kritiek die niet billijk is wijl zij de voordeelen ganschelijk uit het oog verliest. Een der belangrijkste dier voordeelen is de mogelijkheid die het biedt voor eene spoedige oplossing, welke bovendien en de minst kostbare is, en weinig kans van finantieele tegenvallers biedt. Die voordeelen spruiten eruit voort dat bij dit plan geene onteigening noodig is, een niet te onderschatten voordeel.

Het staat nu weliswaar zeer voornaam en groot en geeft een zeker kachet om te zeggen: de geldelijke zijde van het vraagstuk gaat ons niet aan, die is absoluut bijzaak en speelt geen rol bij de bepaling der oplossing. Maar verstandig is zulk eene opvatting voor den partikulier, die zij op den duur ruïneert, evenmin als voor een gemeente. Zelfs in de dagen, waarop naar de huidige opvatting de kunst hoogtij vierde, telde steeds ook het economische element ter dege mede, en heeft het kennelijke menige oplossing beheerscht. Bovendien is het van architecten in deze dagen allerminst verstandig gezien om in het koor van „schilders en poëten” mee te zingen en den snooden mammon te „conspueeren”. Van schilders verwacht en verdraagt men dat, maar architecten hebben toch al te zeer den naam dat zij de beurs hunner opdrachters achterstellen bij hunne artistieke opvattingen.

Dat BERLAGE in zijn betrekkelijk advies materiële motieven liet wegen, verdient, wel verre van hem te worden verweten, veeleer een woord van lof. Dat immers is de juiste opvatting voor een architect, het kenmerk van wiens geest veelzijdigheid, combinatie van stoffelijke en idiële overpeinzingen behoort te zijn.

De voorstelling echter dat de vraag: onteigening der huizen naast de gevangenpoort of demping van een strook van den vijver uitsluitend neerkomt op de botte tegenstelling van geld contra schoonheid, moet worden afgewezen. De dam langs de korte zijde van den vijver immers zou o. i. geenszins die ontsiering van het stadsbeeld inslokken, die de tegenstanders voorspellen.

Dat de verhouding van den vijver er iets door veranderen ging, zal alleen op papier worden bemerkt, niet echter in de werkelijkheid.

Bovendien zal het plan van B. en W. eene veel betere architektonische afsluiting dier zijde van den vijver uitlokken dan er thans bestaat, (een brokkelig, rommelig stelletje partikuliere huisjes die ten avond of te morgen kunnen worden gemoderniseerd of met reclames bedekt!) of — en dit vooral mag wegen! — dan er zou vrijkomen bij afbraak van de huizen naast de Gevangenpoort. Dat laatste zou niet meevallen!

Men vergete voorts niet dat het plan van B. en W. de gelegenheid biedt om bij nieuwbouw van de huizen naast de Poort aesthetische eischen te stellen, die zij verbindt aan den verkoop van het voorloopige talud van den dam, een terrein dat zeker liefhebbers te over zou vinden. De mogelijkheid om zulke schoonheids-eischen te stellen en daardoor de architektonische omsluiting van den Vijver te verbeteren, is juist eene attractie van het plan van B. en W.

Het argument dat afbraak der huizen en vrijlegging van de Gevangenpoort het herstel van den ouden toestand zou beteekenen, is ons ten eenenmale onbegrijpelijk. Hoe kan men het bezigen? Men toone toch s. v. p. eens een oude plaat, waaruit zou blijken dat de Gevangenpoort oorspronkelijk zulk een uitwas boven een deel van een weg zou zijn geweest. Integendeel,

komt de poort vrij te staan, zoodat zij alleen het trottoir van een breeden verkeersweg overspant, dan wordt zij een onverklaarbaren sta-in-den-weg, de parodie op hare oorspronkelijke bestemming. Wilde men inderdaad den historischen toestand herstellen — in 1909 dien van vijf eeuwen te voren! — goed, breek de huizen af, maar dan ook s. v. p. geen breede avenue in hun plaats aangelegd! Dan moet de weg ook als van ouds geleid worden uitsluitend door de poort, die zich bij den vijver aansluit. Tot die konsekwentie zou het herstel van den vroegeren toestand moeten leiden!

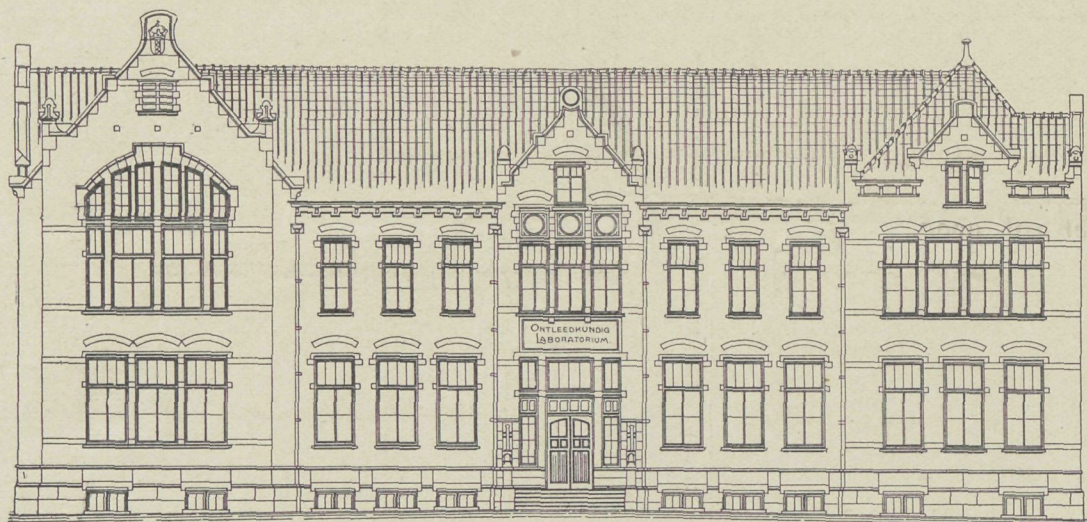
Men roept nu altijd over het behoud van oude stadspartijen. Maar heeft het karakteristieke, aan beide zijden naar de Gevangenpoort zich vernauwende straatje niet ook een recht? En het behoud van dat karakter, zij 't ook in gewijzigden vorm, kan de gemeente zich mede waarborgen op de boven aangegeven wijze. Het straatje

zou wel degelijk bijv. voor voetgangers zijne beteekenis behouden, naast den breeden weg voor het rijtuig- en tramverkeer.

Wel verre van het voorstel van B. en W. een bedreiging van het stadsschoon der residentie te vinden, acht schrijver het een weg om dat stadsschoon te vermeerderen en aan te vullen. Een oude toestand zal verdwijnen, maar dat op zichzelf behoeft ons niet te verontrusten, omdat inderdaad alle factoren er zijn die het mogelijk maken den nieuwen toestand in aesthetisch opzicht minstens gelijkwaardig met den ouden te doen zijn en uit praktisch oogpunt superieur.

Overigens zij hier verwezen naar hetgeen in vroegere jaargangen van „De-Bouwwereld” te dezer zake en met gelijke strekking werd geschreven, (o.a. het met de afbeeldingen van verschillende plannen geïllustreerde artikel op blz. 12 van jaargang 1905). R.

HET NIEUWE ONTLEEDKUNDIGE LABORATORIUM DER UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

VOORGEVEL

Sinds geruimen tijd voldeed het anatomisch laboratorium der gemeentelijke Universiteit te Amsterdam in geen enkel opzicht meer aan billijke wenschen. De belangen der wetenschap en van het onderwijs eischen dringend voorziening. Het gebouw, dat in 1868 gesticht werd, was en te klein en absoluut verouderd.

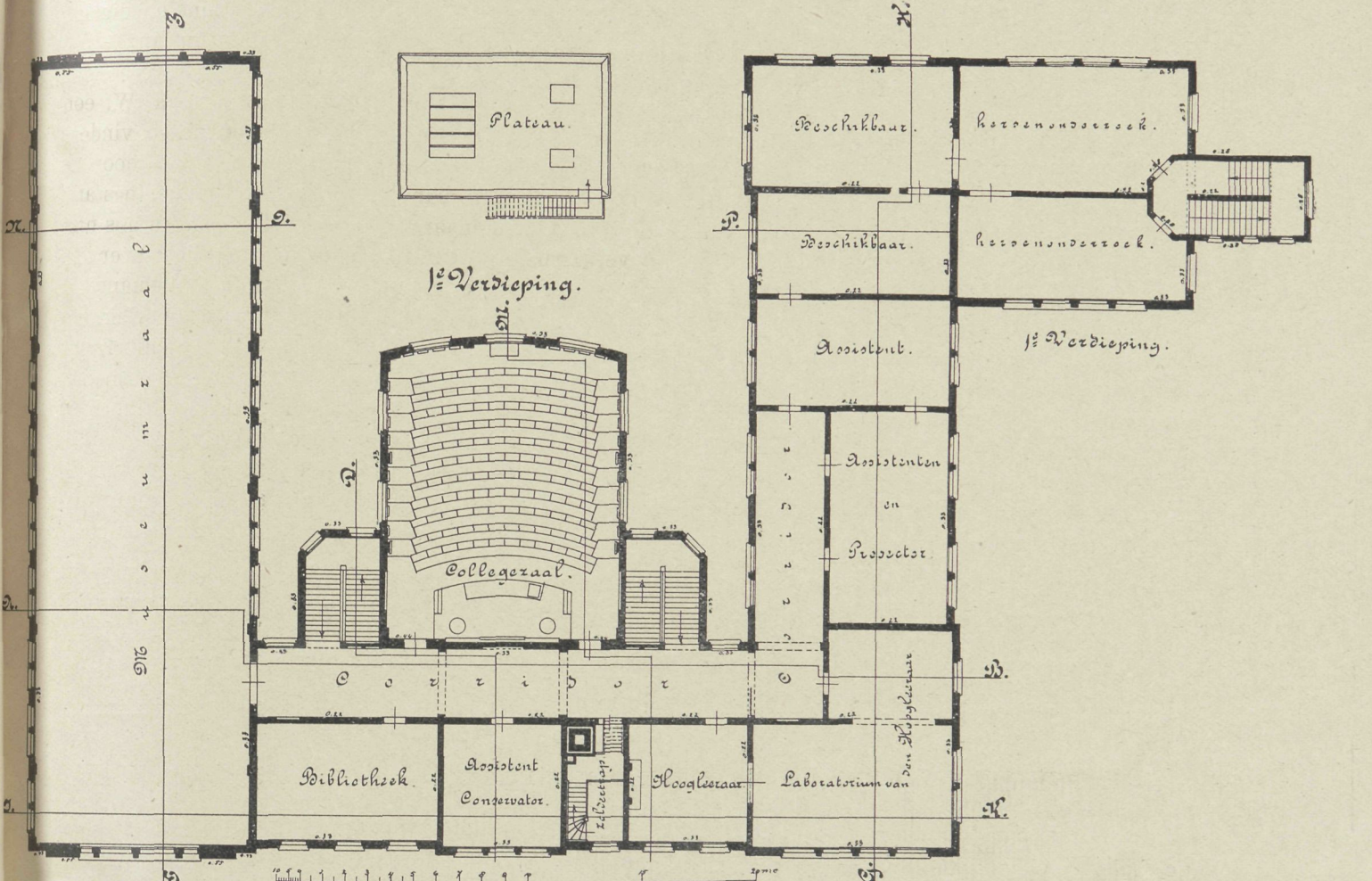
Bijna 25 jaar aaneen is reeds door de elkander opvolgende professoren in de anatomie aangedrongen op de stichting van een nieuw gebouw. Eerst in 1908 echter liet de Gemeenteraad zich vermurwen tot den bouw van een aan alle huidige eischen beantwoordend nieuw en volgens de wenschen en gegevens van den tegenwoordigen Hoogleeraar Prof. BOLK door den architect der P. W., J. BERN. SPRINGER, ontworpen ontleedkundig laboratorium. Een bedrag van f214.300 werd daarvoor toegestaan. Dit bedrag werd later

verhoogd met f19.000 ten behoeve van een aanbouw voor het Instituut voor hersen-onderzoek.

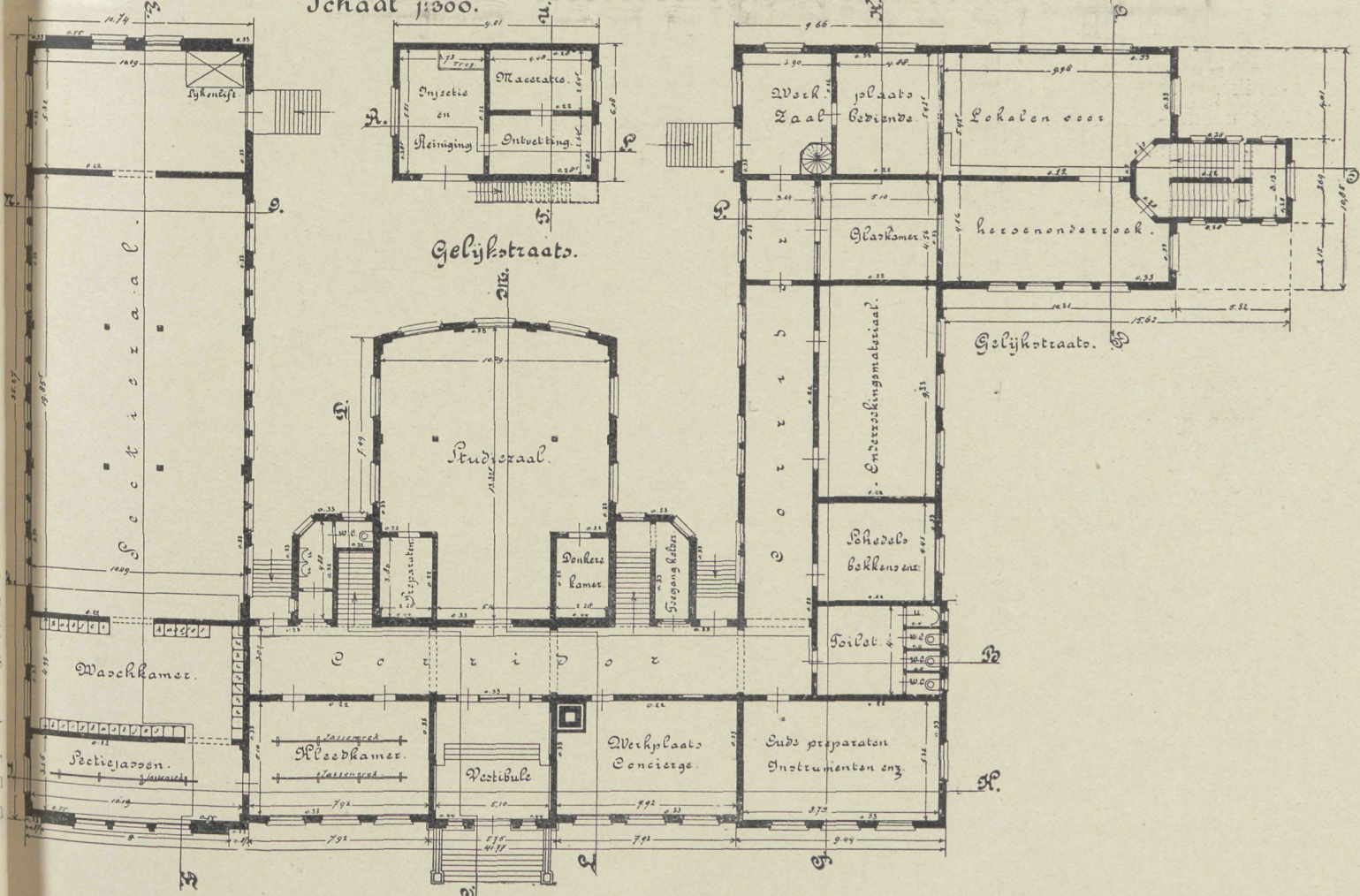
Door eenige bijgekomen werkzaamheden (o. a. verdieping van den lijkenkelder onder de groote sectie-zaal) alsmede door de omstandigheid dat de laagste inschrijver, de heer P. DE BRUIN, aannemer te Weesp, boven de begroting was, vermeerderde de bouwsom. Andere omstandigheden deden haar weer iets dalen. Nu onlangs werd door B. en W. ter regeling van de kosten van bouw en meubilair een aanvullingskrediet van f20.600 gevraagd. In totaal zal de bouw dus f259.900 gekost hebben.

Het laboratorium is zeer fraai gelegen aan de Mauritskade, op het terrein der voormalige oosterbegraafplaats, in het beroemde Muiderboschje, dat er menige boom voor moet zien vellen. De gevels zijn opgetrokken in rooden baksteen, afgewisseld met hardsteen.

Schaal 1:300.

Dat met den bouw van dit laboratorium een belangrijk bedrag gemoeid was, vloeide in hoofdzaak voort uit de hooge technische eischen die men in deze dagen aan een dergelijk wetenschappelijk instituut stelt. Architectonische weelde en overdaad zal men er niet vinden, en het laboratorium kon niet tevens een monument worden als bijv. dat der Münchensche Universiteit, dat HEILMANN & LITTMANN ontwierpen.

Welk een verschil alleen reeds in de opvatting der sectie-zaal, de hoofdruimte. Ginds een oplossing, waarbij de kosten een secundaire rol schenen te spelen, maar architectonische overwegingen een boventoon voerde. Hier moest gewoekerd worden.

Maar alles is er ruim, luchtig en verraadt streven naar het praktische en hygiënische.

De linkervleugel ter begane grond is bestemd voor het practicum der studenten. Door een kleedkamer waarin het straattenue achterblijft, wordt een kamer voor berging der sectie-jassen betreden en van daar, door een waschkamer waarin tevens een 180-tal kastjes ten dienste der studenten, de groote sectie-

zaal. Licht is hier een eerste vereischte en dit kan van alle zijden binnenvallen.

Onder deze zaal, en door een lift ermede verbonden, is de kelder waarin de lijken, na in een afzonderlijk gebouwtje op het binnenplein te zijn geprepareerd, worden bewaard.

De eerste verdieping is deels ingenomen door de werkkamers van den Hoogleeraar en zijne assistenten en door de bibliotheek. Hier strekt zich over den geheelen linkervleugel de museumzaal uit, een imponeerende ruimte van ± 350 M². oppervlak met zichtbare houten kap. Hier worden de verzamelingen en praeparaten opgesteld, die bij het onderwijs dienen. De amphitheatergewijs gebouwde kollege-zaal biedt aan 160 studenten plaats.

Het gebouw is thans uitwendig ongeveer voltooid. Met de inrichting echter, die bij een gebouw van dezen aard wel het merkwaardigst is, zal echter nog geruimen tijd gemoeid wezen. Wij hopen ter zijner tijd in de gelegenheid te zijn op bijzonderheden terug te komen.

DE ARCHITEKT EN ZIJNE STUDIE

REDE UITGESPROKEN 1 FEBRUARI 1909 IN HET KON. INST. VAN BRITSCHE ARCHITEKTEN
DOOR DEN PRESIDENT ERNEST GEORGE

(Vervolg en Slot.)

W e hebben al zooveel van zoogen. teekenaardigheid genoten, soms met bitter weinig fond erin, dat die nogal in discredit geraakt is. De geest wordt soms beter gebruikt, wanneer de vingers niet al te vaardig zijn. Dat neemt echter niet weg dat de aanleg om te kunnen teekenen en de denkbeelden met het potlood te kunnen uitdrukken een der gelukkigste gaven van den architect is, die aanhoudend geoefend moet worden. Maar men moet zorgvuldig de bedriegelijke maniertjes vermijden. We hebben wel eens teekeningen gezien, o zoo mooi op zichzelf, waardoor men de afwezigheid van een goed ontwerp over het hoofd zag. De teekening wordt dan beschouwd als het hoofddoel, inplaats van te zijn het eenvoudig middel of het diagram om ons het ontworpen gebouw te vertoon.

Het is merkwaardig om eens terug te zien op al de modes die geheerscht hebben in mijn eigen tijd. Toen ik nog leerling was werden de meeste perspectieven gekleurd en er stak een kapitaaltje in voor diegenen die ingewijd waren in de kunst van kleuren. Toen toonde GEORGE STREET, NORMAN SHAW en EDEN NESFIELD hoeveel van de werkelijke eigenschappen van een gebouw door lijnen konden worden uitgedrukt.

Een van de incidenten van dien tijd was de ontdekking dat één dier meesters een gekartelde driehoek gebruikte, waarmede hij bewonderenswaardig de daken kon weergeven. Ik moet bekennen dat ik zelf voor dat doel een teekenaar heb opgeofferd. Licht en schaduw, aangebracht hetzij door lijnen of hetzij met

het penseel, zijn zeer gewenscht om den vorm van het gebouw goed duidelijk te maken. Daar was ook een aardige manier, die goed voldeed, door de daken en vlakken wit te laten, alsof ze onder de sneeuw lagen, en hier en daar zwarte vegen aan te brengen. Het resultaat maakte wel vertoon, maar gaf geen eerlijk beeld van het toekomstige gebouw. Bij een van mijne omzwervingen ontmoette ik een aardig jongmensch, die van plan was om studie der kunst te maken. Ik weet niet zeker of hij teekenen kon, maar hij was vol belangstelling voor eenige blauwe en roode krijtjes, waarmede hij streekjes zette in sommige gedeelten van zijn werk, want hij had gezien dat de oude meesters in hunne studies aldus deden en hij wenschte dat zijn schetsen die zouden nabijkomen. Wanneer gewerkelijk teekenen kunt, doet het er weinig toe welk middel ge gebruikt om uwe gedachten te uiten, en dan zijn alle kunstjes zelfs een belemmering om de ware uitdrukking weer te geven. Een methode die onlangs nog beoefend werd onder de jongere studenten was om de lijnen te laten doorloopen buiten hun behoorlijke grenzen, waardoor een kroonlijst of een cordonband een onnatuurlijke beteekenis en belang kreeg en dat, inplaats van de omtrekken duidelijk aan te geven. Dit mag er nu levendig en schetsmatig uitzien, maar de tijd van een student is niet van zooveel waarde of ik mag hem wel aanraden nog een half uur te schenken om de teekening zóó te maken dat zij de onderdeelen juist aangeeft. Weest maar niet bang om methodisch en precies te zijn, inplaats

schetsmatig te werken. Niets is meer onuitstaanbaar dan vluchtige schetsen van een hand waarbij geen artistengeest behoort, impressionisme dat alleen in een krabbeltje bestaat.

Gelukkig ook wordt het niet langer meer als gedistingeerd beschouwd om zich als Bohemiëns aan te stellen. Ik herinner me nog heel goed dat bijna ieder akademisch student lange, wilde haren droeg; ik ben er zelf niet zeker van of ik ook niet meêdeed, maar in elk geval zou ik toch ook wel zoo hebben kunnen doen. Nu zie ik onder u gedistingeerde menschen met de meest korrekte kleeding. Toch zou ik willen zeggen, kleed u niet al te mooi, zoodat ge geen schetsboek, lineaal of duimstok in uw zak zoudt kunnen meenemen. Ge moet altijd zoodanig klaar staan voor uw werk, dat ge u [niet dringend geroepen gevoelt om deel te nemen aan het officieele middagmaal, waarvoor ge u moet kleeden. MICHEL ANGELO, was tevreden met wat brood te knabbelen na een werktijd van 15 uur; hij sliep weinig, omdat hij meende dat hij anders hoofdpijn kreeg; hij beweerde dat, hoewel hij zich rijk gewerkt had, hij toch steeds als een arm man had geleefd. We kunnen niet allen evenals deze reus ons lichaam geheel door den geest laten beheerschen, maar ik geloof zeker, dat een eenvoudige levenswijze moet worden nagestreefd door den waren kunstenaar. Gij zijt gelukkig door in dit leven een groot belang voor te staan; gij behoeft niet die dure genoegens of afleidingen die de gouden jongelingschap noodig heeft om zich voor verveling te vrijwaren. Veel goed [werk is verricht op een zolderkamertje en ik geloof dat het jonge mensch dat in goede omstandigheden verkeert, het moeilijker valt om zijn ziel in het werk te leggen, dan hij, voor wien de kunst vriendin en troosteres is. Nu is het niet mijn bedoeling dat de kunstenaar een zwoeger wordt; afwisseling, goed gezelschap en ontspanning zijn noodig om het werk prettig te doen zijn. Het is noodig om zich onder menschen te bewegen en goede vrienden te maken, want het heeft geen nut om een goed architect te zijn, wanneer ge geen klant hebt waarvoor ge kunt werken. Neem uitnoodigingen aan na uw werktijd en wanneer ge kunt, wek op verstandige wijze bij uw gastheer de belangstelling op voor eene verandering of verfraaiing van zijn huis.

Ik hoop met de meeste van u dat uw kunst belangwekkend genoeg is om de reden voor een vacantie-reisje te zijn, hetzij door eens een Zaterdag vrijaf te nemen of door een tiendaagsch tochtje in Bretagne te maken. Men zal u vertellen dat gij ontspanning na werk behoeft, die gij dan vinden zult in het golfspel of door wat te lanterfantten. Wat mij zelf betreft, heb ik bij ondervinding, dat ik meer verandering van gedachten en geestelijke belangen krijg door het zien en opnemen van mooie dingen, door den geheelen dag buiten te zijn, te schetsen en te meten in een omgeving en in een klimaat die, evenals diët en taal, verschillen van hetgeen ik altijd heb. Ons eigen mooie land geeft genoeg studiemateriaal, maar door het kanaal

over te steken heb ik ondervonden, dat men absoluut losraakt van het zakenleven.

Ik geloof stellig, dat in den tijd waarover mijn herinnering loopt, NORMAN SHAW het meest nagevolgd is, ik zou haast zeggen gecopiëerd is, tijdens al de gelukkige fazen van zijn werk. De krachtigste naturen zullen altijd veel navolgers hebben, velen die hunne manieren nabootsen. Ik waardeer nog steeds de verschillende boeken die ik kon bemachtigen met mijn jeugdig inkomen en onder deze behooren de schetsen van SHAW en NESFIELD.

In hun overzicht der Fransche bouwkunst zijn alle voorbeelden uit de middeleeuwen, gebouwen van later datum werden niet geteld. Ik herinner mij bij mijn eerste reizen in Frankrijk en Spanje de renaissance koorhekken in de kerken veroordeeld te hebben als slechte uitvindingen hoewel ik, tegen mijn oordeel in, toch door ze aangetrokken werd. We beschouwden een kasteel van LODEWIJK XII of van FRANS I als een rijke vondst, terwijl we een werk van MANSARD of VANBRUGH zwaar en saai vonden. Met algemeene instemming zoeken wij nu de voorbeelden van meer formeele bouwkunst en wat ons eens saai toescheen, vinden we nu waardig en statig en sommige zullen ons vertellen, dat onze eerste liefde, dat typisch schilderachtige nauwelijks voor ernstige architectuur gehouden kan worden. Zonder twijfel moet de student de meer zuiver klassieke werken bestudeeren, liever dan de schilderachtige Jacobitische of Hollandsche opvattingen of soms misvattingen ervan. Daar was een ernstige poging om de overleveringen te hervatten waarmede ten tijde der Tudors gebroken was. Tegenwoordig is het heerschende verlangen om de latere methodes te laten herleven die traditioneel waren geworden voordat de chaos ontstaan was, en hierin bestaat onze beste kans om tot een gelukkig doel te geraken.

We kunnen weer in de war gebracht worden door de stroomingen der mode, want geen afdoende wetten bestaan er voor zaken van smaak. Er zijn Oostersche rassen met een werkelijk fijn gevoel voor schoonheid, zooals men zien kan in hunne prachtige schikking van kleuren en in hunne kostelijke stoffen. Toch kan bij dezen een vrouw geen aanspraak maken op schoonheid, of zij moet bepaald dik zijn. Onze standaard verschilt van de hunne en onze smaak is meer algemeen. Het is daarom moeilijk zelfs voor de meest ontwikkelde om een open oog te houden voor de waardeering van datgene wat mooi is, zonder dat het op het oogenblik „en vague” is.

Het is onnoodig te wijzen op de voordeelen van algemeene kennis en algemeene ontwikkeling. Met vermijding van den zuiver archaeologischen geest is geschiedenis wellicht het belangrijkste punt en het meest overeenstemmend met onze algemeene gedachte of studie. 's Werelds geschiedenis is geschreven in haar architectuur en het is een gedeelte van onze opleiding de ontwikkeling te volgen en den groei na te gaan van de verschillende stijlvormen, daarbij in acht nemend

den invloed van het ééne land en volk op de andere. Onze belangstelling ligt minder in de namen of in de karakters en bijzonderheden van koningen dan in het werk dat verricht werd in de gegeven tijdperken en in de groote meesters der kunst die zulk een periode voortbracht. Wanneer een naam of een datum genoemd wordt dan kunnen we die in een milieu plaatsen door ons voor den geest te roepen de byzantijnsche middeleeuwsche of renaissance omgeving, waarin het onderwerp thuis behoort. Daardoor krijgt het verleden een duidelijk beeld voor ons. De kennis van vreemde talen is van onschatbare waarde voor den architect. Door mijn eigen luiheid om die te leeren of om hetgeen ik er van wist te onderhouden, zijn verschillende kostbare boeken voor mij gesloten. Terwijl men op reis dikwijls omgeven is door menschen waarmede dan een wisseling van gedachten of beleefdheden moeilijkheden opleveren.

Ik sprak over de studie van mooie gebouwen en over het gebruik en misbruik van het schetsboek dat we zoo gaarne vol aardige dingen thuisbrengen. In het zoeken hiervan kan ons mogelijk het edelste wat architectuur biedt, ontgaan. Het verhevene is niet gemakkelijk over te brengen in een schetsboek; het heeft geen nut om schilderachtige krabbeltjes te maken van het Parthenon of het Pantheon. Diegene die met groot gemak de teekenstift hanteeren, valt het niet zoo moeilijk de vingers te gebruiken dan den geest te oefenen.

Teekenen, waaraan ik een hooge waarde toeken, kan soms een strik worden, wanneer het tot plaatservanger wordt verheven voor overpeinzingen (en analytische gedachten, het uitvorschten van de redenen waarom de bepaalde vormen zijn toegepast, die ons zouden leeren of deze laatste zijn ontstaan door de noodzakelijkheid der constructie of als een onderdeel aan een mooie compositie.

Mijn medestanders verwachten misschien wel eenige opmerkingen van mij over schetsen in waterverf, die altijd tot mijn prettigste ontspanning hebben behoord. Onder gunstige omstandigheden van het klimaat, met een goeden vriend een dag door te brengen met het penseel in de hand op een plek die om haar schoonheid werd gekozen, is zoo heerlijk als men zich maar bedenken kan. De reizende student doet verstandig eens te gaan aquarelleeren als ontspanning na de meer exacte vorm van studie. Wij, architecten, beschouwen niet voldoende de waarde van de kleuren. We denken aan vorm en misschien aan licht en schaduw; te dikwijls slechts zien we voor ons een schema van den opstand. Iemand die schildert moet de gebouwen in perspektief zien en ook de kleur in aanmerking nemen en de verhouding tot de omgeving. Toch zou ik den student die ver genoeg is om een architectenprijs te verwerven van de koninklijke academie of van het koninklijk instituut willen verzoeken zich bij zijn vak te bepalen. Laat hij niet, omdat hij van oordeel is dat hij nogal aardig verft,

de architectuur ter zijde zetten, hoe groot de moeilijkheden zijn waartegenover hij staat, vóórdat paleizen en kathedralen hem zijn toevertrouwd.

Ik heb gesproken van teekenen en schilderen, en wat zal ik nu over de fotografie zeggen. De kunst, of zullen we zeggen de wetenschap?, brengt ons al de mooie plekken van de wereld onder het oog. Indische tempels, Venetiaansche paleizen, Oostersche minaretten, de gebeeldhouwde portieken van groote kathedralen en deze allen dikwijls genomen met oordeelkundige verlichting. Door fotografiën of reproducties van foto's worden de afbeeldingen der wereldschatten ons in ons leuningstoel gebracht. Wat den student betreft is dit een twijfelachtig voordeel. Datgene wat hij zonder uitspanning bereikt, is nauwelijks een bezit; hij had beter gedaan zich zelf uren in te spannen om een willekeurige teekening te maken dan zich te verzekeren van de beste foto's of van plaatwerken over zijn onderwerp.

In de laatste jaren zijn boeken van beteekenis aan onze architectenbibliotheeken toegevoegd. De onderwerpen met zorg bijeen verzameld door deskundigen laten de schoone huizen van ons eigen land op den voorgrond treden. Dit waardeeren we zeer. Intusschen dringen we bij de studenten er op aan ze niet te misbruiken, of ze als een verontschuldiging te nemen, waardoor het prozaische werk van opmeten en persoonlijke studie in den hoek wordt geschoven. Hij is geneigd om afgeleid te worden door de hoeveelheid van het materiaal dat voor de hand ligt en de menigvuldige uitvindingen die hem aangeboden worden, nauwelijks gelegenheid latend voor originaliteit. Daar is ook al de handige „kodak" waarmede hij kan instantanéekieken, wat hem anders een dag teekenen zou kosten. Wij aanvaarden deze voordeelen te gelijk met onze gevorderde beschaving, terwijl we ons afvragen of de kunst door de fotografie evenveel vooruitgaat als de muziek door de wonderlijke gramfoon.

Wij hebben de verschillende vormen van studie besproken, maar hoe kan nu de verkregen kennis het best worden toegepast of beproefd. Ik geloof dat er geen nuttiger oefening bestaat dan zich met hart en ziel toe te leggen op prijsvragen waarbij medailles in prijzen worden toegekend. Dit doende zijt gij tijdelijk den architect van een paleis of van eenig monumentaal werk met een grootheid en een afmeting, zooals gij wellicht nooit kans hebt om te bouwen. Of gij nu den prijs wint of een ander, het voordeel van het pogen blijft toch uw deel. Dan, een weinig later, begint gij voor u zelf en relaties die vertrouwen in u hebben dragen u een verbouwing of het bouwen van stal of een auto garage op. Uw tijd is dan niet geheel in beslag genomen en dan is het de moeite waard om, al is het dan ook om het tweehonderste gedeelte van den kans van winnen te doen, mede te dingen in een prijsvraag om uwe verbeelding en teekentalenten te oefenen. Het is werkelijk een oefening die waarde heeft. De prijsvraag is een absoluut

ongemotiveerd waagstuk wanneer men het uit een ander oogpunt beschouwd dan dit; een menigte die werk doet, wat slechts aan één wordt toebedeeld.

Zoals we reeds gezegd hebben, bestaan er modes in onze kunst en zij hebben invloed op den student. Het is aardig om op te merken dat, wat ook het onderwerp zij, of het „de landingsbrug” of „winkelgalerij” of „het paviljoen” is, een koepel van eerbiedwaardige afmeting het leidmotief in de ontwerpen is. Wellicht zullen koepels een kenmerk der toekomst-architectuur worden, maar gedurende mijn eigen bestaan is het mij nooit gegund geweest een koepel te maken.

We hebben methoden van studie en van werken en teekenen besproken, maar we moeten daarbij goed onthouden dat deze slechts voorloopige handelingen zijn. Ziende naar onze groote kathedralen en de prachtige monumenten van het verleden moeten we eens nagaan hoe weinig die te danken hebben aan teekenaarstalent. Geen mooie teekeningen zoals we die tegenwoordig zien, gingen aan den bouw van de Westminster Abdy vooraf. De meester-metselaar kalkte wat aanduidingen van wat er komen moest en die lijnen werden gevolgd met meer of minder nauwkeurigheid, terwijl de kleine onregelmatigheden bijdroegen tot de bekoring van het geheel. Het is aangenaam om opstanden en studies van gebouwen der groote meesters te vinden, maar deze zouden, wat het teekenen betreft,

de toets niet kunnen doorstaan met de tegenwoordige teekening. Wij beoordeelen den architect in hope naar zijne teekeningen en dit is meestal een goede proef van zijne beteekenis. Toch zouden we hen nog willen toeroepen dat zijne roeping moet zijn kunst en wetenschap ten nutte te maken aan de bouwkunst en dat er geen hooger roeping bestaat.

Een dichter heeft gezegd:

Bouwen! bouwen!

Dat is de edelste van alle kunsten.

Schilder- en beeldhouwkunst zijn slechts beelden,
Zelf slechts schaduwen, geworpen door andere

voorwerpen

Op steen of doek. Zij hebben in zich zelf

Geen zelfstandig bestaan. Bouwkunst

Bestaat in zich zelf, en niet in het schijnen

Van iets dat het niet is, overtreft hen

Gelijk substantie de schaduw. ¹⁾

¹⁾

To build! to build!

That is the noblest art of all the arts.

Painting and sculpture are but images,

Are merely shadows cast by outward things

On stone or canvas, having in themselves

No separate existence. Architecture

Existing in itself, and not in seeming

A something it is not, surpasses them

As substance shadow.

GEMENGDE BERICHTEN

Examen voor Aspirant-Opzichter bij den dienst van Weg en werken van den Mij. tot Ex. van Staatssp. Het examen wordt in April a.s. te Utrecht afgenomen. Schriftelijke aanmelding vóór 15 Maart e.k. aan genoemde Mij. Dienst van Weg en Werken te Utrecht. Onder overlegging van de in de „Voorwaarden” genoemde bescheiden en met opgaaf waarbij plaatsing verlangd wordt. Alleen worden toegelaten kandidaten, die niet jonger zijn dan 18 en niet ouder dan 25 jaar, het einddiploma eener H. B. S. met 3 jar. cursus bezitten, of eenig diploma of de volledige cursus van een ambachtsschool op uitnemende wijze hebben afgelegd, en zich bovendien verder in wis-, natuur- en werktuigkunde hebben bekwaamd, alles nader in de Voorwaarden (aan bovengenoemd adres verkrijgbaar) omschreven.

AMSTERDAM. De Westerkerk. In de Westerkerk vertoont een paar pilaren aan de zijde van de zware fundamenten van den toren afwijking, terwijl ook aan de muren daar ter plaaise scheuring is waar te nemen. Onmiddellijk is op last van de commissie van toezicht op de kerkgebouwen der Ned. Herv. Gemeente een onderzoek gelast, zijn de pilaren omsteigerd en worden de muren in observatie gehouden.

Heden werd door deskundigen een onderzoek naar de oorzaak der afwijking ingesteld. Zij achten verandering noodig, in afwachting van een nader rapport. „H. blad.”

Een bijdrage tot de kennis van het lood. In „De Ingenieur” van Zaterdag 1.1. publiceert de heer H. BAUCKE: een bijdrage tot de kennis van het lood, als „mededeeling uit het proefstation voor bouwmaterialen KONING & BIENFAIT”. De beschouwingen zijn met micro-fotogrammen van de structuur van verschillende loodsoorten verduidelijkt. De slotsom is:

1. Zuiver geplet lood vertoont kristallijne bouw, karakteristiek voor gewalst zuiver metaal. In onzuiver lood heeft de celstructuur de overhand.

2. De buigzaamheid van gegoten lood is even groot als die van gewalst lood. Lood vormt dus eene uitzondering op den regel. De buigzaamheid van lood wordt door gering gehalte aan antimoon, koper en zink sterk beïnvloed, en daart spoedig o) de helft van die van zuiver metaal. Tin heeft evenzeer

een verminderde buigzaamheid ten gevolge, doch de invloed van dit metaal is veel minder sterk dan die van genoemde bestanddeelen.

Onzuiver lood vormt bij herhaald buigen gemakkelijk oppervlakte-scheuren, die bij het buigen van zuiver lood niet optreden. Onzuiver lood bevat somtijds slakhoudende gedeelten, die bij éénmalig buigen en ook bij kloppen gemakkelijk oppervlakkige scheuren geven.

3. Er komt hier te lande veel lood in den handel dat met tin verondreinigd is, en welke verontreiniging moet worden toegeschreven aan het versmelten van soldeerhoudende afval (oud lood).

Het loodgehalte van dergelijk materiaal wisselt van $\pm 97-99,5\%$.

Dit materiaal kan zich doen kenmerken door geringe duurzaamheid en zijn gebruik verdient geene aanbeveling.

4. Tinvoeringbuis bevat in de tinvoering soms aanmerkelijke hoeveelheden lood, hetgeen als verwerpelijk moet worden beschouwd.

De aanwezigheid van dit lood moet worden verklaard door het gebruik van loodhoudende tin en niet door diffusie van lood in het tinlaagje gedurende het opbrengen van het tin.

Ontmanteling van oude gebouwen. In de „N. R. Ct.” kwam het volgende bericht voor.

Twee huisjes bij de Hooglandsche kerk te Leiden werden in 1904 door de gemeente aan het kerkbestuur verkocht op voorwaarden dat zij voor 1 Mei 1909 zouden zijn gesloopt.

„Thans is een verzoek ingekomen van den architect JESSE om op bovengenoemde ontbindende voorwaarde terug te komen, omdat het gebouwtje zoo aangenaam aandoet en de grootheid van de kerk zoo goed doet uitkomen. Dit verzoek heeft steun gevonden bij de Provinciale Zuid-Hollandsche archaeologische commissie, die, behalve om de door adressant aangevoerde redenen, ook daarom op het behoud der huisjes aandringt, omdat deze als goed voorbeeld van eenvoudige architectuur en als schepping van den verdienstelijken Leidschen bouwmeester W. VAN DER HELM verdienen te worden gespaard”.

Destijds is ook door de heeren DE STUERS en CUYPERS geadviseerd tot behoud der huisjes in kwestie.

Het zal den lezer, die zich herinnert hoe „De Bouww.” de vrijlegging der Nieuwe Kerk te Amsterdam in aestetisch opzicht betreunde, niet verbazen indien wij met dit verzoek van den heer JESSE instemmen, en dat wij hopen, dat de Raad alsnog op zijn besluit wil terug komen. De ontmanteling die een historisch geworden toestand plotseling wijzigt, heeft nog maar zelden een oud gebouw goed gedaan.

Internationaler Verband für die Materialprüfungen der Technik. Aangaande het Congres te Kopenhagen 7-11 September a. s. kan thans het volgende worden medegedeeld.

De Deensche Koning heeft het protectoraat over het congres aanvaard en zal vermoedelijk de opening van het Congres bijwonen.

Op den eersten Congresdag zal eene voordracht worden gehouden over de Deensche cement-industrie door den Ingenieur PAUL LARSEN.

Eene tweede belangrijke voordracht zal worden gehouden door J. E. STEAD over den vooruitgang der Metaalmicroscopie in de laatste jaren.

Woensdag, Donderdag en Vrijdag 8, 9 en 10 September zullen des voormiddags de Sectievergaderingen plaats hebben. Degenen, die aan de discussie willen deelnemen, worden verzocht vóór het begin der zittingen hiervan mededeeling te willen doen.

Eene officiële receptie der leden van het Congres op het Raadhuis te Kopenhagen zal op 8 September 's avonds plaats hebben, op 10 September een bezoek aan de havens van Kopenhagen, op 11 September aan Helsingfôr. Daarna zal eene excursie plaats hebben naar Aalborg, zetel der Deensche cement-industrie, Aarhus (2e stad van Denemarken), het noordelijk gedeelte van Denemarken en de Westkust.

De leden van het Congres betalen 20 Deensche kronen (ca. f14), voor dameskaarten 12 kronen (ca. f9).

Door het Intern. Verband worden „Mitteilungen” uitgegeven, ca. viermaal 's jaars. Deze „Mitteilungen” zijn ook voor niet-leden verkrijgbaar tegen Mk. 0,50 à Mk. 1.

Bestuurslid voor Nederland is de heer L. BIENFAIT W.-I. (Amsterdam) die zeker bereid is nadere inlichtingen desgewenscht te verstrekken.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Algemeene voorschriften voor de levering en keuring van bouwstoffen en voor de uitvoering en het onderhoud van bouwwerken door J. A. VANDER KLOES, Hoogleeraar in de Kennis en het Onderzoek der Bouwstoffen aan de Technische Hoogeschool te Delft. Tweede herziene druk. Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. BRIL, Leiden 1908. (Prijs f1.40, geb. f1.65.)

Deze 2e druk der A. V. wijkt op verschillende punten af van de voorgaande, uit 1894 dagteekenend. Wij zullen die niet uitvoerig aangeven. De belangrijkste hebben betrekking op de samenstelling van mortels, welke wijzigingen door den schrijver nader verklaard worden in zijn „Handleiding voor den metseler” en in „Onze Bouwmaterialen”. Ook de eischen voor keuring van ijzer en staal werden door den schrijver, met medewerking van den heer J. CONRADI herzien. In de administratieve bepalingen werden mede wijzigingen aangebracht, wier belangrijkste de borgstelling raken. Schrijver gaat daarbij uit van 't denkbeeld dat een geldelijke borg, 't zij persoonlijk, 't zij zakelijk, voldoende was.

Deutsche Kunst und Dekoration Afl. 5. 1909. Van HANS v. MAREES, de schilder die in 1873 de fresco's maakte in de Zoologische Bibliotheek te Napels, levert het eerste artikel vele afbeeldingen van schilderwerken en een beschouwing over zijn kunst. De Meubeltentoonstelling ter gelegenheid van 's Keizers jubileum gehouden, vormt de tweede bespreking in deze aflevering. Reproducties van meubels Arch.: CARL WITZMANN, CARL BRÄUER, HEINRICH KATHREIN, A. LOOS, Prof. PRUTSCHER, M. HERGESELL enz. illustreeren dit artikel. De andere beschouwingen behandelen de aesthetiek van de eettafel, keramische plastiek, het Deutsche volk en zijn kunstenaars (naar aanleiding van de schilderijen van A. JANK voor de zaal van den Rijksdag), een nieuw soort handwerk met kralen. Met eenige „ex libris” ontwerpen en monogrammen sluit deze aflevering.

Der Städtebau. Afl. I. 1909. Bij den aanvang van den zesden jaargang doet Prof. GOECKE een beroep tot medewerking der architecten aan een artistieke oplossing van het plan voor „Groot-Berlijn”. Belangrijk is het artikel van Baudirektor BALTZER over de pogingen tot instandhouding van het Lubecker stadsbeeld. Te betreuren is het dat reeds hier en daar „het schoone kleed van de vroegere koningin der Hansasteden” leelijk opgelapt is en vlekken de koningsmantel ontsieren. Vele pogingen zijn in het werk gesteld om te breken met de nonchalante wijze waarop nog tot voor korten tijd de materiële zijde van het bouwen geheel de artistieke verdrong. De eerste poging was de prijsvraag voor façades, uitgeschreven door de vereniging van kunstvrienden met hulp van de stad. Dit werkte echter niet het gewenschte uit, daar immers het geheele huis met zijne inwendige indeeling het uiterlijk bepaalt. De tweede poging ontstond door het hernieuwen der bouwverordeningen; ook dat leidde niet tot het gewenschte. Schrijver zet duidelijk uiteen de moeilijkheden om van het eigenaardige oude Lubecker

woonhuis, dat slechts uit 2 woon-etages en verder zolders en vlieringen bestaat, voor den tegenwoordigen tijd een rendabel huis te maken. Toch moet erkend worden dat verscheiden goede nieuwe huizen ontstaan zijn door samenwerking van bouwheeren en bouwmeesters, die het zich een plicht achtten het oude stadsbeeld in eere te houden. Verscheiden zeer goed gelukte voorbeelden geven ons de bijgevoegde plaatjes. Hoewel schrijver zich zeer goed bewust is dat de materiële belangen dikwijls het artistieke doel zullen negeeren, zoo is hij ook aan de andere zijde overtuigd dat „goede voorbeelden wekken”.

„Het terrein-vraagstuk voor steden”, door LUDWIG MULLER, waarbij het werk van Dr. K. VAN MANGOLDT geraadpleegd is en een schets voor een uitbreidingsplan van Lückau vormen de inhoud der andere artikelen. Volledigheidshalve moet nog een teekening van een woning-kolonie voor de papierfabriek van O. GÜNTHER te Greiz door GOECKE ontworpen, vermeld worden.

Sint Lucas Nr. 4, 5, 6. Verschillende artikelen dezer nummers zijn reeds verschenen in de Fransche uitgave en werden toen door ons aangekondigd b.v. de polychromeering der kerk te Dworp, de kerkmeubels volgens CAROLUS BOROMEUS, de geometrische verhoudingen van oude gebouwen, het kunstige kantwerk dat aan Paus Prus X werd aangeboden. Dus troffen als nieuw o.a. eene bespreking over het Stadhuis te 's Hertogenbosch naar aanleiding van de ontdekking van de Gothische keldergewelven onlangs door JAN MOSMANS. Bij een beschrijving door den ontdekker dier ruimte, knoopt C. F. X. SMITS een bespreking vast en vertelt dat vóór dit tegenwoordige Stadhuis in XIV stijl er een gestaan heeft in gothischen bouwtrant, waarvan hij nadere bijzonderheden mededeelt en waarvan een afbeelding bijgevoegd is. Eveneens lezen we met belangstelling het artikel VILLARD DE HONNECOURT, de 14de eeuwse bouwmeester, op de beteekenis van wiens bekend schetsboek (thans in de Bibliothèque Nationale te Parijs) door JAN STUYT nog eens gewezen wordt.

Architectura Nr. 8. Overzicht van de week. door E. BR. Eene scherpe kritiek op de tentoonstelling van Th. MOLKENBOER in het Sted. Mus. te Amsterdam. Een Nederlandse vliegmaschine, door den architect HAMERS uitgevonden en beproefd.

De huizen van EDISON. Afbeelding van het, bakleelijke model van zulk een gegoten huis.

Oud en nieuw op het gebied van kazernebouw, door A. E. REDELÉ en W. DUDOK. Dit opstel begint met de literatuur over dit onderwerp en kantteekeningen betreffende de geschiedenis van den kazernebouw, de massalegering en het paviljoensysteem, met afbeeldingen.

TECHNISCH GEDEELTE. Fundeeringmethoden (slot). Verwarmingen en ventilatie, door ing. JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEIJDEN (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 8. Mij. tot bev. der Bwk. Verslag der gehouden algemeene vergadering op 17 Febr. Brieven uit Den Haag, door J. F. VAN HOYTEMA.

Schrijver behandelt de kwestie van den verbindingsweg langs den Hofvijver en acht een dam in den vijver zeer verwerpelijk uit een aestetisch oogpunt.

Mij. tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Vragen gesteld bij het examen voor opzichter bij den dienst van Weg en Werken in Nov. 1908.

Opmerkingen over de uitbreiding van Amsterdam. Vervolg.

De Opmerker Nr. 8. Haagsche vraagstukken. Dit stuk handelt over de drie brandende vraagstukken in Den Haag, nl. de Hofvijver-, de Stadhuis- en de Schouwburgkwestie en het oordeel over deze kwesties door de H. H. M. A. VAN NIEUWKERKEN en BERLAGE.

De kroon op het werk. Over de nieuwe bestuursverkiezing van het Hoofdbestuur der Mij. tot Bev. der Bouwk. en de verschillende kwesties die zich daarbij voordeden.

Mij. tot bev. der Bouwk. Verslag der lezing van den heer RETERA over bouwbeeldhouwkunst in de Afd. 's-Gravenhage.

Een merkwaardige grafstede, door J. A. FREDERIKS (slot). Het graf van den Graaf-Koning WILLEM II te Middelburg

PERSONALIA

Met ingang van 1 April is benoemd tot opzichter-teekenaar, ten behoeve van de bewaring van en het toezicht op de gedenk-teekenen van vaderlandsche geschiedenis en kunst, W. A. HEMMING, te Woensel.

Voor eene benoeming tot gemeente-architect te Amersfoort zijn door B. en W. aanbevolen de heeren: 1. C. G. BELTMAN, civiel-ingenieur, ingenieur in algemeenen dienst bij de gemeentewerken te Arnhem; 2. G. GERLACH, civiel-ingenieur, directeur der gemeentewerken te Schiedam; en 3. H. J. KOLK, adjunct-directeur der gemeentewerken te Nijmegen.

Er waren 89 sollicitanten.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN
KEIZERSGRACHT 559 + + + +

+ + + + + ADMINISTRATIE:
FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No 9.

3 Maart 1909.

ECHO'S. VI

Heimatschutz.

Volkstümliche Kunst aus Schwaben im Auftrag der Kön. Württemb. Zentralstelle für Gewerbe und Handel herausgegeben von Direktor PAUL SCHMOHL unter Mitwirkung van Prof. Dr. EUG. GRADMANN. 511 Abb. Esslingen a. N. PAUL NEFF Verlag 1908. (25 Mark.)

In Duitschland is over de volle linie de strijd tegen de ontsiering van stad en land begonnen. Geen blad kan men opnemen of er wordt mededeeling gedaan van nieuwe stappen in de richting van „Heimatschutz”. Dan is het een prijsvraag voor landelijke model-bouwwerken, dan een verordening die beoogt het stadsbeeld te beschermen, dan een voordracht van overheidswege voor de bouwpatroons of wel een opvoedend geschrift. Er is eene levendige aktie. Misschien wordt het doel wel eens voorbij geschoten, in den juisten weg gedwaald. Er schuilt ongetwijfeld eenzijdigheid of overdrijving in menig protest en menigeen wordt onverdiend voor „vandaal” uitgemaakt. Maar alles is te verkiezen boven stilstand.

De „Heimatschutz” heeft ook in de waardeering van kunstwerken eene verandering teweeggebracht. In de geschiedenis wordt de „histoire bataille” van minder betekenis geacht dan de beschavings- en ontwikkelings-geschiedenis der menschheid. Een daaraan verwant verschijnsel deed zich voor in de kunstgeschiedenis waar een bescheiden, minder glansrijke en vroeger op den achtergrond staande kunstuiting juist waardeering heeft gevonden. Paleizen, voorname woonhuizen, kathedralen leverden vroeger bijna uitsluitend het studiemateriaal. Maar naast die „grande architecture” wordt nu ook een andere kunstuiting de aandacht — dikwijls zelfs bij voorkeur — waardig gekeurd.

Sedert meer en meer het belang wordt ingezien der oude volkskunst, de kunstuitingen van burger- en boerenstand uit vroeger eeuwen, neemt ook het aantal publikaties toe, die en studie- en propagandamateriaal brengen. Het studiemateriaal uit het verleden is propagandamateriaal om een toekomst voor te bereiden die in aesthetisch opzicht hooger staat dan het heden. Telkens blijkt opnieuw welk een verborgen schat aan bescheiden, maar daarom niet minder verdienstelijke, als voorbeelden en als uitingen van het schoonheidsinstinkt belangwekkende bouwwerken in elk land nog te vinden is. 511 Afbeeldingen — waarvan hierbij een losse greep van 7 specimina — telt het hier aangekondigde boek, en het zijn bijna even zoovele hoekjes in stad en dorp, bruggen, bouwkundige of decoratieve onderdeelen, die ons een hoog denkbeeld geven der oude kultuur, van het juiste gevoel, van lust en liefde en zin voor iets moois, iets gesoigneerds. En het merkwaardige is dat — met enkele uitzonderingen — wij niet te doen hebben met scheppingen van „kunstenaars” in de huidige beteekenis des woords. Hier spreekt dat aangeboren schoonheidsgevoel — „schoonheids-instinkt” noemden wij het zooeven — dat eertijds het volk in zijn geheel kenmerkte en een stempel drukte op al zijne verrichtingen.

De artistieke onverschilligheid en ongevoeligheid dezer dagen waren aan ons voorgeslacht vreemd. Ook het alledaagsche werd eventjes, misschien onbewust, door de kunst als 't ware aangeraakt en geadeld.

Waar zijn de dagen dat met Hoort kon gezegd worden:

Zegt iemand dat een mensch is tot het schoon genegen;
Het oog, door 't schoon verheugd, door 't leelijk wordt
gekweled

't Is klare waarheid, dat.

Behalve zulke meer bescheiden uitingen brengt het boek er ook vele van grooter artistieke beteekenis.

RAADHUIS TE BACKNANG ± 1700
 a BEGANEGROND ± 1600 a

VAKWERKHUIS TE ALPIRSBACH
 a 17DE EN 18DE EEUW a

RAADHUIS TE MARKGRÖNINGEN
 a 15DE EEUW a

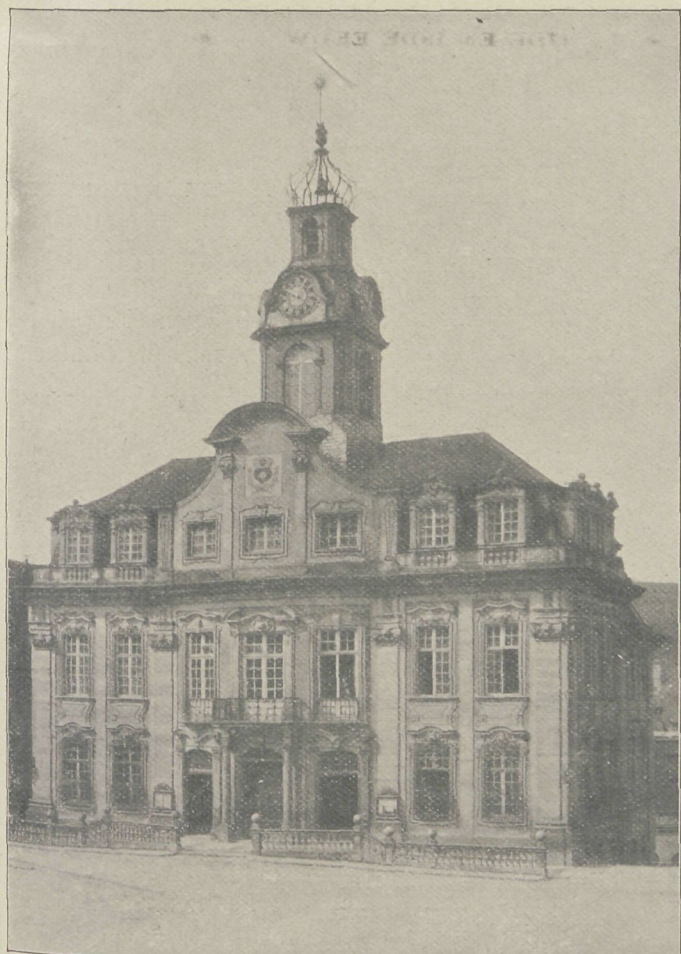

KÄTHCHENHAUS TE HEILBRONN. 16DE EEUW

WOONHUIZEN TE ROTTWEIL

RAADHUIS TE HALL
GEBOUWD 1730-36 DOOR HEIMBSCH EN ARNOLD

HIRSCHGASSE TE ULM

Eene enkele maal wordt ook het engere gebied dat door den titel wordt afgebakend, overschreden. Wie Duitschland kent, zal weten dat het oude Zwaben wel een der meest aantrekkelijke streken is voor wie met schetsboek of camera op reis gaat. Gemoedelijker is men nergens en bij de bouwwerken gaat schilderachtigheid gepaard met een typisch karakter. Bovendien bleef hier verre van de industrie-centra de oude atmosfeer nog het best bewaard.

Veel en velerlei valt er te zien en te genieten. Een grootsche kathedraal als die van Ulm valt in dit gebied en nergens zijn stemmiger dorpskerkjes; in kasteelen en abdijen hebben de middeleeuwen zoo goed als het Rococo, en de Renaissance van 16de en 17de eeuw vooral niet te vergeten!, hun beste beentje voorgezet en door alle tijden heeft ook een gezeten burgerstand haar kunstzin aan den dag gelegd.

In Wurtemberg — 't zij hier terloops ingelascht — wordt ook veel gedaan om den kunstzin des volks opnieuw te kweken. De „Zentralstelle”, die dit werk deed uitgeven heeft ook een architectonisch adviesbureau ingesteld, dat reeds vooral ten platten lande veel goeds uitwerkte. Aanvankelijk werd dit wel in de kringen van architecten met zeker wantrouwen begroet. De gebouwen die met zijne medewerking verrijzen, worden als voorbeeld elk weer het middelpunt van een serie navolgingen.

Men zegge nu niet dat een werk als dit alleen van belang is voor den landgenoot en een bredere aankondiging hier niet op hare plaats zou zijn. Dat te zeggen zou eene ontkenning wezen der diepere beteekenis van uitgaven als deze.

Er zijn hier algemeene lessen te putten. Welk een gevoel voor aanleg, vorm en stoffeering van plein en straat; welk een juiste begrippen omtrent de onderlinge verhouding van bouwwerken en voor hun plaats in het landschap; hoe werd, zonder pretentie te verraden, zonder valschen schijn na te jagen, een karakteristiek resultaat bereikt; hoe groote verfijning blijkt bij nader toezien juist de onopgesmukte architectuur vaak te vertoonen. En welk een eenheid danken bovendien die stads- en dorpsgezichten aan het verstandig aanhouden eener goed bevonden traditie. Deze vlocht, als 't ware een vereenigende band om de kunstuitingen van uiteenloopende tijden. Zij doet hare verschillen van vorm en geest geleidelijk in elkander overvloeien. Dat alles waar te nemen en de gelukkige effecten te ontleden en van hare oorzaken zich rekenschap te geven is van diepe beteekenis voor het wezen der bouwkunst en hare ontwikkeling. Zulke studie is van meer belang dan architectuurstudie in den traditioneelen historischen of topografischen zin.

Zulke lessen van algemeene beteekenis zijn uit dit album in ruime mate te trekken; vandaar dat wij de aandacht er voor vragen.

Het kan niet uitblijven of uitgaven als deze zullen veler oog openen, ook misschien voor verwante kunstwerken op eigen bodem, en velen een les zijn. Slechts eene bemerking zou te maken zijn zoo men hier te lande een dergelijk album zou willen samenstellen. De prijs is te hoog om het in zoo talrijke handen te stellen als voor het verdiende succes en het doel wel wenschelijk zou wezen.

GELOOF, WETENSCHAP EN KUNST

VERSLAG DER VOORDRACHT VAN M. B. N. BOLDERMAN C.-I. AFDEELING AMSTERDAM DER MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST. 26 FEBRUARI 1909

De bevordering der kunst als middel tot volksopvoeding zij een onderwerp van aanhoudende zorg der overheid.

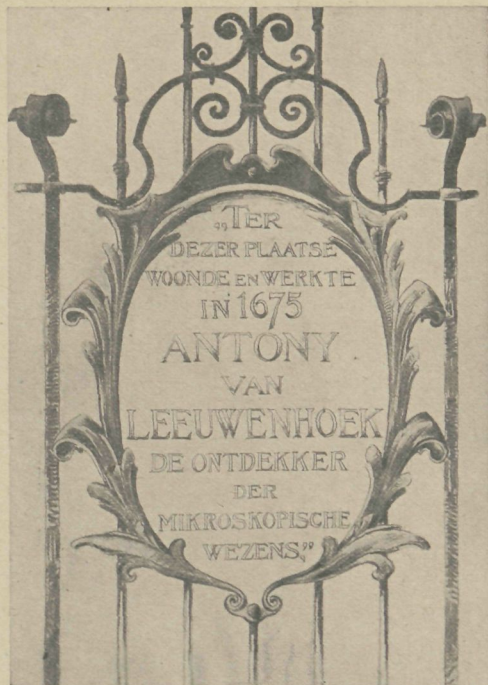
trekking dezer voordracht was uiteen te zetten dat de bescherming van overheidswege der schoone kunsten wenschelijk is, omdat hare beoefening en een bron van stoffelijke welvaart voor de maatschappij is en zij tevens tot zedelijke opvoeding der menschheid leidt. Aan de wetenschap dienen echter gelijke rechten toegekend. Immers, verstandelijke ontwikkeling is onmisbaar voor elke zedelijke beschaving. Velen vreezen van eene te hoog opgevoerde wetenschappelijke opleiding nadeel voor het godsdienstig gevoel ten onrechte. Want ook al heeft de wetenschap wetten en hypothesen geformuleerd en al heeft de bestudeering der kunst in het oude Babylon dingen aan het licht gebracht, die afwijken van de bijbelsche voorstellingen, toch behoeft men daarom in wetenschap en kunst nog geene ondermijning van het godsdienstig gevoel te zien.

CHARLES DARWIN is de eerste niet, die het zwaarte-

punt der ontwikkeling legt in de eigenschappen der stof en de schepping volgens een vast plan ontkent. Dat vindt men reeds bij klassieke filosofen als EPICURUS en LUCRETIVS. De stof is volgens hunne evolutie leer eeuwig. DARWIN'S beginsel is de natuurkeus en het overleven van den sterkste. Alles heeft zich voor hem geleidelijk ontwikkeld uit een lageren tot een hooger toestand. Steeds verder teruggaande komt men ten slotte tot de spontaan geworden naakte cel als het begin van alles wat bestaat. Dit stelsel verbiedt te denken aan een Schepper, een vast scheppingsplan en eene zedelijke wereld-orde. De waargenomen feiten zijn in strijd met de Bijbelsche scheppingsvoorstellingen.

Maar ook andere feiten, als de draaiing der aarde, is in strijd met wat de Bijbel zegt, bijv. als JOSUA de zon gebiedt stil te staan. De kerk wilde dan ook de leer van COPERNICUS omtrent het zonnestelsel aanvankelijk niet aanvaarden. Het vertrouwen in den Bijbel als Goddelijke Openbaring werd ook nog op andere wijzen aan het wankelen gebracht.

PRIJSVRAAG-GEDENKTEEKEN ANTONY VAN LEEUWENHOEK (ZIE BLZ. 56)

1^E PRIJS J. C. SCHULTSZ (DELFT)2^E PRIJS R. CRAMER (DELFT)

De vondsten te Babylon en Niniveh zijn in dit opzicht hoogst belangrijk. Reliefs aan de wanden van het paleis te Khorsabad gevonden, illustreeren blijkens de bijschriften, Bijbelsche verhalen. Er blijkt dat Babylonische zeden en gewoonten van Euphraat en Tigris in het Oosten tot den Nijl in het Westen heerschten. Bijbel en Joodsche beschaving staan onder Babylonischen invloed. De Sabbath is zelfs waarschijnlijk van Babylonischen oorsprong, immers zij was blijkens gevonden berichten, reeds in Kanaän in zwang vóór de komst der Joden.

In de bibliotheek van SARDANAPALUS is gevonden een verhaal van zekeren NOACH, dat een treffende gelijkenis vertoont met het Bijbelsch zondvloed-verhaal. En die zondvloed zelf verliest haar boven-natuurlijk karakter als men nagaat hoe die streken meer door geweldige overstromingen zijn geteisterd. In 1876 was er een, die aan 200.000 menschen het leven kostte, reusachtige oppervlakken land onder water zette en gepaard ging met een storm die tot 300 K M. zee-inwaarts de masten der schepen afknapte. In ouden tijd zal een dergelijke ramp — die vroeger nog grooter omvang moet hebben gehad — de zondvloed-legende hebben doen ontstaan.

Voor meerdere bijzonderheden kan worden verwezen naar de volgende werken:

LUDWIG PFAU: Freie Studien.

C. DRAPER: History of the conflict between Religion and Science.

L. BÜCHNER: Kraft und Stoff.

F. DELITZSCH: Babel und Bibel.

VON HUMBOLDT: Kosmos.

I. KANT: Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels.

E. HÄCKEL: Natürliche Schöpfungsgeschichte.

H. HARTOCH HEYS VAN ZOUTEVEEN: Geloofsbelijdenis en de vóór-historische mensch.

Dergelijke resultaten der wetenschap vallen velen, die in den Bijbel gelooven, zwaar. Zij stellen dan den eisch, dat de wetenschap zich niet bewege op een gebied waarop zij meenen, dat zij niet thuis behoort, opdat zij niet genoodzaakt worden afstand te doen van voorstellingen, die hun van jongsaf dierbaar zijn.

Elke opzettelijke poging om het godsdienstig gevoel aan te tasten is hoogst verderfelijck, maar daaraan maakt de wetenschap zich niet schuldig.

Doel van de wetenschap is de uitvorsching der waarheid, en het zoeken der beheerschende wetten. Waarheid is het gehalte der dingen in tegenstelling tot het omhulsel. Waarom dus het wantrouwen in de wetenschap? Immers de geleerde bezit buiten zijn kenvermogen ook gevoel, dat hem in staat stelt in den Bijbel te gelooven.

Elke wetenschap, wil zij dien naam verdienen, zeide

BUYS BALLOT, moet juist dienen om den oneindige te openbaren.

Een voorbeeld kan dat aantonen. KANT en LAPLACE hebben hypothesen opgesteld, over het ontstaan der wereld. Beide theoriën berusten op de werking van de middelpuntvliedende krachten. Zij dachten zich het heelal in den aanvang gasvormig, en draaiend om een as. Dan zou eerst ontstaan een lensvormig lichaam. Door de middelpuntvliedende kracht scheidden zich ringen af, die door ongelijke afkoeling openscheurden en zich samentrokken tot bollen, welke op hare beurt weer ringen afscheiden, welke zich eveneens tot bollen vormden. Eindelijk, onder den invloed der afkoeling, bleef een kern over, de zon. De tot bollen samengetrokken ringen werden de planeten, de daarvoor afgezonderde bollen werden de manen, één ring bleef ring, de ring van Saturnus. Hoezeer zulke theoriën ook indruischen tegen de voorstelling die de Bijbel over eene goddelijke schepping geeft, toch verklaren zij niet de herkomst der oorspronkelijke massa, die Newton als van God gegeven aanneemt.

Het oneindige is voor den mensch een bron van genot. Het ontsnapt aan zijn bevattingsvermogen. Toch begrijpt hij, dat er steeds een eerste oorzaak zijn moet van al wat bestaat. Dit besef is de kern van den Godsdienst. Geen enkel wetenschappelijk betoog kan dit besef weg redeneeren. Daarom behoeft men in de wetenschap geen belagster van het godsdienstig gevoel te zien. Waar de wetenschap eindigt, daar begint het geloof.

Het vermogen te kunnen onderscheiden is in zekere mate een eigenschap van de stof in het algemeen, maar de mensch onderzoekt de dingen in verband tot tot elkander en vindt daardoor de wetten, die de verschijnselen beheerschen. Zoo brengt hij de waarheid voort. Wil zijn geheugen de opgenomen indrukken vasthouden, dan moet zijn geest daar een beeld van vormen, waarin de eigenschappen en kenmerken zijn vastgelegd. Zóó komt het ideaal tot stand.

Het is nu de taak van de kunst om het ideaal als gevormde gestalte over te brengen uit den inwendigen mensch in de wereld buiten hem.

De naakte werkelijkheid is echter nog geenszins ook de aesthetische waarheid. De kunst zou haar doel missen zoo zij slechts toevallige uitingen voorstelde. Door haar moet tot uiting komen de wet, het kenmerkende en uitstekende van reeksen verschijnselen. De kunst geeft eene voorstelling van de kracht van het schoone, die verheffend werkt op de ziel van den mensch en bijdraagt tot de zedelijke ontwikkeling der menschheid. Het schoone is de afschaduwing van het Goddelijke. De staat mag de kunst dan ook niet beschouwen als een zuiver materiële of industriële aangelegenheid. De kunst heeft hoogere roeping. Gelijk de wetenschap op haar gebied, is echter ook de kunst van groot belang voor de ontwikkeling der industrie. Van de drie vormen van nijverheid, 1. voortbrenging, (d.i. het winnen der grondstoffen, bijv. het winnen van het erts), 2. toebereiding (hunne geschiktmaking voor ver-

werking, bijv. de hoogoven) en 3. verwerking, (de smid die het ijzer tot gebruiksvoorwerpen omwerkt), kan bij dit laatste het vernuft zijne volle kracht ontwikkelen ter veredeling van de materie.

Nijverheid in de hoogste macht is die, waarbij de hoeveelheid in de hoedanigheid verdwijnt. Dat is bij de kunst het geval. Deze verdient dan ook uit economisch oogpunt meer dan iets anders de belangstelling van overheidswege.

De geest heeft behoeften en hoe meer hij verkrijgt, hoe grooter wordt ook het verlangen. Terwijl de nijverheid in hare voortbrenging beperkt is, het aanbod de vraag in het algemeen niet vergroot, en zij onderworpen is aan de markt, beheerscht daarentegen de kunst de markt, omdat zij zelf de behoeften in het leven roept. Immers de kunst ontwikkelt den geest en schept zich daarmede de bronnen van afzet. De kunst stuit op geen grenzen van verstand. Zij brengt blijvende, ja, met toenemende beschaving, steeds vermeerderende waarde voort.

Kunst echter werpt niet alleen zedelijke rente af, maar is bovendien in klinkende munt te waardeeren. Zij heeft praktische waarde, want zij is de hooge school van de verschillende handwerken en industriën. De geschiedenis toont dat door verschillende voorbeelden aan.

Attica, klein van omvang en dor van bodem, dankte zijn macht en rijkdom aan de opbrengst van zijn kunstvaardige industrie, die door de overheid krachtig werd gesteund. Macht en rijkdom kwamen daar door roem en luister. Later, in de middeleeuwen, is Venetië het centrum van handel, nijverheid en kunst.

De kunst staat geenszins tegenover de maatschappij als een schuldenaar die ten achter is bij zijn schuld-eischer. Men rekene de fabelachtige sommen na, welke de kunst voortbrengt, door de industriën, die zij voedt.

En waar zijn industriëelen die grooter zaken doen dan kunstenaars als GOETHE, SHAKESPEARE, BEETHOVEN, RAFAËL?

Men ontwikkelde het volk en leere het de kunst begrijpen. Gemis aan aardse goederen behoeft het geluk niet aanmerkelijk te benadeelen, omdat de genietingen van den geest eindeloos zijn. Daarom is het de plicht van den staat, als opvoeder van het jonge geslacht, om aan dat geslacht zijn erfdeel in beschaving, dat afgestorven geslachten nalieten, met woeker uit te leveren. Die schuldwijting geschiedt door de opvoeding. De staat is gegrond op den vooruitgang, de vooruitgang is gegrond op de opvoeding. Zonder opvoeding geen vooruitgang, zonder vooruitgang geen staat.

De staat dient de kunst te bevorderen, het schoonheidsgevoel aan te wakkeren. Maar op den voorgrond staat het kweken van kunst aan eigen haard. Het schoonheidsgevoel kan niet worden aangeleerd maar moet aangewakkerd worden. Welke opvoeding tot kunst is nu de beste? Ongetwijfeld die door een omgeving van louter schoone, smaakvolle zaken. Die raad is echter onuitvoerbaar. Daarom trachtte men althans zooveel mogelijk het leelijke te vermijden.

In het woonvertrek, de dagelijksche omgeving van het kind, heersche rust en vrede, d. i. harmonie. Welke schoonheidsgedachten echter kweeken school- of kantoorlokalen van de traditioneele kaalheid en wansmaak? En toch moeten in zulke omgeving duizenden kinderen en jonge mannen hunne dagen doorbrengen.

Zal de kunst worden wat zij wezen kan, zal zij den invloed gaan uit oefenen, welke een zegen kan worden voor de menschheid, dan dient het kunstonderwijs op groote schaal te worden ingevoerd. Men zegge niet, alles te verwachten van het genie dat zijn weg wel onder alle omstandigheden zal banen. Hoevele kleinere talenten gaan niet verloren! Ook voor hen biedt de maatschappij plaats en gelegenheid. Het is een dwaze zucht om tot elken prijs oorspronkelijkheid te willen. De nabootsende kunstenaar zal van nut zijn als hij de bescheiden woning weet te sieren, met de stralen welke hij van het genie vermag op te vangen.

De kunst, welke afkeerig is van zulke werkzaamheden, die haar onder het volk brengen, zal nooit een nationale kunst worden en alzoo haar schoonste doel, te leiden tot volksbeschaving, missen.

GEMENGDE BERICHTEN

Toeval of . . . iets anders? In TEN HAGEN'S „Algemeen Ned. Advertentieblad” van 20 Febr. l. l. trof ons een artikel over „Steenen en platen uit zaagsel, kalk, zand en cement”, quasi overgenomen uit de „Beton-Zeitung”.

Nu bevatte „De Bouwwereld” bijna twee maanden te voren, in Nr. 1 van dezen jaargang, onder denzelfden titel een bericht, dat blijkens het onderschrift vertaald was uit de „Beton-Zeitung”.

Het is nu wel zeer toevallig (hm, hm!), dat de volijverige redakteur van TEN HAGEN'S veelgelezen orgaan, in absoluut dezelfde bewoordingen, en met woordelijk dezelfde vrijheden van bewerking als onze medewerker, dat zelfde stukje vertaalde. Welk een roerende eensgezindheid, welk een bloot toeval! Want, niet waar, het „Alg. Ned. Adv. blad” wordt door zijn wakkere Redactie toch niet met schaar en lijmpot geredigeerd?

Het Bouwkundig Instituut „Jacob van Campen” (Amsterdam) dat zich op Correspondentie-onderwijs toelegt, verspreidt een uitvoerig prospectus, vergezeld van de programma's voor verschillende examens voor opzichter, teekenaar, leeraar M. O., meester en gezet, waarvoor het Instituut opleidt. Eene gevoelige leemte van dit prospectus is wel, dat het niet de namen der leeraren of medewerkers vermeldt, welke zeker meerdere kracht zouden bijzetten aan de gunstige beoordeelingen van enkele leerlingen.

Het Centraal bureau van advies voor eigen studie der Maatschappij tot nut van 't algemeen, beoogt als betrouwbaar tusschenlichaam werkzaam te zijn tusschen hen die niet in de gelegenheid zijn, het voor hen noodige onderwijs op de gewone mondelinge wijze te ontvangen en daarom onderwijs per correspondentie wenschen in een of ander vak of taal, en de personen die aanbevelenswaardig en bereid zijn, te dit onderwijs, desgevraagd, te geven; 2e omtrent de te gebruiken handboeken te adviseeren, en zoo de aanvragers te helpen, langs den kortsten en besten weg het voorgestelde doel te bereiken.

Het Bureau is samengesteld uit Dr. D. Bos, voorzitter, J. BRUNWOLD RIEDEL, directeur-secretaris en de volgende leden, J. IJZERMAN, dir. O. H. S., Amsterdam (handelsonderwijs, d. i. handelsrekenen, talen en handelscorrespondentie); E. MEYER, dir. O. H. S., Arnhem (idem); Dr. A. BORGMAN, dir. van de school voor handel en nijverheid, Enschedé (handelsonderwijs en industrie); G. MEYER, dir. Kweekschool, Amsterdam (lager onderwijs); L. C. T. BIGOR, dir. Kweekschool, Arnhem (lager onderwijs); W. KREUKNIET, accountant, Rotterdam (boekhouden); B. J. OUDAG, architect, Amsterdam (bouwkunde); H. J. C.

Met kunstonderwijs is men er echter niet.

Het doel van het kunstonderwijs is immers niet de vorming van menschen die kunnen teekenen, maar de bevordering der kunst zelf. Niet in de school maar in het leven groeit de kunstenaar op. Hij moet gelegenheid vinden te arbeiden.

De staat moet de kunst meten met dezelfde maat als hij het de wetenschap doet; zij moet geld verschaffen en den kunstenaar openbaren arbeid geven. De industrie zou er al spoedig den schadelijken invloed van ondervinden als de staat eens de gelegenheid sloot tot beoefening van wetenschappelijke theorie, zeggende dat die van geen direkt nut was. Welnu, de kunst is in dezelfde konditie. Edoch de staathuishoudkundigen laten zich ten haren aanzien niet vermurwen al heeft een autoriteit onder hen als Prof. VISSERING, wel degelijk op de wenschelijkheid gewezen de kunst van overheidswege te bevorderen. De bodem der geldkist pleegt reeds in zicht te zijn, eer de kunst aan de beurt komt. Alsof er voor den staat een beter werkkracht, en grooter levensbelang was, dan een verlicht en zedelijk ontwikkeld volk!

Haver, Secr. Bond van Technici, Amsterdam (technische vakken); Mr. L. A. BYRAU, Delft (gemeente-administratie); A. E. MEYER, boekhouder Twentsche Bankvereniging, Amsterdam (boekhouden). Voor het vak „waterbouwkunde” en de opleiding voor Posterijen, telegrafie en telefonie zullen weldra leden worden aangewezen. Voorts heeft het Bureau zich verzekerd van de medewerking van een aantal leeraren, leeraren en deskundigen.

Om den leeraar zooveel mogelijk in te lichten omtrent het doel dezer lessen, worden hem eene door den aanvrager ingevulde vragenlijst alsmede het daarop door het daartoe aangewezen lid van het Bureau gegeven advies gezonden. Indien eenigszins mogelijk, zullen de correspondentielessen worden geopend met een persoonlijke kennismaking en nu en dan worden afgewisseld door een mondelinge les.

Het Bureau controleert de doelmatigheid van de gegeven lessen, door inzage van het gemaakte en door de leeraren gecorrigeerde schriftelijk werk.

Op deze wijze stelt het Bureau zich voor, op doelmatige wijze de belangen van hen die onderwijs per correspondentie noodig hebben en van hen die bereid zijn dit te geven, te kunnen bevorderen. Reeds zijn eenige aanvragen ingekomen. Het is te verwachten, dat na de bekendmaking in de bladen, dat het Bureau geopend is, velen van deze nuttige instelling zullen willen gebruik maken.

Schouwburg te 's Gravenhage. Volgens een bericht uit de „Avondpost” bestaat bij B. en W. van 's-Gravenhage het voornemen om den Raad voor te stellen een prijsvraag uit te schrijven voor den bouw. In het adres aan de Tweede Kamer betreffende de vernietiging door de Kroon van het Raadsbesluit betreffende den schouwburgbouw, zouden B. en W. door overlegging eener uitgewerkte begroting tegemoet willen komen aan het bezwaar van den Raad van State dat de financiële gevolgen niet te overzien zijn.

„Rex Flintkote”-dakpapier (vertegenwoordiger: OOSTERMEYER & Co., Amersfoort) is eene hier te lande nieuw geïmporteerde dakbedekking van Amerikaansch fabrikaat. Het wordt volgens het prospectus vervaardigd door wolfilt te drenken met een vloeistof, die bestand is tegen zuren, dampen en gassen en het filt bovendien waterdicht maakt en dan onder sterken druk te persen. Vervolgens worden beide zijden nog behandeld met een speciaal mengsel en aan een kant bedekt met een laag fijn gemalen vuursteen. Teer wordt bij de fabricage niet gebruikt, 'teen het voordeel heeft dat dit dakpapier 's zomers niet week, 's winters niet bros wordt.

Het dakpapier wordt gelegd met het gemalen steenlaagje aan de onderzijde. Dit zou het voordeel hebben dat tusschen de bebording en het papier steeds een luchtlaagje aanwezig blijft dat rotting belet.

Als een lichte (2 KG. per M²), brandvrije en tegen kou en warmte isoleerende dakbedekking wordt het Rex Flintkote-

papier aanbevolen, hoewel het niet zoo buitengewoon goedkoop is. Door zijn gemis aan teer wordt het bovendien in het bijzonder geschikt genoemd voor de tropen, waarvoor het onder den naam van „Australit-Dakbedekking” in een bijzondere samenstelling geleverd wordt.

Het leggen geschiedt eenvoudig. De naden worden met „Rex Flintkote-Cement” op elkaar geplakt, en gespijkerd met vertinde en van doppen voorzien nagels, die in de cement waterdicht sluiten. Lood- of zinkwerk voor af- en aansluitingen bij muurwerk enz., wordt gezegd overbodig te zijn. Het geheele dak kan met dit taai, leerachtige papier worden gedicht.

Tien jaar garantie wordt gegeven mits het dak eens in de vier jaar wordt geschilderd met een speciale verf „Rex Flintkote Roof Paint”, waarmede men tevens aan het dak de gewenschte kleur kan geven.

Roesten van ijzer in gewapend beton. De heer S. J. RUTGERS C.I. (Rotterdam), schreef in „De Ingenieur”:

„Op de bijeenkomst der Internationale Commissie voor beton-ijzer te Bazel, is besloten tot het samenstellen van een statistiek van wetenschappelijke proeven, welke in de verschillende landen zijn genomen. Daaraan zal worden toegevoegd een overzicht van proeven, ter controle van uit te voeren werken in beton-ijzer. Het ligt in de bedoeling de gegevens van de vertegenwoordigers der verschillende landen te vereenigen tot een rapport, dat aan het Internationale Congres te Kopenhagen in 1909 zal worden voorgelegd.

Ten einde de bedoelde statistiek voor Nederland zoo volledig en betrouwbaar mogelijk te doen zijn, scheen het gewenscht deze vooraf in „De Ingenieur” te publiceeren, ten einde gelegenheid te geven tot het maken van opmerkingen of het doen van aanvullingen, evenals zulks indertijd is geschied met de statistiek omtrent ongevallen.”

En dan volgt het voorloopige rapport. Wij ontleenen daaraan het volgende over proeven omtrent haarscheurtjes:

„Zeer belangrijke proeven vormen die, welke genomen zijn om de aanwezigheid van haarscheurtjes aan te toonen. Daarbij werden balken aan een buigings-moment onderworpen, zodanig, dat de getrokken zijde naar boven was gekeerd. Bij de methode toegepast door den heer P. A. M. HACKSTROH werd dan bij een bepaald buigend moment de bovenzijde van den balk overvloedig bestreken met een verdunde anilineoplossing, waarna men deze onder handhaving van het moment liet opdrogen. Na slooping konden de haarscheurtjes, die met het bloote oog volstrekt onwaarneembaar waren, zeer duidelijk worden aangeoond, doordat de roode aniline daarin was doorgedrongen en opgedroogd.

Deze methode is nog verbeterd door den heer A. C. C. G. VAN HEMERT, die gedurende het belasten der balkjes daarop strepen van met water verdunde anilinekleurstof aanbracht, welke voortdurend vochtig werden gehouden. Zoodra ergens een haarscheurtje ontstaat, ziet men de roode verfstof zijdelings uitschieten en kan men aantekening houden van het moment, waarbij zulks geschiedt. Aan het einde van de proef wordt dan bovendien de geheele bovenzijde met aniline verzadigd volgens de methode van den heer HACKSTROH. Zoodoende levert één enkele proef reeds een overzicht omtrent de vraag bij welke momenten haarscheurtjes ontstaan en tot welke diepte deze doordringen.”

Tenslotte nemen wij uit het voorloopig rapport nog het volgende over betreffende proeven omtrent den invloed van zeewater:

„Onder leiding van den heer H. WORTMAN, hoofdingenieur-directeur van den rijks-waterstaat, werden een viertal balkjes opgehangen aan den steiger te IJmuiden. De balkjes waren 10 c.M. hoog en 15 c.M. breed en gewapend met 3 rondijzers, dik 10 m.M. De ophangpunten bevonden zich op een afstand van 2 M. uit elkander, terwijl in het midden een gewicht was aangebracht, dat steeds onder water bleef en zoodoende een contante kracht uitoefende van 400 K.G. De balkjes zelf waren bij eb en vloed afwisselend in de lucht en in het zeewater. De samenstelling van het beton was 400 K.G. cement per M³. beton. De berekende ijzerspanning bedroeg ruim 1200 K.G. onder verwaarloozing der trekspanningen in het beton. Na respectievelijk twee en drie jaren in belasten toestand aldus opgehangen te zijn, bleek bij slooping het ijzer, behoudens enkele plaatselijke oppervlakkige roestvlekjes, volkomen onaangestast. Het sloopen van de twee oudste balkjes geschiedde in tegenwoordigheid van de leden der Commissie tot het ontwerpen van voorschriften voor beton-ijzer in Nederland”.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Eine Spanienreise von JOH. KLEIN. Kgl. Kommerzienrat in Firma KLEIN, SCHANZLIN & BECKER. Frankenthal.

Een reklame in fijnen vorm heeft de bekende machine- en armaturenfabriek voorheen KLEIN, SCHANZLIN & BECKER te

Frankenthal in de Rijnpalts — hier te lande vertegenwoordigd door de heeren VAN BURKOM & SON (Amsterdam) — verspreid. In een goed uitg-voerd en rijk geillustreerd boekje, waarin ook de architect talrijke hem in het bijzonder interesseerende afbeeldingen zal aantreffen, heeft de directeur Handelsraad KLEIN zijne herinneringen aan een reis naar Spanje vereenigd. Door het boekje verspreid komen dan nog afbeeldingen voor van de uitgestrekte fabrieken der firma en van door haar vervaardigde werktuigen.

Das Wohnhaus und seine Hygiene von Prof. H. CHR. NUSZBAUM Verlag ALF. KRÖNER, Leipzig 18 Mark

Architectura Nr. 9. Overzicht van de week. Vervolg der beoordeeling van de tentoonstelling. MOLKENBOER in 't Suassomus en van de aanstaande Middenstands-tentoonstelling te Amsterdam te houden. Eerst breed opgezet, zal zij nu eindigen in een kleine tentoonstelling in het Paleis voor Volksvijf.

Prijsuitreiking aan de bekroonden in de Damprijsvraag. Verslag van de feestelijke uitreiking der prijzen, door den heer VAN HASSELT.

De Berner Conventie. Stand van deze overeenkomst betreffende het vormen van een internationaal verbond tot bescherming der werken van letterkunde en kunst, met den tekst der herziene Berner-Conventie, door P. J. C. KLAARHAMER. Hun structuur mag na jaren niet veranderd zijn.

Oud en nieuw op het gebied van kazernebouw, door A. E. REDELE en W. DUDOK (Vervolg). Dit deel handelt over massakazernebouw en over de eischen aan de bouwmaterialen te stellen, die niet alleen aan technische eischen, doch ook aan bacteriologische eischen moeten voldoen.

TECHNISCH GEDEELTE. Verwarming en ventilatie, door ingenieur JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEIJDEN. (Vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 9. Brieven uit Rotterdam, door M. Hierin wordt behandeld de tentoonstelling van teekeningen van Rotterdamsche stadsgezichten uit de 18e eeuw. Met afbeeldingen.

Opmerkingen over de uitbreiding van Amsterdam. Verdere beschouwingen over ideale stadsuitbreidingen met schets voor eene ruime stadsche bebouwing.

Brieven uit België, door X. Y. Z. De schrijver verwacht veel beweging in het bouwen, behalve voor de a.s. tentoonstelling te Brussel in 1910, aan de geprojecteerde monumentale bouwwerken te Brussel, o. a. de nieuwe monumentale gebouwen naast de Arc de Triomphe en ter gelegenheid van de a.s. tentoonstelling te Gent in 1913. Ook te Antwerpen zijn vele nieuwe plannen aanhangig.

Prijsuitreiking aan de bekroonden in de Damprijsvraag. Den Haag, de Vijver met zijn omgeving, door JEAN D. LANDRE. De quintessens is dat men aan het stadsschoon te 's-Gravenhage, dat een Europeesche vermaardheid bezit, niet moet tornen.

De Opmerker Nr. 9. Een Rijksproefstation voor Bouwmaterialen. (Vervolg).

Bouwkunst en Vriendschap te Rotterdam. Verslag der gehouden vergadering waarop de heer JAC. VAN DEN BOSCH een voordracht hield over: Gebruikskunst en kunstnijveraars.

PERSONALIA

Te Amersfoort werd benoemd tot Gemeente-Architect de heer G. C. BELTMAN, Civ. Ing., ingenieur in algemeenen dienst bij de Gemeentewerken te Arnhem.

Aan den heer W. H. BIK is eervol ontslag verleend als assistent voor het handteekenen aan de T. H. S. te Delft en benoemd als zoodanig J. DE KRUYF, te 's-Gravenhage. De heer W. H. BIK vorengenoemd is benoemd tot assistent voor de decoratieve kunst aan de T. H. S.

EMIL RITTER VON FÖRSTER. †

Te Weenen is 14 Febr. II. in den ouderdom van 71 jaar overleden de architect E. von FÖRSTER.

FÖRSTER was een der architecten die een groote rol speelden bij de architektonische vorming van het moderne Weenen, gelijk dat zich na 1866 ontwikkelde. In die jaren oefende hij een groote mate van werkzaamheid uit, waarbij hij de Italiaansche Renaissance huldigde. Toen de ontwikkeling van Weenen tot stilstand was gekomen, ging FÖRSTER in staatsdienst over.

Zijn dood wekt de herinnering op aan den brand in 1881 van het Ringtheater dat door hem in 1873 gebouwd was. Deze brand leidde, mede door den volgens huidige opvattingen zeer slechten plattegrond, tot eene ontzettende catastrofe die aanleiding werd om het vraagstuk van den theaterbouw ernstig te bestudeeren.

Deze schouwburg is wel het meest bekende werk van von FÖRSTER en in artistiek opzicht een der best geslaagden.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + + J. H. W. LELIMAN + + + + + ADMINISTRATIE:
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No 10.

10 Maart 1909.

J. H. W. LELIMAN. B.-I. HET DAMPLAN TE AMSTERDAM

Het door den dienst der Publieke Werken samengestelde Damplan is dezer dagen — voortijdig? — publiek geworden en daarmee overgeleverd aan de openbare belangstelling. Het plan is gebaseerd op het prijsvraagontwerp „Forum Amstelodamum” van den heer J. M. VAN DER MEY en met diens medewerking tot stand gekomen.

Legt men echter het prijsvraagontwerp en het voor uitvoering bestemde plan naast elkander dan zal blijken van verschillende en deels ingrijpende wijzigingen die de opvatting van het ontwerp niet verruimd hebben. Al is de heer VAN DER MEY niet, althans niet geheel te ontheffen van de artistieke verantwoordelijkheid, er bestaat waarschijnlijk geldige reden voor hem zijn geesteskind met DAVID'S aanbeveling „handelt toch zachtelijk met den jongeling ABSALOM” de wereld in te sturen. De praktijk der dingen heeft den kunstenaar de duimschroeven aangelegd en het ideaal gekortwiekt.

Had het eene zekere symbolische beteekenis dat B. en W. zich verre hielden van de geheele prijsvraag, tgeen bij gelegenheid der prijsuitdeeling zoo duidelijk aan den dag kwam door hunne weigering deze ten stadhuize en onder hunne onmiddellijke leiding te doen plaats vinden? Was de bedoeling daarvan aan te duiden dat de gemeente zich in hare besluiten alle vrijheid voorbehield?

In Nr. 31 en 32 van den vorigen jaargang werd het resultaat van de Damprijsvraag besproken. Met de Jury werd het, onder zeker voorbehoud, ten volle bevredigend geacht. Evenwel waren, wat de praktijk betreft, onze verwachtingen niet hoog gespannen. Dat pessimisme won ons nu eene teleurstelling uit. Wij schreven: „Aan oplossingen op papier bestaat allerminst behoefte. De uitkomst van een dergelijke prijsvraag behoort niet te zijn een stel teekeningen, maar eene nieuwe stadswijk. De vraag is nu maar wat de stad doen gaat met de ontwerpen, m. a. w. welk het vermoedelijk praktisch resultaat van de

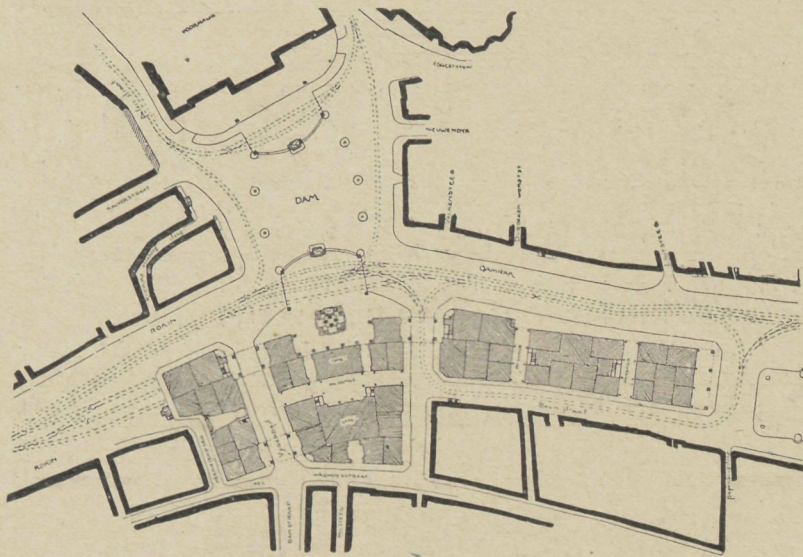
prijsvraag zal zijn. Ieder kan daarover nog zijne eigen verwachtingen koesteren. De onze, en wij zijn zeker de eenige niet, zijn vrij pessimistisch.” En dat zijn zij ook thans nog.

Dat wij — in gezelschap van een der Juryleden — het met den 2den prijs bekroonde ontwerp „In 't hartje der stad” van gebr. VAN GENDT nog steeds verkiezen boven het aangekochte „Forum Amstelodamum” en om praktische en om aesthetische redenen, zij hier slechts terloops in herinnering gebracht. Wat in dat ontwerp nog ontbrak was door geringe omwerking te verbeteren, wijl het niet zijn beginsel raakt. Gaarne hadden wij het dagbladbericht dat indertijd meldde dat de stemming ten stadhuize voor het eerstgenoemde gunstig was, bewaarheid gezien.

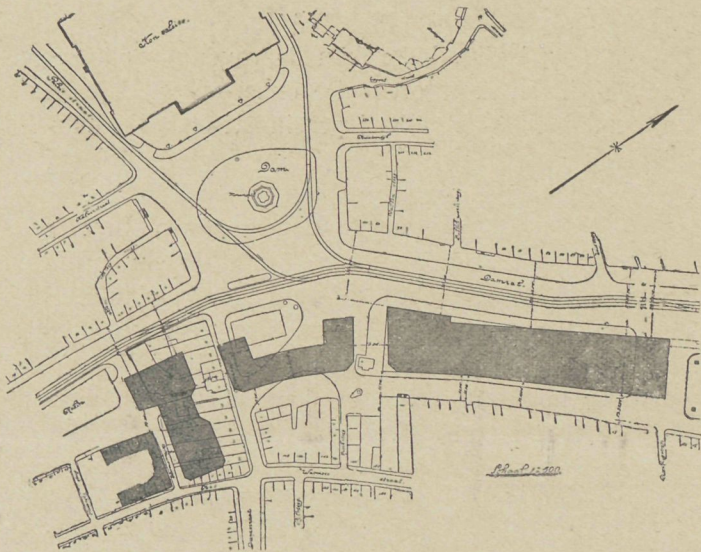
Een groote grief tegen „Forum Amstelodamum” blijft dat de naam onjuiste voorstellingen opwekt. In dat projekt is de Dam niet tot „Forum” der stad geworden. Integendeel. Het is niet eens meer een zelfstandig plein, maar een uitwas van den doorloopenden grooten verkeersweg Damrak—Rokin. De aslijn van dezen weg beheerscht de rooilijn der oostelijke Dambebouwing, die aldus bol uitstaat in stede van inspringt. Dat lijkt ons eene principiëele fout, welke het plein bovendien nog kleiner zal doen schijnen dan het toch al is.

En het motief berust uitsluitend op de verhouding die volgens de partikuliere opvatting van den ontwerper gewenscht is tusschen het Paleis en het plein. Hij schreef: „Wil men dit monument, getuige van Amsterdams grooten tijd, tot zijn recht laten komen en aannemen dat het plein er is voor het Paleis en niet omgekeerd, men zich niet blind moet staren op de grootheid der buitenlandsche pleinen, waartegen hunne monumenten het in grootheid meestal jammerlijk afleggen.” En als men dat nu eens niet aanneemt?

Zeer juist merkte de heer WALINKAMP kort en afdoend op: „In deze opvatting schuilt de veroordeeling zijner conceptie.”

ONTWERP „FORUM AMSTELODAMUM”

VOORGESTELD GEMEENTE-ONTWERP

Inderdaad is redelijke twijfel voor de stelling dat het plein er zijn zou voor het Paleis gewettigd. Het Damplein heeft nog andere functies te vervullen. En bovendien, welk een doordraven! Het is als werd onbescheidenlijk op een Place de la Concorde, of een Piazza S. Pietro aangedrongen, op een vlakte in het hart van Amsterdam.

In bovenaangehaalde zinsnede bewijst de heer VAN DER MEY zelf dat het hem niet gelukte te combineeren de aesthetiek met de eischen van de praktijk in haar vollen omvang. En toch is dat gewenscht: een mooi plein en een doelmatig plein, om de woorden van MULTATULI'S dominé ZIELKNYPER te gebruiken: „zoowel dus het één als het ander... het andere niet minder dan het één... beiden te zamen... alles tegelijk!” En dat is de moeilijkheid die niet werd overwonnen.

Terecht schreef de heer TH. SANDERS C.-I. in „De Amsterdammer”: „Het (plan „Forum Amstelodamum”) voldoet aan aesthetische eischen van den tweeden rang. Stelt men de eischen zoo dat het verkeer ook tot zijn recht komt, dat dit ook duidelijk uit het plan spreekt,

dan is het veroordeeld, ook het gewijzigde plan. Het is met wijzigingen niet geschikt te maken.

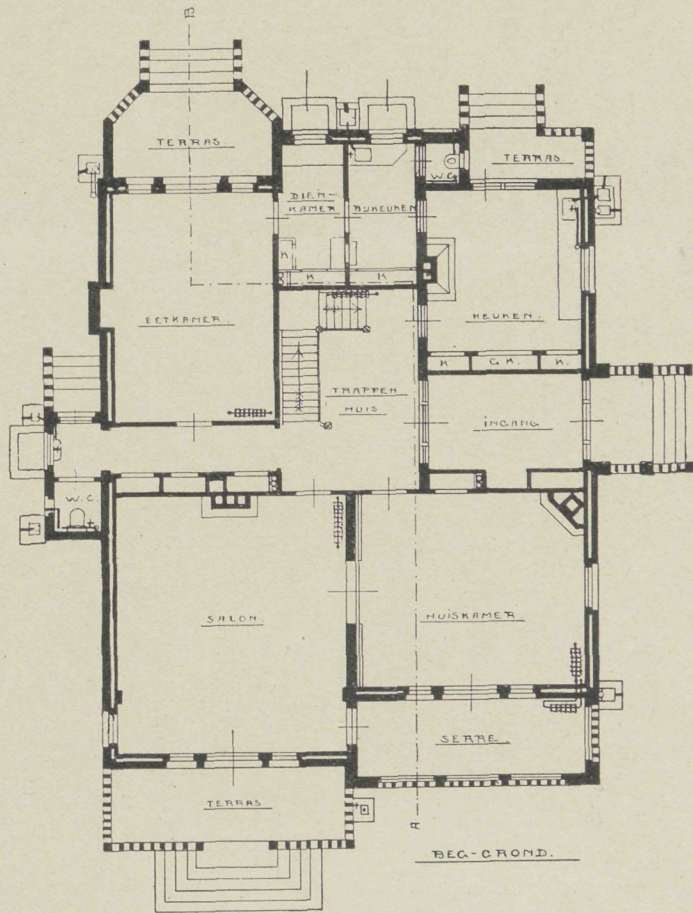
„Want een werkelijk goed plan kan men alleen verkrijgen door eerst aan de verkeerseischen te voldoen en daarna deze met de aesthetiek in harmonie te brengen.”

Inderdaad, dit is het juiste standpunt om een vraagstuk van, vóór alles zoo eminent praktisch belang te bezien. Stedebouw is gebruikskunst. Een stoel waarop men niet gemakkelijk en veilig zit, is geen goede stoel, hoe fraai van lijn ze ook is. Daarover zijn wij allen het eens. Maar een plein, dat niet aan de eischen van het gebruik voldoet, en ten volle voldoet, wordt evenmin gered doordien het gebaseerd is op aesthetische overwegingen.

In het „Handelsblad” van 3 Maart wordt door den heer WALENKAMP met klem van redenen betoogt, dat een grooter Damplein juist aan het Paleis zou ten goede komen. „Het plan, als nu geprojecteerd, lijkt voor de atmosfeer van dit trotsche kunstwerk echter te bekrompen.”

Eenzijdig aesthetische overwegingen hebben trouwens

VILLA „OTIUM” TE DOORN. ARCH. D. VAN OORT HZN. AMSTERDAM

meer kwaad aangericht. Dat de verlengde Damstraat niet op het plein uitmondt maar ernaast, op het Rokin, is voor het verkeer een beslist ongerief. Met den heer WALENKAMP nemen wij aan dat de

feitelijke reden de wensch was om aan de nieuwe bebouwing tegenover het Paleis een groot middenstuk te kunnen geven. Officiël ervoor te boek staat echter de overweging: „Plotseling op den Dam aankomende;

het Paleis voor zich ziende, moet het grootsche bouwwerk imponeeren." De Raadhuisstraat levert aan den achtergevel van het Paleis echter het proefondervindelijk bewijs dat werkelijk VAN CAMPEN's monumentale architectuur ook wel van een afstand kan worden bekeken.

De ontwerper hield nu in het „Handelsblad" van 20 Jan. ll. weliswaar eene filippica tegen zekere „geachte heer R. en de vele andere Amsterdammers, die de meerdere grootschheid van ons Damplein meenen te moeten zoeken in de meerdere oppervlakte" maar hij verraadt hierbij een al zeer eenzijdig standpunt. Geen grooter fout kan op kunstgebied worden begaan dan eene verwisseling van het grootsche met het groote en van het indrukwekkende met het kolossale. Maar, eilacie, het Damplein is nu eenmaal het hart van een stad van ruim en half miljoen inwoners, het is een druk verkeersplein — en, wat meer zegt, een verkeers-kruispunt — en moet, daar het koninklijk Paleis er aan ligt, bovendien berekend zijn voor groote menschenmassa's. Het gaat niet aan zulke omstandigheden opzijde te schuiven met eene beschouwing van aesthetisch-theoretischen aard. Herhaaldelijk blijkt dat de Dam thans reeds te bekrompen van afmetingen is, en nu zal de nieuwe toestand nog verdere verkleining brengen en dat terwijl de toekomst geen af- maar toename van verkeer zal brengen!

Voor theorie en aesthetische beschouwingen over stedenbouw pleegt men naar CAMILLO SITTE te worden verwezen. Dit moge de volgende korte tusschenvoeging verklaren. Sedert in 1889 diens „Städtebau" verscheen, hebben de denkbeelden echter niet stilgestaan. De inzichten hebben zich ontwikkeld en gewijzigd. Niemand denkt er aan SITTE's groote verdiensten voor de herleving van den stedenbouw als kunstwerk, te ontkennen of te kleineeren. Maar toch worden zijne stellingen niet meer als enkele jaren terug zonder kritiek aanvaard, als waren het axioma's. De tijd is geweest waarin een vraagpunt met eene verwijs naar SITTE beslecht was. Ieder heeft te zijner tijd aan die overdrijving toegegeven; het was alsof naast de meening van SITTE eigen oordeel geen reden van bestaan had.

„Die Anregungen, die SITTE gab, werden überschätzt; sogar die selbstständige Verdienste anderer Architekten um die moderne Stadtbaukunst sind ihnen unterstellt worden. Sie müssen sich um so eher eine Kritik, die bis jetzt ausblieb, gefallen lassen, als es SITTE nicht vergönnt war, die erfrischende Einseitigkeit seiner Anschauungen zur breiten und klaren Erkenntnis aus zu bauen. Das Verdienst bleibt ihm ungeschmälert, in einer architektonisch heruntergekommener Zeit zuerst in Schrift und Wort darauf hingewiesen zu haben, dasz der Städtebau künstlerische Tätigkeit ist. Den künstlerischen Formausdruck konnte SITTE auf dem von ihm gewiesenen Wege nicht finden". Aldus A. E. BRINCKMANN in zijn onlangs verschenen werk „Platz und Monument" (blz. 164). En die kritiek vervolgt: „Men zou SITTE den romantiker onder de stede-ontwerpers kunnen noemen. Hij wijdt zijne aandacht in het bij-

zonder aan de middeleeuwsche stad en beoordeelt deze meer van een fijn gevoelsstandpunt dan dat hij tracht de architektonische logika op te sporen. Dat is nadeelig voor het resultaat. Men krijgt eenige recepten voor den stedenbouw en wordt naar huis gestuurd zonder hem als kunstuiting dieper te hebben leeren opvatten. Het gevolg is dat zich uit het verzet tegen een schema een ander ontwikkelt dat nog gevaarlijker wordt, omdat het zich kant tegen de historische ontwikkeling.

„SITTE's theorie omtrent het gesloten zijn der pleinvanden en het vrijhouden van het midden der pleinen is slechts gedeeltelijke waarheid, die verkregen is uit geschiedkundig niet onaanvechtbare waarnemingen in middeleeuwsche steden en die als leuze verwarring sticht". Met dergelijke kritiek die niet alleen staat, moet rekening gehouden worden door wie op SITTE zich mocht beroepen. Die kritiek is ook als geschreven voor „Forum Amstelodamum" en het daaruit afgeleide ontwerp.

Er zijn echter nog bezwaren van anderen aard. Van de stad mag men toch, waar zij harerzijds zware eischen pleegt te stellen, verwachten dat zij bij de exploitatie harer terreinen zich op ruim standpunt plaatst. Eene zoo ver gaande „Ausschlachtung" als thans met de Damterreinen is voorgenomen, valt daarmede kwalijk te rijmen. De heer VAN DER MEY intusschen trof het dat zijne aesthetische opvattingen zoo wonderwel met de kommercieele der gemeente samenstemden! Zoo royaal als in BERLAGE's uitbreidingsplan met de terreinen werd omgesprongen, zoo zuinig was men thans.

Nauwe straten als nu ontworpen — waarbij een nieuwe Hermietensteeg van 6 M. breedte en een Beursstraat van even 10 M. bij eene ongebroken lengte van $\pm$ 125 M. — zijn toch in 1909 in het hart eener groote stad uit den tijd. Het plein is kleiner gemaakt dan het was, 't geen aan het beschikbare oppervlak aan bouwterrein ten goede komt.

En eindelijk de verlenging van het bouwblok op het terrein der gesloopte beurs — met opoffering van het oorspronkelijk daar ontworpen terras en van het oppervlak van het Beursplein — ook moeilijk anders te verklaren dan door den wensch $\pm$ 500 M². bouwterrein te winnen. 't Is als moesten nolens volens de dubbeltjes het zwaarst wegen.

Ook hygiënische eischen komen daarbij in de klem. Deze nauwe straten hebben een tweeledig euvel. Hygiënisch zijn zij niet, vooral niet in verband met de hooge bebouwing die te wachten is. Voorts komen de meeste huizen aan Vijgendam, Verlengde Damstraat en Warmoesstraat in beslist ongunstiger konditie wat licht- en luchttoevoer betreft, dan zij ooit waren. En bovendien zijn de bouwblokken ondiep — het diepste is $\pm$ 25 M. — zoodat zij zooveel mogelijk volbouwd zullen worden en geen ruime binnenhoven of-plaatsen te wachten zijn, zelfs niet kunnen gemaakt worden. Een en ander zou bij uitvoering van overbouwingen aan het Dameinde van Damstraat en Vischsteeg voorts nog ongunstiger worden. Al zouden die overbouwingen

misschien ook ten goede komen aan het aesthetisch effect, toch is om zwaarder wegende praktische redenen te wenschen dat zij achterwege zullen blijven.

Denkt men zich dan nog de ligging der straten tot de hemelstreken, dan blijkt, dat de bezonning niet zeer gunstig is, een argument te meer dus om ruimer aanleg te wenschen.

Men zucht in de overvolle, eng bebouwde oude stad onder de fouten der vaderen, die elk vrij stukje grond bebouwden en, wel verre van zich daaraan te spiegelen, worden nu analoge fouten herhaald. Over weinig jaren

wou men zulke Damplannen niet loven en oordeelen dat de wijsheid door de winzucht werd bedrogen.

En als straks eens dit ontwerp vastgesteld zal zijn, dan kan men opnieuw vragen: Wat nu?

Dan is er een plan. Dat is iets gewonnen. Maar een plan alleen maakt geen nieuwe stadswijk. Daartoe is ook een passende „einheitliche" bebouwing noodig en wat dat betreft is onze verwachting sedert 1908 niet gestegen. Wij hopen dat de toekomst ons te dien opzichte minder recht zal geven dan wij met betrekking tot het plan van aanleg nu reeds kregen.

HET WONINGVRAAGSTUK. II

OVERBEVOLKING

De Woningwet, welke zoo langzamerhand het burgerrecht gaat verkrijgen, bevat eenige bepalingen, welke helaas tot nu toe vrijwel eene doode letter zijn gebleven.

Die bepalingen betreffen o. a. de overbevolking; er zijn er meerdere. Art. 11 onder c der Woningwet zegt: „De gezondheidscommissie wijst bij met redenen omkleed advies het gemeentebestuur de woningen aan, waarin meer personen zijn gehuisvest dan volgens plaatselijke verordening geoorloofd is." En art. 15 der Wet zegt: „Indien aan Burgemeester en Wethouders blijkt, dat in de woning meer personen zijn gehuisvest dan volgens plaatselijke verordening geoorloofd is, schrijven zij . . . den bewoner aan, de overschrijding te doen ophouden, binnen een door B. en W. vast te stellen termijn van ten minste eene maand en ten hoogste een jaar. Volgens art. 16 kan het initiatief ook van B. en W. uitgaan, terwijl in art. 17 het beroep geregeld wordt.

Volgens art. 1 der Woningwet moeten de gemeenteraden voorschriften vaststellen o. a. „nopens behoorlijke bewoning", doch art. 2 zegt dat bij die voorschriften eischen kunnen gesteld worden (dus niet verplichtend) omtrent „het aantal bewoners in verband met de ruimte der vertrekken". Deze eischen blijven dan nog buiten werking wanneer het gezin de woning betrokken heeft vóór de vaststelling der verordening en wanneer er na het tijdstip waarop de woning is betrokken het gezin vermeerderd door geboorte of weder-opneming van tijdelijk elders gevestigde leden.

Afgezien van het feit dat m. i. art. 11c nu niet geheel in overeenstemming is met art. 1 en 2 der Woningwet (op deze kwestie behoeft in dit blad niet verder te worden ingegaan), ziet men dat de wetgever de „bepalingen omtrent overbevolking" heeft overwogen, helaas niet voldoende.

Kinderrijke gezinnen met kleine inkomsten op straat zetten, zonder eenige bepaling omtrent hulp verleen, dat is zeker zeer ruw. De bewoner van een onbewoonbaar-verklaarde woning, die geene andere woning kan betrekken, mag, nadat de termijn van ontruiming is

verstreken en de woning niet verlaten heeft en gebleken is dat het hem onmogelijk was andere huisvesting te bekomen, niet gestraft worden voor het verder verblijven in die onbew.verkl. woning.

De huisvader, met het voor de woning te groot gezin echter, kan voor iederen dag dat de overbevolking voortduurt gestraft worden met eene geldboete van ten hoogste f 3 voor elken dag, dat de overbevolking voortduurt.

Heeft de bewoner van eene onbew.verkl. woning de kans op eene tegemoetkoming „hoe krenterig ook toegemeten"; het te groote gezin zal nooit in aanmerking komen voor een cent vergoeding.

Toch hebben de gemeentebesturen niet gearzeld bepalingen omtrent overbevolking vast te stellen, en wel:

Plaats.	Vereischte luchtruimte per persoon, 2 kinderen = 1 persoon.	
Amsterdam	6 à 8 M ³ . tot 1910 8 à 10 M ³ . na 1910	met bijzondere bepalingen, zie art. 323 B. V.
's Gravenhage	10 en 13 M ³ .	met bijz. bepalingen.
Utrecht	8 M ³ .	
Leeuwarden	10 M ³ .	„ „ „
Maastricht	8 M ³ .	„ „ „
Dordrecht	10 M ³ .	„ „ „

Er zijn hier slechts maten van enkele gemeenten gegeven, doch men kan wel aannemen dat het aantal vereischte M³. schommelt tusschen 6 en 10 M³. (Den Haag rekent den halven zolder mee!) 't Is tevens duidelijk, dat Amsterdam, waar het meest gestreden wordt tegen Woningwet en Bouwverordening, nu niet bepaald vooraan staat.

Maar al zijn er nu bepalingen gemaakt, de uitvoering dier bepalingen is nog iets anders. Slaat men de Rijkswoningverslagen na, dan wordt daar zoo wat niets vermeld omtrent gevallen van overbevolking, waaruit men nu juist niet moet concludeeren, dat deze overbevolking niet zou bestaan.

Om nog even stil te staan bij de bepalingen zelf,

zoo mag het als een zeer groote grief gelden, dat niet de huis-eigenaren aansprakelijk worden gesteld, maar de bewoners. En nu hoor ik reeds de opmerking dat vele huis-eigenaren geene groote gezinnen toelaten in hunne woningen. Dit mag in enkele gevallen zoo zijn, het bloote feit dat alle zeer talrijke gezinnen onder dak zijn, bewijst dat het meerendeel der huis-eigenaren het koud laat of er groote of kleine gezinnen in de menschenpakhuisen wonen, als de huurpenningen maar inkomen.

In Engeland en Schotland is dat anders; is daar eenmaal eene woning in de nachtelijke controle opgenomen, is dus die woning voorzien van een „ticket” waarop het aantal toe te laten personen vermeld staat, dan heeft de eigenaar er voor te waken dat de woning niet overbevolkt wordt. Wordt tweemaal in een half jaar overbevolking geconstateerd, welnu in sommige plaatsen hebben de autoriteiten het recht niet alleen de woning doch ook het geheele huis gedurende eene maand of langer te sluiten. Klinkt dit eenigszins Pruisisch, het is niet te ontkennen, dat men in Engeland het samenhoeken van vele menschen in een klein bestek een gevaar acht voor de volksgezondheid, en men niet alleen de bewoners zelf straft, maar ook zij die gelegenheid geven die volksgezondheid te schaden, duchtig te lijf gaat. Zoo worden daar aan de overzijde van de Noordzee de krot-eigenaren heel wat minder ontzien dan hier in ons land. De krot-eigenaar in Engeland krijgt in vele plaatsen als zijn pand is afgekeurd een rouwgeld van f 120 en verder geen praatjes; verhuurt hij zijne andere woningen aan gezinnen te groot voor de woning (in Engeland moet voor elke persoon 400 cubie feet of $\pm$ 11.8 M³. beschikbaar zijn), dan mag hij voor den politierechter verschijnen.

Een ieder, die wel eens aanschouwd heeft, hoe groote arbeidersgezinnen behuisd zijn in éénkamerwoningen, moet terugdeinzen voor de gevolgen van zoo'n samenhoeken. Volwassen zoons en dochters slapende naast of boven de ouders in bedsteden met verdiepingen en met kinderkribjes aan het voeten-eind. Keukenkasten ingericht tot kinderslaapplaatsen. En hoe vaak wordt het bed van vele gezinsleden des avonds op stoelen of op den grond gespreid?

Men denke zich slechts een oogenblik in zoo'n gezinsleven in, kinderen, jonge meisjes gewend om alles te zien, alles te hooren. Men huivert bij het denken aan de gevolgen. Reinheid, behaaglijkheid, zij zijn uitgesloten in zulke woningen. Men mag een oogenblik bij het hooren van bijtenden humor, welke uit die overvolle slopwijken opstijgt, lachen, maar spoedig vergaat dit lachen en ontzetting maakt zich van U meester.

En nu ziet men in het geheele land het vraagstuk der overbevolking, hoewel gebrekkig, maar toch in groote trekken op papier geregeld, maar overigens onaangetast. Dit eischt dringend verandering.

De Commissie tot herziening van de Woningwet

(Congres openbare Gezondheidsregeling) zegt in haar rapport:

„Ten behoeve van het tegengaan van overbevolking van woningen acht de Commissie noodig, dat van gemeentewege nabij de toegangsdeur eener woning een kenteeken wordt aangebracht, waarop vermeld is de inhoud der woning, gemeten op de wijze als in de verordening zal zijn voorgeschreven. Al is eenvormigheid in de wijze van meting in hooge mate gewenscht, toch schijnt het niet wel uitvoerbaar voor het geheele land dezelfde wijze van meting gebiedend voor te schrijven.

„Zulk een kenteeken zal van belang zijn ook in die gemeenten, wier verordening geene voorschriften betreffende de slechte van bewoning bevat. In deze gemeenten zal het kenteeken niet, zooals in de andere, een middel tot handhaving van bedoelde voorschriften, doch wèl zal er eene waarschuwing van kunnen uitgaan voor eigenaars en bewoners.

„De bedoeling is, dat het kenteeken alleen wordt aangebracht aan woningen, welker inhoud een in de verordening te bepalen maat niet overschrijdt.”

Men ziet de Commissie wenscht nog niet veel; doch zij wenscht toch een begin van uitvoering van de bepalingen die betrekking hebben op de overbevolking.

Over het houden van nachtelijke controle-inspecties laat de Commissie zich niet uit.

Eene goede maatregel om gevallen van overbevolking op het spoor te komen, wordt reeds in enkele gemeenten toegepast, doordat het Bevolkingsregister de verhuizing der gezinnen bestaande uit zes en meer personen aan het Woningtoezicht bekend maakt.

Indien men nu eens in Amsterdam aan de wenschen der Commissie zou willen voldoen, dan lijkt het mij geenszins iets buitengewoons, indien alle éénkamerwoningen en andere kleine woningen voorzien werden van een kenteeken, maar toch zeker ook de beruchte voor- en achterwoningen der nieuwe buurten. Reken men keukens, winkelruimten enz. niet mede in de benoodigde luchtruimte, dan zou een maat van 70 M³. als grens voor den inhoud der woningen, waaraan een kenteeken zal worden geslagen, zijn aan te nemen en tevens zouden in ieder geval alle éénkamerwoningen al zijn ze grooter, moeten worden voorzien van zulk een kenteeken.

Door nu een vereischte luchtruimte van 10 M³. per persoon vast te stellen, is zeer zeker de grens van te strenge eischen niet overschreden en volgt men het voorbeeld van de „Oberpolizeiliche” verordening van Regensburg en van de Bovenpalz, om alle ruimten, welke tevens voor woon- en slaapvertrek dienen, voor $\frac{2}{3}$ in rekening te brengen en houdt men de bepaling der bestaande Amsterdamsche verordening in stand, dat alcoven voor de $\frac{1}{2}$ in rekening komen, zoo meen ik dat er voor het oogenblik zeer zeker niet te veel verlangd wordt.

Laat men de mogelijkheid open om aan bewoners die hunne woning wegens overbevolking moeten

ontruimen een tegemoetkoming te geven (hetgeen de genoemde Commissie ook wenscht) dan geloof ik dat als tevens gezorgd wordt, dat er op een of andere wijze zoo noodig groote woningen tegen matigen prijs verkrijgbaar zijn, met een gerust hart de bepalingen omtrent de overbevolking kunnen worden toegepast.

Dat het noodig is het kwaad der overbevolking krachtig te bestrijden, wie zal dat ontkennen? Niemand; laat dan ook een ieder met kracht den strijd aanbinden.

A. K.

GEMENGDE BERICHTEN

De Hofvijver te 's Gravenhage houdt nog onveranderd de gemoederen in beroering. In eene vergadering waarin als sprekers optraden (zonder debat) de heeren Mr. S. GRATAMA, Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT, J. J. VAN NIEUKERKEN, W. VAN BOVEN en Mr. JOH. J. BELINFANTE, werden de meerendeels reeds bekende motieven tegen het voorstel van B. en W. te berde gebracht.

Voorts is een adres aan den Raad gericht, van een honderdtal handteekeningen voorzien, met verzoek niet over te gaan tot aanleg van den dam langs den Vijver, maar om aan te nemen het voorstel van 9 Raadsleden tot onteigening van de huizen aan weerszijden van de Gevangenpoort.

De architect ROELOF KUIPERS betoogt in „Het Vaderland” — gelijk ook in „De Bww.” op den voorgrond werd gesteld — dat afbraak dier huizen niet tot veifraaiing van het aspect van den Hofvijver zal leiden. De Gevangenpoort wordt dan „een onnut meubel op één poot” en de schuine rooilijn van de Plaats komt dan in zijne volle leelijkheid te voorschijn. Bovendien zou de afbraak van de huizen aan de Plaats haar karakter van een pleintje ontnemen.

De heer ROELOF KUIPERS stelt nu voor de bewuste huizenrij aan weerszijden van de Gevangenpoort te sloopen, dan de straat te verbreden en de poort van een tweeden doorgang te voorzien en vervolgens deze straat weder aan de zijde van den Vijver af te sluiten met eene bebouwing in overeenstemming met de Gevangenpoort en de omgeving van den Hofvijver. Het historische karakter van het stadsbeeld zou dan beter bewaard blijven.

De heer M. A. VAN WADENOYEN komt met een ander voorstel. Hij gaat uit van de gedachte dat het een anachronisme zou schijnen een nieuwen verkeersweg onmiddellijk tegen de Gevangenpoort aan te leggen. Hij wil wel de huizen aan weerszijden van de poort — welke huizen staan op een dam die omstreeks 1600 (een kaart uit 1560 vertoont hun nog niet, een uit 1616 wel) in den Vijver moet zijn gelegd. Men zou nu meenen dat hij, die zegt de Gevangenpoort in haar oorspronkelijke staat zooveel mogelijk te willen terugbrengen, nu ook de demping zou willen ongedaan maken. Hij maakt haar integendeel nog breder en vereenigt aldus het plan tot onteigening van de huizenrij met dat tot aanleg van een dam in den Vijver. De nieuwe verkeersweg krijgt aldus eene groote breedte en zulks met het doel op zij van de vrijegelegde Gevangenpoort een heel klein Vijvertje aan te kunnen leggen (de oorspronkelijke Gevangenpoort van voor vier eeuwen terug, stond nl. aan den waterkant!). En om dit plasje water met den Hofvijver te verbinden wordt de groote verkeersweg ter breedte van 20 M. overbrugd met een steenen boogbrug van vroeg zeventiende eeuwskarakter.

Cursus tot opleiding voor het examen van Bouwkundig Opzichter en voor Opzichter van den Rijkswaterstaat onder leiding van C. VISSER en D. VAN VLUGT JR., Adjunkt-Inspecteurs bij het Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam.

Het prospectus deelt mede dat een paar jaren ondervinding de wenschelijkheid deed zien, den cursus in twee leergangen, een van een jaar en een van een half jaar, beginnende resp. primo April en primo September. Een half jaar is voldoende voor hen die niet anders dan een generale repetitie noodig hebben. Heeft men nog weinig of niets aan de theoretische vakken gedaan dan is een jaar ernstige studie beslist noodzakelijk.

De deelnemers worden verdeeld in groepen van ten hoogste vijf personen die elk per week één avond les ontvangen in de bouwkundige vakken en één in wis-, natuur- en werktuigkunde en wettenkennis. Het huiswerk geeft aanleiding tot besprekingen waarbij examendressuur zooveel mogelijk vermeden wordt.

Het cursusgeld bedraagt f 10.— per maand. Nadere inlichtingen zijn te bekomen bij de leiders van den cursus.

Congres Intern. Verband für die Materialprüfungen der Technik te Kopenhagen, 7—11 September 1906. Aandelingen moeten vóór 1 Juni a.s. schriftelijk geschieden bij

L. BIENFAIT, Bestuurslid voor Nederland, Da Costakade 104, Amsterdam, onder bijvoeging voor een heer van 20 Deensche kronen (f 13.—), voor een dame van 12 Deensche kr. (f 7.80).

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 10. De gebogen lijn. Hare schoonheid en hare eischen. Voordracht gehouden door den heer W. KROMHOUT Czn. in de Genootschapsvergadering van „A. et A.” op 17 Februari.

Overzicht van de week, door E. BR. Dit overzicht handelt voornamelijk over het verleend eere-doctoraat in de Nederlandsche letteren door de Utrechtsche Universiteit aan den heer A. PIT, Directeur van het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst, onderdeel van het Rijks-Museum te Amsterdam.

De Westerkerk, door ADR. M. Naar aanleiding van het alarmeerende bericht over deze kerk (zie ook blz 63), deelt de schrijver eenige bijzonderheden over deze kerk mede.

Afbeelding van het Damplan, zooals dit door de afd. P. W. is ingediend bij B. en W. van Amsterdam en nu is doorgezonden naar de verschillende commissies.

Oud en nieuw op het gebied van kasernebouw, door A. E. REDELE en W. DUDOK (vervolg). Dit stuk handelt meest over kazernes in Duitschland, met situaties en plattegronden.

TECHNISCH GEDEELTE. Verwarming en Ventilatie, door ing. JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HELDEN (vervolg).

Het maken van bestekken, begrotingen en materialenstaten, door A. N. WIND.

Het fundeeren van kaaimuren zonder afdamming, door F. W. De methode bestaat in het laten zinken van van onder en van boven open schachten die met beton gevuld worden.

Bouwkundig Weekblad Nr. 10. Mij. tot Bev. der Bwk. Adres van het Hoofdbestuur der Mij. aan den Raad der Gemeente Leiden, houdende verzoek tot het behoud der accijnshuisjes. (Zie blz. 63.)

Brieven uit Rotterdam, door M. VIII. Kleinigheden. Hierin worden verschillende pleinen in Rotterdam uit een architectonisch oogpunt bekeken en moet de stoffeering van het Hofplein met allerlei soorten van kiosken, kraampjes, zuilen en leelijke bruggen een veer laten. Voorts wordt ook het prachtige uitzicht van „het Park” geheel belemmerd door een paar onnoodig te hooge loodsen etc.

De voormalige Handboog Doelente Amsterdam. Beschrijving van dit gebouw met afbeelding naar eene teekening van A. N. GODEFROY.

Over Architectenkamers. Voordracht van den raadsheer Dr. BOETHKE, overgenomen uit de „Deut. Bauzeitung”.

De Opmerker Nr. 10. Toledo (slot). De meeste kerken aldaar zijn verbouwde moskeeën. De kerk van Santiago heeft zelfs van buiten nog het uiterlijk van een Arabische moskee en vele details van het inwendige zijn nog van Moorschen en Joodschen oorsprong. Beroemd is ook de kerk San Juan de los Reyes, door de eigenaardige afdekking van het koor.

Hoe men in België denkt over de schilderkunst. Voorstel Gevangenpoort- en Hofvijverplan, door M. A. VAN WADENOYEN. (Zie blz. 79.)

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOON-

STELLINGEN

Prijsvraag „Architectura et Amicitia”.

In de vergadering van A. et A. werd door den heer H. P. BERLAGE NZN. met een toepasselijk woord de bekroningen uitgereikt.

Bekroond werden voor initialen in „Architectura” de heer C. J. DE HAAS (Utrecht), voor een omslag van den genootschapskalender de heer J. GOUWETOR (Dordrecht), premie de heer L. GROEN (Alkmaar); voor een omslag van „De Architect” 2de prijs de heer C. J. DE HAAS (Utrecht), eerste premie de heer A. A. KOK (A'dam); voor een kathedersontwerp de heeren N. LANSDORP (A'dam) en PH. J. HAMERS (Watergraafsmeer) ieder den halven prijs; voor een raadhuis in een gemeente van 12.000 inwoners de eerste prijs voor de heeren PH. J. HAMERS en N. LANSDORP, de tweede prijs de heer B. VAN BILDERBEEK te Dordrecht.

■ VERSLAGEN VAN VERGADERINGEN ■

Jac. van den Bosch, over: Gebruikskunst en Kunstnijveraars. Bouwkunst en Vriendschap. (Rotterdam).

Er is, zoo begon spreker, een eigenaardig verband op te merken in de evolutie der verschillende kunstuitingen van de laatste halve eeuw, welke zich karakteriseert in het zoeken naar de schoonheid in de duisternis der leelijkheid. En de studie van dat verband leidt tot het vaststellen van verrassende parallellen.

Na den opbloei onzer beroemd geworden schilderschool van de jaren 60 en 70, volgde in 80 de litteraire kunst. Weer een tiental jaren later zien wij de architectuur en de kunstnijverheid uit den dommel en de leelijkheidsverwarring opstaan.

Maar nog zijn de kunstenaars zoekende, nog zijn slechts de allereerste schreden gedaan op den weg die tot een werkelijke gemeenschapskunst zal leiden, en nog ook is de menigte niet rijp om hen te verstaan.

In bloeitijden der kunst was dat medegevoelen met den kunstenaar, dat genieten bij de aanschouwing of het aanhooren van het onzegbare in hunne werken, dat bevroeden van een hoog ideaal leven in groote gemeenschap, in groote groepen aanwezig. Er was een gemeenschappelijk ideaal. De kunstenaars, bekend met dit gemeenschappelijk ideaal, hadden daardoor ook een gemeenschappelijke vorm, om dat onzegbare in hunne kunst tot uiting te brengen. Wij spreken nu van stijl uit dezen of dien tijd. Wij zien den conventioneelen vorm en bedoelen dien daarmede.

Onze tijd echter kenmerkt zich door de meest uiteenlopende idealen. Meer dan ooit liggen de groepen uit elkaar en ieder zoekt op zijn gebied naar groei en volmaking. Er is geen conventie in den vorm van kunstuiting. Wij kennen slechts verouderde conventies, die nog te vaak levenloos worden voortgesleept. Wij moeten vrij komen van die conventie en streven naar een nieuwe, die van onzen tijd is. Reeds zijn er teekenen dat zij bezig is zich te ontwikkelen, maar nog is de vrucht niet rijp.

Het komen tot een nieuwe conventie beteekende ook bij de Grieken en de Goethieken: „strijd”. Met den groei der volken had een voortdurende verandering ook in de vormenspraak plaats, en elke nieuwigheid werd door de achterblijvers die zich aan de oude conventioneele vormen hechtten, bemoeilijkt, en het duurt lang voordat het dezen duidelijk wordt dat ze doode vormen voortslepen. Eerst als de algemeene denkwijze veranderd is, als de gemeenschap zich een nieuw ideaal voor oogen gesteld heeft, ontstaat weer een nieuwe conventioneele vorm, voor allen begrijpelijk.

De ontwikkeling der kunsten van Europa kenmerkt zich door betrekkelijk snel elkander opvolgende perioden, wel te verstaan in vergelijking met de Oostersche landen, als bijv. China en Japan, waar de maatschappelijke maar vooral de religieuze verhoudingen eeuwen en eeuwen dezelfde bleven. Sedert het humanisme, als wetenschappelijke uiting, trachtte den Grieksch-Romeinschen tijd en diens beschaving weder nieuw leven in te blazen, de eenheid in den godsdienst werd aangetast, en twijfel aan de bestaande orde van zaken, ieder deed zoeken, en zich in groepen plaatsen, is het algemeen ideaal en daarmede de grondslag voor een werkelijke gemeenschapskunst verdwenen. In de Renaissance kunnen wij eigenlijk slechts zien een eerste uiting van dat gemis van een gemeenschappelijk ideaal en een poging om een nieuw in 't leven te roepen. De verschillende LODEWIJK-stijlen zijn eveneens als zoovele pogingen daartoe aan te merken en ook het door PERCIER en FONTAINE geschapen Empire is een trachten daarnaar. Het heeft echter gefaald als niet uit den tijdgeest zelf ontsproten. In geen dier stijlen kunnen we een vormenspraak ontdekken zoo geheel en al eigen als noodig is voor een gestadige ontwikkeling in hun lijn. En ook onzen tijd ontbreekt het aan de verwezenlijking van een gemeenschappelijk ideaal, al leeft het ideaal zelf in vele hoofden en harten, en is het bezig bij enkelen tot uiting te komen, en hoop voor de toekomst te wekken.

Maar als wij nu verlangen naar eene kunstuiting welke onzen tijd kenmerkt, dan sluit dat *toch* in *zich* dat *de* in *den* tijd levende kunst is geworteld in het absolute; het absolute dat gekenmerkt is in GOETHE'S „Goede, schoone en ware”. Wat de groote massa onder „moderne kunst” verstaat is gewoonlijk niet meer dan een modegril, ontstaan uit sympathieën voor deze of gene historische periode, gemengd met iets van den tijdgeest, en niet ontstaan uit de werking van die wonderbaarlijke kracht, door GOETHE „Erdgeist” genoemd. Toch is die „Erdgeist”, die den kunstenaar, levende in volkomen harmonie met zijn omgeving, vergunt zijn kunst in verband met die harmonie te voorschijn te brengen, werkzaam. De werken van ambachts- en nijverheidskunst in Engeland, Duitschland en Holland, doen ons zien dat hij in alle drie die landen op dezelfde wijze van invloed is geweest. In deze drie landen zijn de ontwerpen voor gebruikskunst in flinken opmarsch. Het gevoelige werk van den gildemeester, dat het menselijke

hopen en vreezen onwillekeurig tot uiting bracht, is aan het moderne werk niet te vinden. De bekoring die van het nieuwe werk uitgaat, schuilt meer in de nieuwigheid van gedachte en de zuiverheid van de onderlinge verhoudingen van het voorwerp, terwijl de kleur en de juiste harmonie het overige doen. Toch zal de bekoring van het oude gildemeesterwerk grooter zijn, en daarom is het ook noodig dat, hoe voortreffelijk sommige bewerkingen door de machine kunnen gedaan worden, (en het zou verkeerd zijn deze te willen weren) toch de afwerking van het werkstuk het cachet drage van des kunstenaars eigen hand. Ongetwijfeld zal daardoor de kostbaarheid van het werkstuk verhoogd worden, en zal eene algemeene verspreiding van goede kunstvoorwerpen op die wijze vervaardigd, niet mogelijk zijn. Doch de enkele die zoo vervaardigd worden, zullen van goede verhoudingen zijn, en door het herhaalde maken zullen de vormen doordringen in het algemeene leven, waar ze door den reproduceerenden ambachtsman als traditievorm kunnen verwerkt worden tot voorwerpen vol schoonheid. Ook de traditievormen van vervlogen tijden zijn meestal vormen die door het herhaalde maken en omwerken van een vroegeren weeldevorm tot voorwerp van traditioneele schoonheid gegroeid zijn.

Na deze inleiding behandelde spr. de eischen waaraan een goed gebruiksvoorwerp dient te voldoen, en dan treden in hoofdzaak drie hoofdfactoren op den voorgrond waarmede rekening gehouden moet worden n.l. het materiaal, het nut, en de behaaglijkheid van het voorwerp. Het materiaal eischt een volledige kennis van zijn aard en zijn techniek, opdat het voorwerp er volkomen uit kunne groeien. Een gebruiksvoorwerp dient tot gebruik en moet dan tegelijk meêgeven en weêrstaan. Geeft het niet meê dan is het onhandig, weêrstaat het 't gebruik niet dan is het snel verbruikt en dus niet nuttig. Een voorwerp kan echter aan beide eischen voldoen zonder nog behaaglijk te zijn en de laatste eigenschap kan het alleen verkrijgen door eene juiste behandeling van den vorm in verband met het materiaal door den kunstenaar. Eerst dan is het gebruiksvoorwerp tot een voorwerp van gebruikskunst geworden. Hier rijst een groote moeilijkheid, daar meestal ontwerper en uitvoerder der voorwerpen niet dezelfde zijn, en het zoeken naar harmonie niet altijd slaagt. Om dit aan te toonen behandelde spr. de voornaamste materialen, hout en metaal. Hij liet met afbeeldingen van gebruiksvorwerpen zien, hoeveel studie het vereischt aan de eischen van het materiaal te kunnen voldoen en tevens de behaaglijkheid te behouden, hoe moeilijk het is de rechtzadigheid en de structuur van het hout in 't oog te houden eenerzijds en door de gemakkelijheid waarmede in het metaal de gebogen vormen kunnen gemaakt worden, niet in een al te willekeurige en gezochte vormenspraak te vervallen.

Ten slotte trok spr. een parallel tusschen de kunstuitingen in de verschillende landen in Europa waar een nieuwe kunstuiting zich baan breekt. Hij noemt de voornaamste kunstenaars die de dragers daarvan zijn, en komt dan tot de overtuiging, dat tegenover het gezonde streven in Engeland, Holland, Duitschland en Oostenrijk, het conservatieve en conventioneele werken van Frankrijk, Spanje en Italië gesteld moet worden en dat in 't bijzonder het Hollandsche werk blijk geeft van op rationeele wegen te worden geleid. Het gesprokene werd opgehelderd door een groote collectie lantaarnplaten.

PERSONALIA

ALFRED NORMAND

(* 1 Juni 1822 † 2 Maart 1909).

Te Parijs is op hoogen leeftijd overleden ALFRED NORMAND, oud inspecteur-generaal voor de strafgebouwen aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken en lid van het Instituut. NORMAND trad sedert hij in 1900 het architecten-kongres presideerde weinig meer op.

In 1846 verwierf hij den Prix-de-Rome met het ontwerp van een Museum voor Natuurlijke Historie. Een restauratie-ontwerp van het Forum Romanum was de voornaamste vrucht van zijn verblijf te Rome. Later had hij gelegenheid zijne grondige kennis der antieke architectuur in praktijk te brengen aan het beroemde (nu gesloopte) pompejaansche huis van prins JÉRÔME NAPOLEON in de avenue Montaigne. Dit huis dat vooral in zijne decoratie een fijnen kunstzin vertoonde, was, met de door hem geleide herstelling der in 1871 omgeworpen Vendôme-zuil, NORMAND'S meest bekende werk.

Voor de benoeming van een opzichter bij de gemeentewerken te Leiden hebben Burg. en Weth. den Gemeenteraad aanbevolen de heeren: J. H. VAN WIJNEN, te Vlissingen, en J. DE JONG Czn., te Hardinxveld.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + + J. H. W. LELIMAN ADMINISTRATIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
KEIZERSGRACHT · 559 + + + + AMSTERDAM + + + + HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 11.

17 Maart 1909.

ECHO'S. VII

De regeling van Internationale prijsvragen.

De wenschelijkheid om eene regeling voor bouwkundige prijsvragen vast te stellen werd reeds langen tijd gevoeld en kwam ook op de internationale architectenkongressen herhaaldelijk aan de orde.

Onder den indruk van de ervaringen die met de Vredespaleis-prijsvraag werden opgedaan, is in 1905/06 de wenschelijkheid scherper dan ooit te voren gevoeld. Deze prijsvraag immers was ten eenenmale mislukt door het meer dan gebrekkige programma. De kritiek werd toen weliswaar door al wat „officiëel” was, of deed, uit de hoogte behandeld, maar, ’t zij aanstonds gezegd, hare juistheid is nu stilzwijgend erkend door de regeling voor internationale prijsvragen welke het „Comité permanent international des architectes” heeft vastgesteld. Met bijna elk artikel is het Vredespaleis-programma in strijd. Duidelijk wordt o. m. voorgeschreven om in het prijsvraagprogramma juist die belangrijke gegevens op te nemen, welke bij de Vredespaleis-prijsvraag ontbraken.

In een der konklusies der feestvergadering welke het genootschap „Architectura et Amicitia” bij gelegenheid van zijn 50-jarig bestaan in 1905 hield, is in beginsel besloten de regeling van het prijsvraagwezen ter hand te nemen. Ter nadere uitwerking van dat denkbeeld werd nu in eene latere vergadering, in Jan. 1906, op voorstel van den heer PAUL J. DE JONGH een vierledig besluit genomen: a. het in algemeene trekken vaststellen van grondslagen waarop de regeling van elke prijsvraag dient te zijn gebaseerd; b. deze grondslagen in te dienen bij het Comité van het 7e Int. Architectenkongres; c. volgens de onder b. genoemde grondslagen te ontwerpen en ter goedkeuring aan de vergadering voor te leggen eene ontwerp-regeling tot in onderdeelen ten dienste van het uitschrijven van openbare en besloten bouwkundige prijsvragen; d. advies uit te brengen omtrent de wijze waarop uitvoering aan de vastgestelde regeling moet worden gegeven.

Van dit breed opgezette besluit is slechts een gedeelte, dat de internationale prijsvragen betrof, tot uitvoering gekomen. Eene commissie, bestaande uit heeren H. P. BERLAGE NZN., P. J. DE JONGH, JOS. TH. J. CUYPERS, W. KROMHOUT CZN. en J. H. W. LELIMAN, heeft aan haar opdracht ter voldoening aan het boven sub b. vermeldde beantwoord.

De nadere uitwerking van het voorstel is echter achterwege gebleven. Dit is gewis zeer te betreuren, want aldus werd wel de regeling van internationale prijsvragen, die zich slechts zelden voordoen en tot wier beantwoording de Nederlandsche architect zich krachtens zijne opleiding en zijn geheele opvatting doorgaans slechts weinig aangetrokken pleegt te gevoelen, onder oogen gezien, maar de regeling der nationale prijsvragen bleef verwaarloosd. En ook die regeling is sedert jaren urgent, gelijk ook reeds in „De Bouww.” van haar begin af werd betoogd.

Telkens opnieuw blijkt juist in laatstbedoelde prijsvragen de noodzakelijkheid eener scherpe formulering van prijsvraagnormen. „Prijsvraag-misère” is een regelmatig voorkomende rubriek in onze vakpers. Voortdurend worden prijsvragen uitgeschreven op grond van programma's die niet de noodige waarborgen bieden voor een billijke behandeling der mededingers, die integendeel de prijsvraag stempelen tot eene poging tot exploitatie van de talenten van eenige goedgevloovige of naïeve vakgenooten.

Wel bestaat er eene prijsvraagregeling, die indertijd, een kwart-eeuw geleden, door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werd vastgesteld. Die regeling is totaal in het vergeetboek geraakt. Bovendien is zij in haar geheel verouderd en onvolledig, hoewel er verschillende nuttige wenken in voorkomen, met eenige waarvan de Mij. zelf bij hare eigen prijsvragen trouwens ook geen rekening hield. De prijsvraagnormen, gelijk die ten onzent door architecten als van zelf sprekend worden beschouwd, zijn op het oogenblik ongeschreven wetten. Mag men het nu den leek we

al te kwalijk nemen indien hij zondigt tegen die ongeschreven wet?

Niet alleen dat zeker vele en velerlei moeilijkheden zouden worden voorkomen indien die prijsvraagregelen nu eens werden gecodificeerd, bovendien zou het stelsel om prijsvragen uit te schrijven er aan populariteit door winnen. Het zij onzen bouwkundigen vereenigingen in overweging gegeven om de vaststelling van prijsvraagregels op haar programma van actie te plaatsen. De buitenlandsche architectenvereenigingen hebben het voorbeeld in deze gegeven en in „De Bouww.” werden de door hen getroffen regelingen destijds uitvoerig geschets. Al is ook over onze grenzen met betrekking tot prijsvragen, nog lang niet alles „rozengeur en maneschijn”, ginds heeft men toch eenig meerder houvast bij het aanwijzen der fouten en tekortkomingen van prijsvraagprogramma's en kan met meer kracht dan hier worden opgetreden tegen misbruiken of misstanden op het onderhavige gebied.

Door de kommissie uit het genootschap „Architectura et Amicitia” dan werd eene concept-regeling opgemaakt. Deze, met geringe wijziging aangenomen in de genootschapsvergadering van 18 April 1906, werd bij het 7e Internationale Architectenkongres, dat in hetzelfde jaar te Londen vergaderde, ingediend. Deze regeling komt voor in dit blad, jaargang 1906, blz. 133, met een korte aanvulling op blz. 140.

Hoe het dit voorstel te Londen verging kan men naslaan in het officiële kongresrapport op blz. 495 en in „De Bouww.” 1906, blz. 236, in het voorloopig verslag. Er waren, behalve het voorstel van „A. et A.”, nog stukken ingekomen van den, sedert overleden, heer GUADET en van GASTON TRÉLAT. Dit waren meer bespiegelingen, die wat duidelijkheid en konkrete beteekenis betrof, achter stonden bij het Hollandsche voorstel.

De zaak werd, ter fine van nader advies, in handen gesteld van het kongresbureau, dat op het volgend kongres rapport zou uitbrengen. Dit is evenwel, bij mijn weten, niet geschied. Te Weenen werd daarentegen — gelijk men op blz. 171 van den voorgaanden jaargang der „Bouww.” kan naslaan — een derde regeling voorgesteld door den architect WEBER en ook deze zag zich verwezen naar het permanente kongrescomité. Dit laatste is nu voor den dag gekomen met eene regeling, welke zich bescheidenlijk aandient onder den naam van „Aanbevelingen bij internationale bouwkundige prijsvragen”.

Het stuk is ondertekend door de afgevaardigden van de navolgende zestien secties: Duitschland, Oostenrijk, België, Canada, Denemarken, Spanje, Frankrijk, Engeland, Hongarije, Italië, Mexico, Nederland, Portugal, Rusland, Zweden, Turkije. Ongetwijfeld een belangrijk en indrukwekkend resultaat en als nu maar voor de in elk dezer landen uitgeschreven internationale prijsvragen de regeling wordt aangehouden, dan is er al veel gewonnen. In de reeks der ondertekenaars mist men echter juist eenige

landen die nog al eens voor belangrijke werken de wereld-mededinging inroepen, landen als bijv. Roemenië of Argentinië. Juist in dergelijke staten, waar nog van meet af aan een moderne toestand wordt geschapen, waar grootsche plannen worden gekoesterd en deze, omdat met bestaande toestanden, die dikwijls belemmerend werken, geene rekening behoeft te worden gehouden, mogelijk zijn, gebruikt men dikwijls, mede uit gebrek aan eigen kunstenaars, de internationale prijsvraag. Het zijn, dit kan hier terloops bijgevoegd worden, in den regel Fransche kunstenaars, gevormd in de klassieke richting der veel gesmade „Ecole des Beaux Arts”, die de prijzen verwerven. Ook Noord-Amerika wordt bij de ondertekenaars gemist.

De boven aangeduide regeling luidt als volgt:

1°. De internationale prijsvragen moeten beperkt blijven tot buitengewone gevallen van zeer bepaald internationalen aard.

2°. De internationale prijsvragen kunnen zijn: a. algemeen. b. besloten en met uitnoodiging.

Bij de besloten prijsvraag en die met uitnoodiging kan met eene trap volstaan worden.

De algemeene prijsvragen worden bij voorkeur met twee trappen beantwoord.

3°. De voorwaarden bij internationale prijsvragen zijn voor alle mededingers gelijk.

Bij de beoordeeling mag geen rekening gehouden worden met teekeningen, modellen of andere stukken, die niet door het programma voorgeschreven zijn, welke ingezonden teekeningen, modellen en andere stukken niet tentoongesteld worden.

4°. Het programma moet duidelijk aangeven al de bepalingen voor de prijsvraag-uitschrijving; het mag geen facultatieve „desiderata” bevatten.

5°. In de beperkte en in de met uitnoodiging-uitgeschreven prijsvragen kan het programma zeer gedetailleerd zijn en een ontwerp tot in onderdeelen vragen.

In de algemeene prijsvraag dient het programma in algemeene termen de technische eischen te omschrijven en het aantal en de schaal der teekeningen tot zulk een minimum te beperken als noodig is om het ontwerp door de Jury te kunnen doen beoordeelen.

Het programma bevat voorts de bepaling dat de ontwerpen anoniem moeten zijn, alleen voorzien van een kenteken of motto voor den eersten wedstrijd en dat de ontwerpen ondertekend moeten zijn voor den eindwedstrijd.

Op straffe van uitsluiting is het den ontwerpers verboden op de een of andere wijze die anoniemiteit te verbreken.

6°. In de prijsvragen, in 2 trappen, zullen voor den eersten wedstrijd gelden de bepalingen voorgeschreven voor de algemeene prijsvragen en voor den eindwedstrijd die, voorgeschreven voor besloten en met uitnoodiging uitgeschreven prijsvragen.

Tot den eindwedstrijd kunnen slechts toegelaten worden die inzenders, welke bekroond zijn in den eersten wedstrijd.

7°. Het programma der prijsvraag dient, zooveel mogelijk, gelijktijdig in alle staten ter beschikking der mededingers te zijn.

Elke inzending die niet op den dag, voor de sluiting der prijsvraag vastgesteld, is verzonden, zal buitengesloten worden. De stempel van afzending door de post zal ten bewijze dienen.

8°. De redactie van het programma moet opgemaakt zijn naar den raad van ervaren architecten. Het wordt in de fransche taal gesteld.

9°. De Jury wordt benoemd door den prijsvraag-uitschrijver. Het is wenschelijk dat deze voor de benoeming der buitenlandsche Juryleden, het advies inwint van het „Comité permanent des Congrès internationaux des Architectes”.

De Jury van een internationale bouwkundige prijsvraag moet samengesteld zijn uit architecten van verschillende landaard en onder welke er een moet zijn van het rijk, waarin de prijsvraag is uitgeschreven.

Een lid aangewezen door den prijsvraag-uitschrijver, zal optreden als president zonder adviseerende stem, doch alleen om te waken voor een regelmatig gang van zaken.

Door het aannemen der benoeming verklaren de Juryleden dat zij middellijk noch onmiddellijk geen materieel belang bij den uitslag van den wedstrijd hebben.

10°. Het zal wenschelijk zijn om bij internationale prijsvragen en vooral bij den vóór-wedstrijd dat er geen enge grens der geoorloofde bouwkosten worde opgegeven, opdat een zekere vrijheid blijve bestaan voor de artistieke oplossing door de mededingers.

Voor het geval dat wel de beschikbare bouwsom wordt opgegeven, is het wenschelijk dat in het programma de noodige gegevens voorkomen, opdat een uniforme begroting mogelijk zij.

11°. Het totale bedrag aan uit te loven prijzen moet zijn $2\frac{1}{2}$ pct, van de bouwkosten tot een bedrag van 2.500.000 francs; 2 pct. tot 5.000.000 francs en $1\frac{1}{2}$ pct. voor hogere bedragen.

Als beginsel moet worden aangenomen dat de uitvoering van het ontwerp moet worden opgedragen aan den bekroonden architect, onder de bepalingen, die in het rijk, waarin de prijsvraag uitgeschreven is, gebruikelijk zijn.

Het bedrag der prijzen zal niet afgetrokken worden van het verschuldigde honorarium.

Voor het geval dat de prijsvraag-uitschrijver zich het recht wil voorbehouden om den eerst-bekroonden architect het werk niet op te dragen, moet het programma bevatten de voorwaarden van schadeloosstelling.

In het geval dat uitvoering achterwege blijft, zal dezelfde schadeloosstelling te betalen zijn.

In alle gevallen behouden de vervaardigers der ingezonden ontwerpen den artistieke eigendom van hun projekt en van het gebouw, dat er slechts een reproductie van is.

12°. Voor prijsvragen met één trap moeten al de ingekomen ontwerpen tentoongesteld worden in een daarvoor passend lokaal en gedurende zulk een tijdsverloop, dat alle mededingers in de gelegenheid zijn de tentoonstelling te bezoeken, welke intijds in de vakbladen bekend moet worden gemaakt.

Bij de prijsvragen met twee trappen zal er geen tentoonstelling zijn van de ingekomen ontwerpen in den vóór-wedstrijd. Alle ingekomen schetsen dienen verzegeld bewaard te worden en zullen na den eind-wedstrijd met de daarbij ingekomen ontwerpen tentoongesteld worden.

De bekroonden in den eersten wedstrijd zullen het recht hebben om een calque van de door hen ingezonden schets te nemen ten behoeve van de uitwerking van hun definitief ontwerp bij den eind-wedstrijd.

Het volledige en beredeneerde Jury-rapport zal vóór de opening van de tentoonstelling verschenen zijn en ter kennis gebracht worden van alle belanghebbenden.

Teekenen wij tenslotte aan dat de „Construction Moderne” in haar nummer van 6 Maart j.l. bij deze prijsvraagregeling eenige opmerkingen plaatst. De voornaamste daarvan zijn:

ad. 1. Dit is te vaag en zal nader moeten worden omschreven.

ad. 2. Gezien de hoeveelheid arbeid is steeds een „getrapte” prijsvraag wenschelijk. De algemeene prijsvraag is verkieselijker om willekeur bij uitnoodiging te voorkomen.

ad. 4. Alles wat fakultatief is is te weren. Scherpe omschrijving van het gewenschte moet absoluut regel zijn.

ad. 5. Te betwijfelen is of de anonymiteit gehandhaafd wordt; „ieder weet dat anonymiteit gewoonlijk een dekmantel is van publiek geheim”. „Misschien zal bereikt worden dat de mededingers, uitsluiting vreezende, afzien van persoonlijke stappen. Zij zullen deze door anderen laten doen, dat verjongt de methode!”

ad. 10. Als men den inzender niet absoluut aan een prijs bindt, worden de deuren wijd voor onbillijkheid geopend en zijn de ontwerpen onderling niet meer te vergelijken. Is er geen enge grens, dan is er in het geheel geen grens.

Wanneer men de nu aangenomen regeling vergelijkt met het voorstel dat door „A. et A.” aan het kongres is voorgelegd, dan zal men wel eenige afwijking konstateeren, maar toch op de beslissende punten zooveel overeenkomst vinden dat men deze oplossing een succes voor het genootschap mag achten.

Moge dit een spoorslag zijn om nu ook uitvoering te geven aan de verdere besluiten en eene regeling der nationale prijsvragen voor te bereiden.

BIJ DE SCHETSEN VAN H. P. BERLAGE NZN.

(ZIE DE LOSSE PLATEN)

p de architectuur-tentoonstelling welke de Haagsche Kunstkring verleden jaar organiseerde, trokken een aantal schetsen van H. P. BERLAGE NZN. ten zeerste de aandacht.

„De Bouwwereld”, het voorrecht hebbende een drietal dier schetsen te reproduceeren, meent niet beter te kunnen doen dan den ontwerper zelf het leidend beginsel zijner gedachten te doen uiteenzetten. Aan het slot van zijn voordracht „Gedanken über Stil in der Baukunst” ¹⁾, gehouden in 1904 voor het Museum-Verein te Krefeld, voegde de heer BERLAGE bij de publikatie een naschrift waarin hij zijn architektonisch beginsel kort samenvatte.

Het beginsel dat hij daarin als het uitgangspunt van zijn werk aanduidde, beheerscht ook de architectuur dezer schetsen.

„In het begin van iedere groote kultuurperiode overheerschte het juiste architektonische beginsel, d. w. z. het beginsel der goede onvervalschte konstruktie.

„Daardoor heb ik mij ook in mijn arbeid laten leiden maar mij beperkt tot den grootsten eenvoud en bij opbouw en versiering gezocht naar oplossingen welke mij het natuurlijkst voorkwamen.

„De volgende toelichting moge daarbij dienen, welke dus als eene interpretatie van dat algemeen beginsel moet worden opgevat. Bouwkunst, de kunst der ruimte-omsluiting zijnde, moet op de ruimte in architektonisch opzicht zoowel konstruktief als dekoratief de nadruk vallen en een gebouw mag deswege niet in de eerste plaats eene manifestatie naar buiten zijn.

¹⁾ H. P. BERLAGE. Gedanken über Stil in der Baukunst. JULIUS ZEITLER. Leipzig 1905.

SPREUKEN EN CITATEN.

Bouwkunst is de kunst die de door een mensch, onverschillig met welk doel gestichtte gebouwen zóó ontwerpt en versiert, dat hun aanblik bijdraagt tot zijn geestelijk welvaren, kracht en vreugde.

JOHN RUSKIN.

Da der Gipfel dessen was Kunst und Genie darstellen, eine leichte Erscheinung ist, so werden die Nachkommenden gereizt, sich's leicht zu machen und auf den Schein zu arbeiten.

GOETHE.

De wetten der kunst zijn niet gegrond op de wisselvallige vormen van een toevalligen en dikwijls geheel ontaarden tijdsmaak, maar op het noodzakelijke en eeuwige van de menschelijke natuur, op de oerwetten van den geest. Uit het goddelijke deel van ons wezen, uit de eeuwig reine ether van de idealis-

„Eene ruimte-omsluiting bestaat uit muren; daarom manifesteert de ruimte, of verschillende ruimten, zich naar buiten als een meer of minder samengesteld kompleks van muren.

„Op den muur valt dus in dezen zin weder de passende waarde, dat zij krachtens haar aard vlak moet blijven, want een te zeer verdeelde wand verliest zijn karakter als zoodanig.

„De architectuur van den wand blijve mitsdien vlakversiering. Voorspringen van architectuurdeelen blijve beperkt tot die, waarbij het door de konstruktie geboden is, als vensterbanken, waterspuiers, goten, enkele lijstwerken, enz. Uit deze z.g.n. „Architectuur van den muur”, waarbij de vertikale geleding vanzelf wegvalt, volgt voorts, dat de eventueele steunpunten, als pijlers en zuilen niet van voorspringende kapiteelen voorzien worden, maar dat de ontwikkeling der overgangen plaats vindt binnen het muurvlak.

„De eigenlijke vlakversiering wordt gevormd door de vensters welke natuurlijk alleen dáár worden aangebracht, waar zij noodig zijn en dan telkens in de vereischte grootten.

„Deze opvatting sluit natuurlijk het aanbrengen van enkele kleurige of sculpturale versieringen niet uit; deze mogen echter niet overheerschen en met de grootste zorg moet de juiste plaats worden uitgezocht, waar zij zijn aan te brengen. Overeenkomstig het beginsel moeten zij vlak-ornamenten blijven, d. w. z. in den muur verdiept, en moeten z.g.n. figuren, ten slotte versierde muurdeelen blijven.

„Men moet voor alles den naakten wand weder in zijn volle simpele schoonheid toonen en alle overlading pijnlijk vermijden.”

tische menschheid ontspringt de zuivere bron der schoonheid, onaangetast door den geest des tijds, welke diep eronder in troebele borreling voortstroomt.

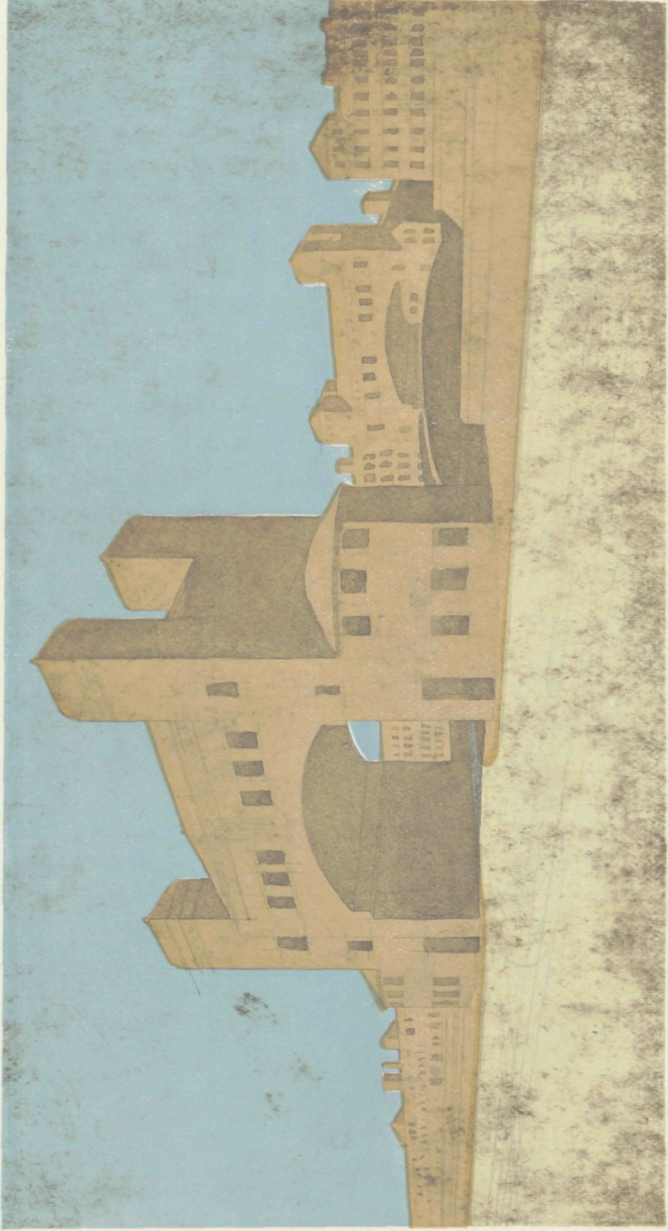
SCHILLER.

Door de schoonheid wordt de zinnelijke mensch geleid tot den vorm en tot het denken; door de schoonheid wordt de geestelijke mensch opnieuw gebracht tot de materie, der zinnelijke wereld teruggegeven.

SCHILLER.

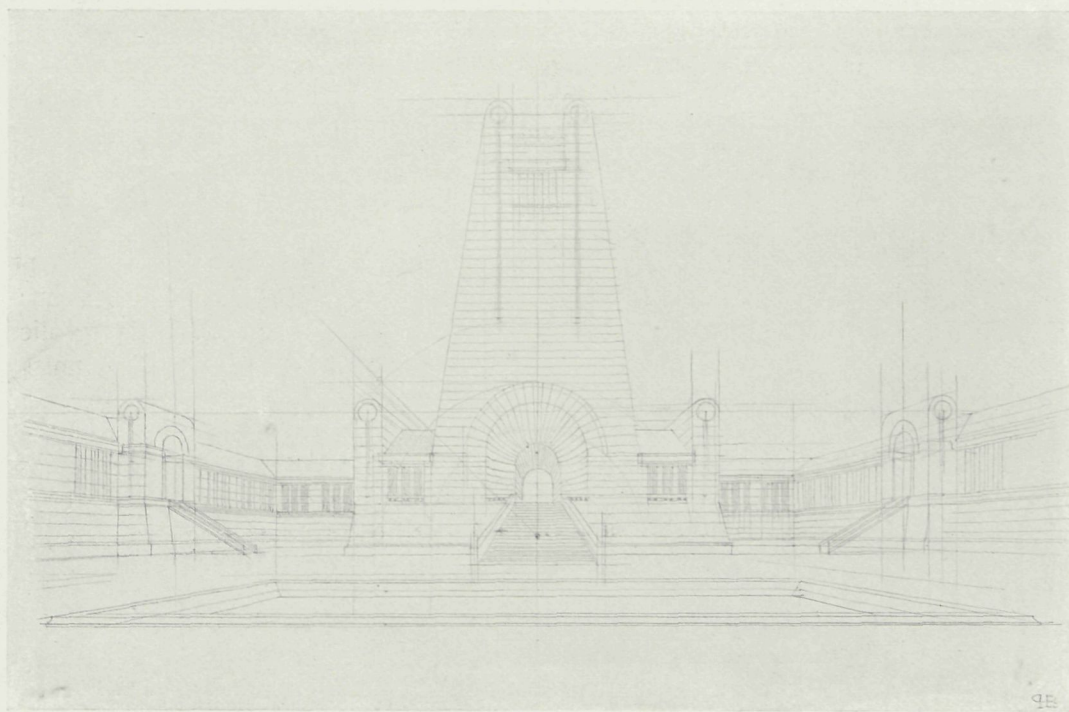
De kunsten van het schoone en verhevene verlevendigen, oefenen en verfijnen het gevoelsvermogen, zij verheffen den geest van de genietingen der stof tot het reine welgevallen aan zuivere vormen en gewinnen hem ook bij zijn genoegens eigen werkzaamheid te mengen. De ware verfijning der gevoelens bestaat echter daarin, dat aan de hoogere natuur van den mensch en aan het goddelijke deel van zijn wezen, aan zijn verstand en vrijheid een aandeel daarin wordt verschaft.

SCHILLER.

H. P. BERLAGE NZN. ⁴ SCHEETS
BLIJV. VAN „DE BOUWW.” 1909. NR. II

H. P. BERLAGE NZN. & SCHETSEN
BIJV. VAN „DE BOUWW.” 1909. NR. 11

wo
Nr.
"n
Aan
Arc
voll
voor
te
en
men
ons
en
door
zij
vrec
zelf
was
Maa
den
voor
tot
De
voor
man
dirc
vere
De
niet
begi
verv
in d
leden
derg
zich
van
He
die
belan
groep
afsch
dat
Mij.
maar
de B
nu n
door
MI
(Wes
wede
De d
ten
hoopt
Ve
voor
der a
noem
cursu
vaksc
en m
de m
worde
Met
voorn
ieder
in de
heeft
Vo
rant"
de vo
Een
voor
art. 1
voors
onder
meenc
som v
Mr.
aanne
behand

GEMENGDE BERICHTEN

De noodzakelijkheid van een architecten vakvereniging wordt in een artikel "Onze bedoeling" in „De Aannemer” 1909 Nr. 9 als 't ware onbewust betoogd in de volgende alinea:

„Het wordt tijd om de handen in een te slaan. Den Ned Aannemersbond negeeren, waarmede b.v. de Bond van Ned Architecten begon, en bij welk streven hij, jammer genoeg, volhardt, onze verzoeken terzijde leggen en zoo al de logica voor inwilliging spreekt, het toch maar voor ons overlaten om te zorgen, dat dit uit de bestekken blijkt, de speldeprikken en verdachtmakingen die ons toegediend worden of waarmede men ons bestrijdt, dit alles raakt wel niet den rustigen gang van ons Bondsleven, maar het zijn toch geen bewijzen van groote en breede opvattingen en praktisch komt er zoo bitter weinig door tot stand. Dat betreuren wij. Moet dit zoo blijven, het zij zoo. Onze bedoeling is het allerminst. Ter wille van den vrede en ter bevordering der Bouwkunst nemen velen onzer zelfs genoeg met de bescheiden plaats, die men zoo goed was ons zelfs in de georganiseerde Maatschappij toetekennen. Maar dit neemt niet weg, dat er grenzen bestaan. Dat men in den Ned. Aannemersbond wel doe, met achting te hebben ook voor zich zelf, en niet verder ga ook in de bereidwilligheid tot samenwerking, als daarmede in overeenstemming is.”

De krachtige en doelbewuste wijze waarop de aannemers voor de belangen van hun stand bij elke gelegenheid als één man opkomen, — bij de bekende circulaire hunnerzijds de directies negeerend — kon een voorbeeld zijn voor architectenverenigingen.

De schrijver van het bovengenoemde artikel kan blijkbaar niet goed zetten dat in de Mij. tot Bev. der Bouwk. nu een begin is gemaakt haar tot vakvereniging van architecten te vervormen, tengevolge waarvan de aannemers zijn gerangschikt in de rubriek der „gewone leden” en niet bij de „architekt-leden”. Indertijd is reeds de vrees uitgesproken dat een dergelijke splitsing van leden aanleiding zou geven dat velen zich teruggezet zouden achten, vooral wijl in de beoefening van het bouwvak vele grensgevallen zich voordoen.

Het kon, zoo is gezegd, niet uitblijven dat gewone leden, die bij beperkte rechten de volle kontributie betalen, bij belangen-konflikten met de, tot zelfstandig handelen bevoegde groep der architect-leden, zich van de Maatschappij zouden afscheiden. Het schijnt nu blijkens boven aangehaald citaat, dat in aannemerskringen wel degelijk gevoeld wordt dat de Mij. t. B. d. B. niet meer is het algemeene lichaam van vroeger, maar gedeeltelijk is eene vakvereniging van architecten gelijk de Bond is de vakvereniging der aannemers. Voor de Mij. is nu maar te wenschen, dat niet te eeniger tijd de consequenties door de gewone leden worden getrokken.

MIDWOLDA. Het eeuwenoude kerkgebouw te Midwolde (Westerkwartier), dat den vorigen zomer werd afgekeurd, is weder door een rijksbouwmeester uit Den Haag onderzocht. De doorbuiging van het gewelf is zoo groot, dat een instorting ten allen tijde gebeuren kan. Met behulp van rijk en synode hoopt men het oude kerkgebouw nog te kunnen. „N. R. C.”

Vereeniging tot bevordering van de Vakopleiding voor Handwerkslieden in Nederland. Op de jaarvergadering der afdeling „den Haag en omliggende plaatsen” van genoemde vereeniging werd aan het bestuur machtiging verleend cursussen op te richten, zoo mogelijk aan een der bestaande vakscholen. Voor toekomstige en volwassene werklieden (vrouwen en mannen) zullen cursussen georganiseerd worden, waarvoor de medewerking van patroons- en werkliedenorganisaties zal worden ingeroepen.

Met algemeene stemmen werd aangenomen een motie waarin voornoemde afdeling de wenschelijkheid uitspreekt, dat bij ieder onderwijs meer dan tot dusverre, onderricht worde gegeven in de hygiëne in 't algemeen en in de hygiëne die betrekking heeft op het vak, waarin wordt onderwezen in 't bijzonder.

Vordering wegens „bijwerk”. Naar de „Nieuwe Rott. Courant” mededeelt is voor de rechtbank te Rotterdam gepleit in de volgende zaak:

Een aannemer vorderde van den aanbesteder een zeker bedrag voor bijwerk, waartegenover de aanbesteder zich beriep op art. 1646 B.W. in verband met § 468 der z.g. A. V. (Algemeene voorschriften voor de uitvoering en het onderhoud van werken onder beheer van het departement van Waterstaat). Bovendien meende de aanbesteder een boete grooter dan de gevorderde som wegens te late oplevering in rekening te kunnen brengen.

Mr. A. HILMAN, advocaat te Rotterdam, voor den eischenden aannemer het woord voerend, betoogde, dat de geheele stof behandeld in de zesde afdeling van den zevenden titel van

boek III B.W., met uitzondering van de voorschriften, die een geheel facultatief karakter hebben of geheel overbodig zijn of niet passend tegenover den Staat als aanbesteder, volledig is geregeld in de A. V. Daar deze volledige regeling verder eene van die in het B. W. volkomen afwijkend karakter heeft, kan hier kwalijk aan slechts de wet aanvullende bepalingen worden gedacht. Met name ademt § 468 A.V., volgens welke de aannemer zich heeft te gedragen naar de bevelen van de directie, zoo deze afwijkingen gelast, welke het werk met minder dan 10 procent vergrooten en de aannemer zelfs in spoedeisende gevallen kan worden gedwongen met dat meerder werk te beginnen vóór men het over den prijs eens is geworden, een geheel anderen geest dan art. 1646 B. W., dat den aanbesteder wil beschermen tegen al te grooten ijver van den aannemer. Het verdient dan ook opmerking, dat, terwijl in de A. V. van 1882 geen betaling voor bijwerk wordt toegekend, tenzij op schriftelijke order van de directie, in de herziene A. V. van 1901 een dusdanige odieuse bepaling ontbreekt. In deze omstandigheden gaat het dan ook niet aan, die bezwarende bepaling weer te ontleenen aan het voor andere verhoudingen geschreven, en terzijde gestelde, artikel 1646 B.W.

Tegenover het beroep op boete werd aangeboden te bewijzen, dat de vertraging te wijten was aan de schuld des aanbesteders.

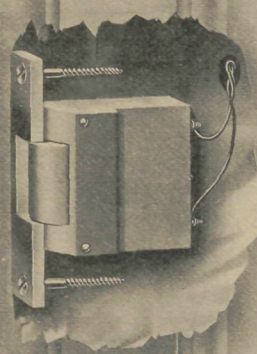
Mr. Th. A. FRUIN, advocaat te Rotterdam, het woord voerend voor den aanbesteder, betoogde, dat elke actie tot betaling van bijwerk was afgesneden door de bepaling van art. 1646 B. W., waaraan geenszins door § 468 A. V. is gederogerd. Immers de A. V. hebben nimmer gehad een andere strekking dan om de bepalingen van het B. W. aan te vullen. Art. 1646 B. W. stelt twee eischen: die van de schriftelijke inwilliging door den aanbesteder en die van de overeenkomst tusschen partijen omtrent den prijs. Precies dezelfde eischen, slechts in eenigszins gewijzigden vorm, kent § 468 A. V. Nu stond in de oude A. V. van 1882 nog bovendien — ten overvloede — vermeld het fatale gevolg, dat het niet naleven van den eisch betreffende den schriftelijken last (van de overeenkomst omtrent den prijs werd gesproken) zouden hebben. Maar, wijl deze bepaling niet alleen overbodig, doch bovendien onvolledig was, heeft men haar in de nieuwe A. V. geschrapt. Hieruit volgt echter geenszins, dat de analoge bepaling van art. 1646 B. W. daardoor nu op zijde zou zijn gezet.

Ten aanzien van het bewijsaanbod meende pleiter, dat zooover de vertraging beweerd werd verband te houden met het bijwerk, het bewijs niet toelaatbaar kon zijn, omdat ook omtrent een naderen termijn van oplevering had moeten zijn overeengekomen.

Uitspraak 19 April

Lips' elektrische deuropener. De firma Lips verspreidde eene circulaire waarin wordt melding gemaakt van een elektrischen deuropener.

Het komt dikwijls voor, in 't bijzonder bij financieele instellingen, privé-kantoren e.d., dat men eene zoodanige sluiting

wensch, dat door eenvoudig dichttrekken der deur, deze van buiten niet meer zonder sleutel te openen is.

Het groote voordeel daarvan is, dat wanneer men van zijn bezigheden wordt geroepen, geen onbevoegde personen de kamer kunnen betreden. Het is echter onaangenaam herhaaldelijk te moeten opstaan voor ieder die binnen komt. Toepassing van een electrischen deuropener heft dit bezwaar echter geheel op.

De opener wordt aangebracht in het kozijn en sluit de slotschoot daarbij, achter een draaibare lip, welke automatisch en beslist zeker is vastgesteld, zoolang geen electrische stroom den zich daarin bevindenden uitschakelaar doet werken.

In het lokaal wordt op de meest geschikte plaats een drukknop of peer aangebracht, zooals bij de gewone electrische schellen worden toegepast.

Desverlangd kunnen in grootere lokalen op meerdere plaatsen knopjes worden aangesloten, alle op denzelfden deuropener werkend.

Deuropener en drukknop worden met een leiding aan elkaar verbonden, waartusschen een gewone schellenbatterij staat geschakeld, welke op de meeste kantoren reeds aanwezig is.

Door een druk op het knopje worden door den electrischen stroom de magneten in werking gesteld, die daarop de lip vrijgeven, zoodat een mede in den kozijnraad aangebrachte veer gelegenheid krijgt, de deur een weinig open te duwen.

Om een dergelijke praktische kantoorsluiting te bezitten, is dus slechts noodig:

1°. Een Lips' Electriche Deuropener met daarbij behorende veer.

2°. Een slot, waarvan de dagschoot van den buitenkant alleen werkt door den sleutel en van den binnenkant door een knop of kruk.

Lips' slotenfabriek maakt verschillende sloten, welke in verband met dezen opener kunnen gebruikt worden.

Gaarne wordt, zonder eenige verbinding, prijsopgave voor een dergelijke algeheele inrichting verstrekt, terwijl bij een bezoek aan Lips' fabrieken te Dordrecht de werking van dit systeem aan belangstellenden steeds in werking kan worden getoond.

Aardbeving en konstruktie. De heer DE BAUDOT, inspecteur generaal der historische monumenten, is bekend als ontwerper van verschillende bouwwerken, waarbij hij, vurig navolger van de rationalistische theoriën van VIOLETT-LE-DUC, de meest moderne konstruktie-wijze in gewapend beton, heeft toegepast met inachtnaam van het bekende voorschrift dat elke vorm die niet uit de samenstelling voortvloeit moet worden teruggewezen. Het meest bekende van die bouwwerken van DE BAUDOT is de St. Janskerk op Montmartre. Het oordeel over de artistieke beteekenis van dit gebouw is over het algemeen intusschen niet gunstig.

De heer DE BAUDOT heeft nu in eene bijeenkomst van de „Union Syndicale des Architectes Français” — waarvan hij voorzitter is — een voordracht gehouden over konstrukties die rekening houden met aardbevingen. Het kan niet verwonderen dat hij hier in het bijzonder de aandacht vestigde op de voordeelen van het door hem zelf bij voorkeur gebruikte systeem. De „Constr. Mod.” geeft het volgende verslag der voordracht.

Na te hebben herinnerd welke consternatie teweeg werd gebracht door het bericht van de ramp op Sicilië, en het groote solidariteitsgevoel dat daarbij wakker geroepen werd, vroeg de heer DE BAUDOT zich af of het niet goed was om uit het kwade wat goeds te halen en uit het verleden een nuttige les voor de toekomst te trekken. Het is weliswaar moeilijk om met zekerheid en in onderdeelen te bepalen welk effect aardbevingen op de bouwwerken teweegbrengt. Het zou echter op den weg

leggen van den staat een enquête over dit vraagstuk te organiseren. De technici van alle landen konden bijeen geroepen worden om ter plaatse deze belangrijke kwestie te bestudeeren. In afwachting daarvan, is het begrijpelijk dat de verwoesting der gebouwen, de instorting der muren, de ontwrichting en het invallen der vloeren en daken ons goede aanwijzingen geven voor de studie van gebouwen die verrijzen moeten in streken die met dergelijke aardbevingen bedreigd worden.

Hetgeen het meest op den voorgrond treedt, is het zoeken van de cohesie der elementen in elk gebouw in het bijzonder, zoowel als de samenhang der naburige gebouwen onderling, hetzij in groepen of eilanden in de agglomeraties. Kan deze cohesie der elementen (muren, planken, afscheidingen, daken) verkregen worden met het gebruikelijke materiaal: gehouwen steen, baksteen, hout, ijzer? Dat schijnt wel twijfelachtig en er zal wel naar wat anders gezocht moeten worden. In Japan heeft men houten gebouwen bestudeerd, die homogene blokken vormden. Het hout is echter buitengewoon brandbaar en bij aardbevingen ontstaan steeds branden. In de Vereenigde Staten roemt men ijzeren vakwerk, voorzien van weerstandbiedende materialen. Dit alles wordt daar diep in den bodem gebouwd en stevig verankerd. Spreker, zonder de verankering per sé te veroordeelen, is er toch geen voorstander van.

Een nieuwe methode treedt nu sedert een 15-tal jaren meer op den voorgrond, tengevolge van een ontdekking die van zeer groot belang is. IJzer geheel door cement omgeven, bewaart al zijn hoedanigheden en al zijn weerstandsvermogen. Dit procédé heeft nieuwe wegen gebaad en DE BAUDOT ziet er een oplossing in voor deze actueele kwestie. De bouw met gewapend cement geeft waarlijk een volmaakte verbinding en den gewenschten samenhang. Muren en vloeren vormen dan een monoliet, één geheel waarvan alle onderdeelen even hecht zijn als het geheel. Hier brengt hij nog eens in herinnering het gebouw dat aldus in Tunis gemaakt werd eenige jaren geleden op een slechten ondergrond. Het was gekanteld, zonder te breken of te ontwrichten. Men heeft het weer recht gezet door de onderste verdieping in den grond te doen zakken. Intusschen had het geheel geen schade geleden en geen scheur gekregen.

Maar dadelijk vestigde spreker den aandacht op het verschil tusschen gewapend beton, volgens hem onbruikbaar, en het gewapend cement. Het eerste geeft aanzienlijke dikte door het metaal te onkleeden met een menging van cement en grint, daarentegen kan men bij het gewapende cement, dat uit een vette menging van zand met cement bestaat, tot verminderde dikte geraken, zonder afbreuk te doen aan de soliditeit. Daarna vertelt hij uitvoerig over dit stelsel. Het zij hier even in twee woorden gezegd, dat het eigenlijk bestaat uit een net van ijzerdraden omgeven door cement. Alle horizontale deelen zooals planken, kappen enz. worden gehecht door middel van ankers, die de rol vervullen van binten en contreforten met de vertikale deelen, zooals muren, afscheidingen enz. De heer DE BAUDOT vertoonde, ter bevestiging van zijne demonstratie, eenige gebouwen op deze wijze uitgevoerd, aangevuld door gewapende baksteen voor den bouw der muren en pijlers. Een van deze voorbeelden is de kerk Sint Jean de Mont-martre. Zij vertoont het volledige type van deze bouwwijk, die de bekende architect uitdacht.

Of er kwestie is van particuliere huizen gebouwd op bepaalde plekken of dat er sprake is van groote ruimten bestemd voor publieke werken, dit procédé van gewapend cement, dat reeds zijne sporen verdiend heeft, schijnt er op te duiden dat het aardshokken kan weerstaan, tenminste wanneer het gebouw een volmaakte monoliet vormt. Het monoliet zijn is het, dat eigenlijk het goede van deze bouwwijze uitmaakt.

Bijzondere omstandigheden konden echter nog bestudeerd worden, b.v. het verminderen van het aantal verdiepingen in de stadswoningen, terwijl de ondergrondse verdiepingen dieper komen te liggen, het ankeren der fundeeringen of liever het verbinden van deze tot een vlak dat het geheel ondersteunt het vervaardigen van een verbinding tusschen de naast bijgelegen woningen, tenminste bij sommige deelen der gemeenschappelijke muren. De methode van gewapend cement en gewapende steen door spreker voorgestaan, geeft alleen deze verbindingen in den tegenwoordigen constructiewijze in de bouwkunst.

Een tuinstad van Krupp bij Essen. Een tuinstad, of juister, een tuinvorstad voor werklieden, zal bij Essen worden gebouwd geheel voor rekening van mevrouw MARGARETHA KRUPP. Deze heeft buiten en behalve een terrein van 50 H.A., beschikbaar gesteld in elk der eerstvolgende jaren 500.000 Mark.

Deze kolonie is berekend voor ongeveer 8 à 10.000 bewoners. Reeds is begonnen met den aanleg van het park, dat de kolonie zal insluiten.

De ontwerpen van aanleg en bouw zijn van GEORG METZENDORF, die in zijne vroegere werken over het algemeen de artistieke opvatting huldigt van zijn broeder Prof. HEINRICH METZENDORF, die meer in het bijzonder bekend is door zijne villa's te Bensheim a.d. Bergstrasse.

Vóór-historische gewelven in Duitschland. De oude meening dat de Romeinen het gewelf zouden hebben „uitgevonden” is reeds lang onjuist gebleken. Er zijn veel oudere gewelven. De verdienste der Romeinen is dat zij begrepen wat met den gewelfbouw, dien zij van de Etruskers leerden kennen, te maken was, dat zij die konstruktie-methode ontwikkelden, volmaakten en hem tot den grondslag hunner geheele bouwkunst maakten, waar zij te voren slechts een ondergeschikte rol speelde. Reeds in de bouwvallen van het oude Mesopotamië zijn gewelven teruggevonden. Egypte en Griekenland kenden ze eveneens. Alleen men paste ze daar niet architektonisch-dekoratief toe.

In de „Deutsche Bauhütte” 1909 Nr. 3 en 4, komt nu een artikel voor over: „Vóór-historische gewelven in midden-Duitschland”. De schrijver vestigt daartoe de aandacht op de oude graven, die duizende jaren geleden ontstaan waren. Er is sinds ongeveer 3000 jaar vóór CHRISTUS een ontwikkeling waar te nemen.

Het Helmsdorfer Vorstengraf dat uit ongeveer 1800 vóór CHR. dagteekent (het begin van de bronsperiode) en het even oud graf te Leubingen, vertoonen de hoogste ontwikkeling dier primitieve bouwwerken. De geleerden die naar urnen, sieradiën en dergelijke voorwerpen zochten, verwaarloosden het onderzoek van den bouw dier graven. Bij de ontgraving werd dan ook daaraan niet de noodige aandacht geschonken.

Oorspronkelijk waren die graven klein. In den grond, liefst op den top van een heuvel, werd een kuil gedolven, en daarin werd door evereind staande steenen platen een ruimte gevormd, die ook vlak werd afgedekt, en waarin dan de lijken werden bijgezet. Over dit graf werd dan weer aarde gespreid. Later werden de graven grooter en wilde men de afdekking steviger maken om inbraak of berooving te beletten. Zodoende ontstonden steenstapelings (wier samenstelling volgens schrijver blijkbaar aan de konstruktie van houten daken ontleend is) en eindelijk ook de voorloopers van een gewelf-techniek.

Deze techniek werd niet verder ontwikkeld. De toenmalige bewoners van Germanië hadden niet de minste aanleiding hun beproefden hontbouw te verlaten, ter wille van de veel moeilijker steenkonstruktie. Wat omstreeks 20 eeuwen vóór CHRISTUS reeds bereikt was, ging zelfs later weer verloren, toen de wijze van begraven veranderde en men de lijken verbrandde. De asch-urnen immers, vroegen slechts een zeer kleine ruimte, die gevormd werd door platen die tegen elkander leunden.

De schrijver wekt op om niet alleen den oud-klassieken bodem te onderzoeken. De archaeologen zouden in het land zelf veel vinden dat een belangrijk licht zou werpen op de Germaansche oudheid. Over de paleizen en woningen van het oude Oosten wordt men wel ingelicht, maar waar is de bouwkunst der Nibelungen en van Gudrun? Als men daarna zoekt, meent spreker, zou men den oorsprong vinden eener oer-Germaansche kunst. Dan zou tevens blijken dat deze zich zelfstandig ontwikkelde, eigen motieven en elementen schiep en dat zij niet ontsproot aan navolging van uitheemsche, klassieke voorbeelden.

Diefstal van warme lucht. In Berlijn is onlangs een nieuw soort diefstal behandeld. Iemand die naast een huis woonde waar centrale verwarming was, had stilletjes eene opening gemaakt in de buis die uit de verwarmingskamer kwam. De buurman had daarin een pijp bevestigd, waardoor zijn kamer ook verwarmd werd. De warmeluchtdief moest wel erkennen, dat hij niet mooi gehandeld had, maar verdedigde zich op grond dat de wet nergens zulke handeling strafbaar achtte. Het zal hem echter weinig baten, want het rijksgerechtshof heeft al reeds veroordeelingen uitgesproken, voor het onttrekken van water of lichtgas aan de leidingsbuisen. Het schijnt dat er moeilijkheden zouden ontstaan zijn wanneer de buurman de gebruikte lucht weer in de buis had terug laten stroomen, zoodat hij eigenlijk geen lucht gedieft, maar alleen de warmte er aan onttrokken had.

Eenkeuken-huizen. Op blz. 334 van den vorigen jaargang hebben wij eenige mededeelingen gedaan over de Berlijnsche éénkeuken-huizen. In de „Weltspiegel” komen er thans afbeeldingen en eenige nadere bijzonderheden omtrent voor. Er zijn twee blokken gebouwd. Een te Friedenau volgens ontwerp van ALBERT GESSNER, een te Lichterfelde-West volgens ontwerp van HERMANN MUTHESIUS. De huizen zijn gesticht door de „Einküchenhaus-Gesellschaft der Berliner Vororte”. Ter besparing van huispersoneel is alles in deze huizen centraal ingericht: de keuken, de verwarming, de warmwater voorziening, de stofzuiginrichting. Er zijn dakterrassen met zonnebaden en een „kindergarten”.

De woningen zijn van verschillende grootte, 2—7 kamers met bad, hall enz. De hall kan mede ter bewoning dienen, omdat deze woningen geen personeelherbergen en dus geheel voor het intieme familieleven in gebruik zijn.

De huizen zien er smakelijk en gezellig uit, geheel in afwijking met het kazerne type dat men in Berlijn volgt. Alles is eenvoudig maar goed verzorgd en aangenaam voor het oog. De bedoeling is om na de Berlijnsche ervaring de organisatie uit

te breiden over alle groote steden van Duitschland en om in het bijzonder groote tuinsteden met centrale keukens aan te leggen.

Brandvrije rieten daken. De Vereeniging tot verfraaiing en voor het behoud van het Stadsschoon te Worpswede bij Bremen heeft een klein geschrift voor den prijs van 1 Mark uitgegeven, hetwelk de noodzakelijke aanwijzingen bevat over brandvrije rieten daken.

Volgens de ondervinding van den landraad GERNENTZ te Thurkow in Mecklenburg wordt het riet of het stroo, om het tegen brand bestand te doen zijn, met een vloeistof gedrenkt die uit leem, gips en galwater bestaat. Dan wordt het gedrenkte riet tot matten verwerkt die met ijzerdraad op de sparren bevestigd worden.

Genomen proeven met brand in Juni van het voorgaande jaar door den schilder HANS AM ENDE te Worpswede genomen en waarover het bedoelde geschrift handelt, hebben aangetoond, dat gewoon stroo, een cementplaten dak, dakpapier en gewone pannen na eenige minuten verbrandden of verwoest werden, terwijl het gedrenkte stroo, wel aan de randen licht brandde, doch dat het binnengedeelte geheel behouden bleef.

Nu kunnen de verzekeringsmaatschappijen bijna geen bezwaar meer maken bij de verzekering tegen brand van huizen met op deze wijze gedekte daken, zoo meent de „D. Bauz.” waaraan dit bericht ontleend is.

Open ruimte in steden. Blijkens een verslag in de „Revue d'Hygiène” heeft in eene vergadering van de Fransche Société de Médecine Publique eene bespreking plaatsgevonden over de groote beteekenis van open ruimte in steden. In plaats van tuinen te belasten, moesten zij juist worden vrijgesteld en aangemoedigd. In de oude steden verdwijnen steeds meer oude tuinen, nu de grond zooveel meer waard is geworden.

Er werd op gewezen dat de hygiënische vooruitgang, vergeleken bij vroeger eeuwen, slechts schijnbaar is. De straten zijn weliswaar breder, maar de huizen aan den anderen kant hooger. In plaats van twee verdiepingen hebben zij er acht en op eenzelfde oppervlak wonen te Parijs thans tienmaal meer menschen dan in de middeleeuwen.

De Zweedsche ijzermarkt in 1908. De ijzerproductie van Zweden in 1908 wijst eene belangrijke vermindering aan, het natuurlijk gevolg van den ongunstigen economischen toestand gedurende het afgelopen jaar. De totale productie bedroeg in de laatste twee jaren (in tons):

IJzer.	1907.	1908.
Ruw ijzer	603.400	563.300
Wolfijzer	177.100	148.500
Bessemer	77.000	79.500
Martin	334.200	347.600

(Ontleend aan „Handelsberichten”).

De Gran via te Madrid. Als een plan dat van veertig jaar her dagteekent, eindelijk een begin van uitvoering krijgt, mag dat niet onopgemerkt voorbijgaan. Dat geval doet zich nu in Madrid voor. Men wil daar een breede stratenrij aanleggen in den trant van een boulevard van de Puerta del Sol, het plein in het noordelijk deel van Madrid en waar het verkeer van alle richtingen tezamen komt, tot de Plaza de S. Marcial. Aan deze boulevard zullen huizen gebouwd worden met 9 verdiepingen. Tot uitvoering van dit plan heeft zich een syndikaat gevormd bestaande uit Spaansche, Fransche en Engelsche kapitalisten. De lengte van de nieuwe boulevard zal 1.5 KM. bedragen en men begroot de kosten op 35 miljoen peseta's, terwijl de stad nog met 15 miljoen peseta's zal subsidieeren. In 8 jaar tijd hoopt men klaar te zijn met den bouw. Eigenaars van huizen in deze straat behoeven 20 jaar lang geen belasting te betalen voor grond en perceel. Aan het syndikaat is vrijheid gegeven om te beschikken over de uitgave van grond, over het bedrijf der trams, over den bouw van een elektrische centrale, over de concessie van verlichting en liften in de nieuwe huizen.

Het Gioia (jachtslot) del Colle, tusschen Bari en Tarente, is, blijkens de afbeeldingen in het „Zeitschrift für Bildende Kunst” (Jan.-afl. 1909), een in vele opzichten merkwaardig gebouw. Het dagteekent, hoewel de stichting tot in de 12e eeuw reikt, in hoofdzaak uit de 13de eeuw en is een der tijdens de regeering van Keizer FREDERIK II, die bijna steeds in Zuid-Italië of Sicilië woonde, gestichtte burchten.

Het grootste en voornaamste dier kasteelen is het beroemde Castel del Monte, dat echter inwendig van de oude pracht niet veel meer over hield. Het Gioia del Colle heeft een merkwaardige historie. Het was vervallen en geheel volbouwd met arbeiderswoningen, werkplaatsen, etc. Een Romeinsch Graaf, de Conte DEL RESTA, heeft het aangekocht en doen ontruimen. Daarbij bleken alle oude fragmenten, tot zelfs de troon van de troonzaal toe, fraaie schouwen, etc., uit de afbraak te voorschijn te komen, zoodat, zonder dat van restauratie mag worden gesproken, het oude jachtslot geheel kon worden hersteld, althans wat het muurwerk betreft. Thans ontbreken nog weliswaar de — vlakke — daken, maar men kan zich een

uitstekend denkbeeld vormen van dit voor Italië zeldzame staal van middeleeuwschen burchtbouw.

Eene Rijksschoonheidscommissie voor de V. S. is door President ROOSEVELT, 20 Januari l.l. ingesteld. ROOSEVELT geeft daarmee nog kort voor zijn aftreden een navolgenswaardig lesje aan alle andere regeeringen. De commissie bestaat uit de volgende heeren:

Architekten: C. GILBERT, C. GRANT, LA FARGE, WALTER COOK, WILLIAM BORNIG, S. B. P. TROWBRIDGE, JOHN G. HOWARD, GLENN BROWN, THOMAS R. KIMBALL, JOHN L. MAURAN, D. H. BURNHAM, JOHN H. M. DONALDSON, GEORGE B. POST, ARNOLD W. BRUNNER, ROBERT S. PEABODY, CHARLES F. MC. KIM, WILLIAM S. KEMES, JAMES RUSH MARSHALL, ABRAM GARFIELD, FRANK MILES DAY, WILLIAM B. MUNDIE en C. HOWARD WALKER.

Schilders: JOHN LA FARGE, F. D. MILLET, E. H. BLASHFIELD en KENYON COX.

Beeldhouwers: DANIEL C. FRENCH, HERBERT ADAMS, H. A. MAC NEIL en K. T. BETTER.

Tuin-architekt: FREDERICK LAW OLSTED JR.

De eerste architect van het Departement van Financiën is de uitvoerder van de wenschen van deze commissie. De President benoemde een grooter aantal architect-leden dan vertegenwoordigers van andere kunsten, omdat het aantal vraagstukken van architectonischen aard niet alleen betreffende gebouwen, maar ook betreffende keuze van terreinen enz. grooter is dan de andere questies die voor deze commissie zullen gebracht worden. Het „American Institute” betuigt haar hartelijke dank voor de diensten die de President aan land en kunst hiermede heeft bewezen.

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architektonische Rundschau. Afl. V. 1909. Over „Cementbeton in tuin en landschap” handelt het eerste artikel. Het geeft een opwekking om het beton niet te misbruiken voor navolgingen van natuursteen, maar het in eigen taal te doen spreken. Zeer interessant is een volgens ontwerp van architect ALBERT EITEL monumentaal aangelegde tuin in de Mörikestrasse te Stuttgart; een aantal afbeeldingen in den tekst en een losse plaat geeft ons van den interessanten aanleg een beeld.

„Vergelijkende reisstudies uit Italië” noemde K. SCHELLBERG een artikel, dat hij met vlotte schetsen toelichtte.

Op losse platen worden in deze aflevering nog afgebeeld een pastorie met stal en catechisatiezaal te Schledhausen bij Osnabrück (arch. W. JÄNECKE), een woonhuis in de Fasanenstrasse te Berlijn (HANS BERNOULLI), een kerk-ontwerp van MARTIN ELSÄSZER, bestemd voor Schwenningen, een villa met hare interieurs te Buchschlag i. H. (LUDWIG BERNOULLI) een landhuis bij Botzen (A. VON INFELD).

Dekorative Kunst. Afl. VI. 1909. Prof. CURT STOEVIING uit Berlijn, bekend door zijn werkzaamheden aan de kunstnijverheidsafdeeling van het Warenhuis-Wertheim schijnt in den laatsten tijd meer en meer de nieuwe richting toegedaan, waarbij zakelijkheid, doelmatigheid, rust, licht en lucht en de aanpassing van het huis in zijne omgeving als hoofdgedachten op de voorgrond treden. Het landhuis in Cronberg gebouwd op een heuvelterrein bij een grooten nooteboom en in het genot van een fraai vergezicht en waarvan 24 afbeeldingen gegeven worden, kan als bewijs dienen van zijne richting, indien de werkelijkheid ook beantwoordt aan de goed verzorgde opnamen.

De volgende artikelen behandelen teekenwerk van HANS VOLKERT; de tentoonstelling van „de vrouw in Kunst en Mode” die voor degenen die haar met hoop en vreugde tegemoet zag als eene mislukking wordt beschouwd, volgens ERNST SCHUR wijl de vrouw nog ongeschikt is haar milieu te laten leven en daaraan de noodige eischen te stellen en zij te veel nog de confectiepop is; ontwerpen voor glasschilderingen van ALOIS BALMER; textiele handwerken; mooie oplossingen voor bemanteling van verschillende kachels; de bespreking van keramiek van de kunstnrichting van C. WEISS in Darmstadt; elektrische lichtkronen. Tenslotte geeft deze aflevering nog 2 grafmonumenten van den beeldhouwer PAUL GROESSNER en het model van een marktbron van LORENZ SCHWIND.

Der Städtebau. Afl. II. 1909. Direktor Dr. BÖHMERT (Bremen) schrijft over „Engelsche arbeiderswoningen en Duitsch oordeel”. Schrijver weerlegt hier eenige afkeurende kritiek en wijst er op hoe goedkoopte en hygiënische doelmatigheid de normale Engelsche arbeiderswoning kenmerken. Een en ander is het gevolg van de onmogelijkheid van grondspeculatie.

Het stuk over „het grondvraagstuk in steden” wordt ten einde gebracht. De schrijver, Dr. LUDWIG MÜLLER, geeft hier (in verband met het werk „Die Städtische Bodenfrage” door Dr. K. von MANGOLDT) middelen aan de hand tot verbetering der woningtoestanden. Dan worden nog eenige prijsvragen en wel voor terrein-aanleg te Lichtenberg bij Berlijn en het Sterntorkaserne-terrein te Bonn besproken aan de hand van een zestal losse

platen. Beide prijsvragen brachten zoowel in plattegrond als bebouwing interessante staaltjes van het moderne streven in den stads-aanleg.

Moderne Bauformen. Afl. II. 1909. Deze aflevering gewijd aan Dresdener kunstenaars geeft veel werk te zien van de arch. SCHILLING & GRAEBNER zooals den nieuwen aanbouw aan de „Sonnenstein” (dien zij in gemeenschap ontwierpen met den Oberbaurat REH en waaraan verschillende beeldhouwers ook hun hulp verleenden); de ontwerpen voor het Paulikerkhof; de gebouwen met verscheiden details en interieurs van het bad Elster; de huizen van de Dresdener spaar- en bouw-vereening; een groot landhuis in Blazewitz en eenige grafmonumenten. Vervolgens worden ons meubels van architect A. HOHRATH vertoond, die het gewone moderne type hebben, en voorts een prijsvraag-ontwerp voor de Dresdener Kamer van Koophandel van arch. O. MENZEL.

Architectura Nr. 11. Afdeeling kunstnijverheid. Voorstel van den heer DE BAZEL tot het vormen van eene Kunstnijverheidsafdeeling van „A. et A.” in vereeniging met de Ned. Vereeniging van Ambachts- en Nijverheidskunst. Het Bestuur meent echter dat niet kan worden teruggekomen op het besluit dat „A. et A.” alleen zulk een Afd. stichtte zou.

Verslag van de 1256e gewone vergadering van „A. et A.” op 3 Maart. In deze vergadering hield de heer ROBBERS eene bespreking over de nationale en internationale bescherming van het artistiek eigendom en werden aan het einde der vergadering de bekroningen uitgereikt aan de prijswinnaars in de Genootschapsprijsvragen. (Zie blz. 79.)

Oud en nieuw op het gebied van kazernebouw, door A. E. REDELÉ en W. DUDOK (vervolg). In dit opstel wordt behandeld het paviljoen en het barakken-systeem.

Boekbespreking. Hierin wordt besproken een onlangs uitgekomen brochure getiteld „Het Zuiderzee-vraagstuk”, door L. A. SANDERS.

TECHNISCH GEDEELTE. Verwarming en ventilatie, door ing. JOH. KORTING, naar het Duitsch door K. F. VAN DER HEYDEN (vervolg).

Het maken van bestekken, begrootingen en materialenstaten, door A. N. WIND (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 11. Opmerkingen over de uitbreiding van Amsterdam (vervolg en slot). Winkelhuis aan de Coolsingel te Rotterdam. Afbeelding van dit huis, gebouwd door de architecten DE ROOS & OVEREYNDER.

Prijsvragen, door DE ROOS & OVEREYNDER. Verschillende opmerkingen naar aanleiding van de Damprijsvraag en die voor slachthuistypen.

Over Architectenkamers (vervolg).

De Opmerker Nr. 11. Mainz, met afbeelding van den kruistoren van den Dom.

Vereenigingsleven en onafhankelijke organen. Naar aanleiding van het gesprokene over deze kwestie door den heer KEURSHOT in de vergadering der afd. Arnhem van de Mij. tot Bev. der Bouwk.

Het Zuiderzee-vraagstuk, door L. A. SANDERS. Bespreking van deze brochure.

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOON- STELLINGEN

De ontwerpen ingezonden op de prijsvraag van V. V. V. te Zaandam voor een verplaatsbare Muziektent waren Zaterdag en Zondag te bezichtigen.

De Commissie van beoordeeling, bestaande uit de heeren J. C. FRANCKEN, S. FRANCO en A. BEERENDS heeft de prijzen als volgt toegekend:

1e prijs f50.— M. GROEN, leeraar aan de Ambachtsschool te Alkmaar; 2e prijs f30.— H. L. SMIT, architect te Rotterdam; 3e prijs f20.— P. A. VAN GELDER en A. VAN ENGERS te 's Hage.

PERSONALIA

AUGUST MAU

(* 15 Oct. 1840 † 6 Maart 1909.)

Te Rome is aan de gevolgen van een longontsteking overleden de bekende duitse geleerde, AUGUST MAU. MAU was sedert 1870 in Italië gevestigd waar hem zwakke gezondheid heen had gedreven. Zijne werkzaamheid ligt in hoofdzaak op oudheidkundig terrein. Zijn bekendste en meest geslaagd werk is „Pompeji in Leben und Kunst” (van welk standaardwerk juist onlangs eene tweede verfraaide en uitgebreide uitgave verscheen), waarin MAU van zijne grondige kennis van de antieke beschaving heeft getuigd.

Benoemd tot opzichter der gemeentewerken te Leiden de heer J. B. VAN WIJNEN, te Vlissingen.

DE BOUWWERELD

WEEKBLAD VOOR THEORIE EN PRAKTIJK

REDACTIE: + + + + +
D. H. HAVERKAMP EN J. H. W. LELIMAN

ADMINISTRATIE:
FIRMA F. VAN ROSSEN · UITGEVER
HEERENGRACHT · 281

Achtste Jaargang. No. 12.

24 Maart 1909.

J. H. W. LELIMAN. B.-I. „HEIMATSCHUTZ” EN HARE MIDDELEN

Het behoeft zeker niet meer te worden aangetoond dat eene bestrijding der „ontsiering van stad en land” ook in ons land een aan gelegenheid is van urgenten aard.

De noodzakelijkheid van „Heimatschutz” — wie helpt aan een hollandsch woord dat met gelijke beknotheid het veelzijdige begrip zoo volledig weergeeft als het Duitsche dat nu noodgedrongen burgerrecht gaat verkrijgen? — te gaan betoogen, 't ware „enfoncez une porte ouverte”. Zij is reeds herhaaldelijk betoogd en ook „De Bouwwereld” wees meermalen er op hoe minderwaardige bouwkunst, leelijke reklame en aesthetisch wanbegrip, 't schoonheidskapitaal van ons land aantasten. Een ieder heeft bovendien in zijne omgeving staaltjes te over, die hem ondubbelzinnig onder het oog brengen dat het tijd wordt, en hoog tijd zelfs, de zaak aan te vatten.

't Heeft niet ontbroken aan pogingen om echt of gewaand vandalisme van kunst of natuur te keeren, om ontsiering te voorkomen, oude monumenten te sparen. Maar aan die beweging ontbrak alle systeem. Iedere poging stond als 't ware op zichzelf. Gemist wordt eene organisatie met alle voordeelen van dien en onze „Heimatschutz” verkeert nog in een periode welke in vele landen reeds tot het verleden behoort.

In zekeren zin kan dat verschijnsel een gelukwensch waard zijn. Immers, misschien wijst het er wel op dat elders het euvel zich in nog sterker mate deed gevoelen en het aldus tot heftiger afweer prikkelde dan ten onzent. Laat ons dat aannemen, opdat men niet gedwongen is om in grootere onverschilligheid en laksheid eene verklaring te zoeken. Laat ons denken dat de schoonheid van ons land nog de ergste mishandelingen, gelijk die voorkomen vooral in de groote industriestaten of in een land als Deutschland, dat in de laatste dertig jaren een geweldigen „Aufschwung” nam, niet leerde kennen en wij dus misschien nog relatief tijdiger er bij zijn dan onze naburen.

„Heimatschutz” in den huidige vorm is een streven dat eerst van de laatste jaren dagteekent. Zij is een

vorm van reaktie tegen den alles nivelleerenden, niets ontzienden materialistischen en kommerciëelen geest uit het eind der 19e eeuw. Wat zij wil, is deels eene uitbreiding, deels eene samenvatting van oudere programma's.

Monumentenzorg, „Denkmalpflege”, dagteekent reeds van ongeveer een eeuw her. Zij is een kind der romantische beweging uit het begin der 19de eeuw en bepaalde zich, goed bedoeld maar in de resultaten niet steeds gelukkig, aanvankelijk tot de middeleeuwsche kerken en kasteelen. Het begrip monument heeft echter sedert, en vooral in de laatste jaren, eene aanmerkelijke uitbreiding ondergaan, evenals trouwens het begrip „kunst” in het algemeen. „Denkmalpflege” is geëindigd slechts een der onderdeelen te worden van het ruimer opgevatte begrip „Heimatschutz”.

Het gaat bij deze niet alleen om behoud maar tevens om verheffing van het gansche cultuurpeil eener natie. Al de vele en velerlei factoren die dit bepalen, verdienen in gelijke mate aandacht en bescherming. Bij „Heimatschutz” denkt men niet meer alleen aan kunst in den meer traditioneelen zin des woords. „Schaffen wir eine sich über ganz Deutschland erstreckenden Bund aller Gleichgesinnten, denen es darum zu tun ist, deutsches Volkstum ungeschädigt und unverdorben zu erhalten, und was davon unzertrennlich ist: die deutsche Heimat mit ihren Denkmälern und der Poesie ihrer Natur vor weiterer Verunglimpfung zu schützen” heette het is den oproep tot stichting van den Duitschen „Heimatschutz”-bond in 1904.

Men is niet bij de monumenten blijven staan. De eenvoudige en bescheiden architectuur van burger- en boerenhuizen, die in hun onderling verband de karakteristieke stadsgezichten doen ontstaan, werden in bescherming genomen. Ook volksfeesten en kleederdrachten zijn betrokken in den kring der bemoeiingen. Eigenaardige zeden en gewoonten, in één woord alles wat karakteristiek is en den eigenaard van land en volk bepaalt, wordt beschermd tegen het opdringen van verkeerde, onder valschen schijn zich voordoende

moderne invloeden. Ook de schoonheid der natuur, bedreigd door 't industrialisme met zijne fabrieken en stuwdammen, zijne schreeuwende reklame, door de niets ontziende en in de meest verschillende vormen zich voordoende geldzucht onzer dagen, is een voorwerp van aanhoudende zorg der „Heimatschutz". Een dergelijk veelzijdig veld van aktie nu had geene bestaande vereeniging.

Zoo ontstond de veelomvattende „Heimatschutz"-beweging, welke in het jaar 1904 zich als 't ware condenseerde in de stichting van den Duitschen „Heimatschutz" Bond, waartoe het initiatief werd genomen in een warm gestelden oproep, dien tal van autoreiten op velerlei gebied, van uiteenlopende richting en vertegenwoordigende alle streken van het Duitsche Rijk ondertekenden. Den voornaamsten stoot had Prof. ERNST RUDORFF met zijn boek „Heimatschutz" gegeven.

Het veelzijdig karakter van dezen bond spreekt reeds uit § 1 van zijne statuten, gelijk die op de konstituërende vergadering, 30 Maart 1904 te Dresden, werden vastgesteld:

„Het doel van den Bond is de Duitsche „Heimat" in haar natuurlijk en geschiedkundig geworden karakter te beschermen tegen mishandeling.

„Het arbeidsveld van den Bond omvat de volgende groepen:

- a. Monumentenzorg.
- b. Zorg voor de overgeleverde landelijke en burgerlijke bouwwijze; behoud van het bestaande.
- c. Bescherming der natuur met inbegrip der bouwvallen.
- d. Redding der inheemsche dier- en plantenwereld evenals der geologische eigenaardigheden.
- e. Volkskunst met betrekking tot deroerende goederen.
- f. Zeden, gebruiken, feesten en kleederdrachten."

Voor verschillende dezer bemoeiingen bestonden weliswaar reeds vereenigingen van plaatselijk of meer algemeen karakter. Maar de mannen van den „Heimatschutz"-bond zagen in, en de uitkomst stelden hen in het gelijk, dat versnippering van krachten gelijkloidend was met verzwakking. Er ontstond strijd en konkurrentie van belangen wat den een in het bijzonder interesseerde, liet den ander, die het van zijn speciaal standpunt beschouwde, vaak min of meer onverschillig. Zodoende ontsnapten vele gevallen bijtijds aan de aandacht van hem wien zij belang inboezemden wijl degeen die ze opmerken kon er weinig aan hechtte. En deed zich iets voor, dan ontbraken dikwijls de noodige geschikte krachten tot ingrijpen.

Daaraan een eind te maken was mede het doel van den „Heimatschutz"-bond. Alle krachten, die nu elk een eigen maar enger gebied bearbeiden, wilde hij trachten te vereenigen tot een machtige resultante, tot een sterke drijfveer in den dienst der kultuur, terwijl daarbij de organisatie met provinciale of plaatselijke afdelingen en aangesloten zelfstandige vereenigingen van verwante strekking voorkomt dat door te ver doorgedreven centralisatie aan den anderen kant

weer wordt bedorven, wat aan den eenen was bereikt.

„Wij beschouwen", zoo schreef het bestuur van den „Heimatschutz"-bond, „wij beschouwen het als een onzer belangrijkste opgaven er voor te waken, dat de „Heimatschutz"-beweging een samenhangend geheel blijft en als zoodanig verder wordt bevorderd, dat zij niet uiteenvalt in onderdeelen. Men weet dat reeds vóór de stichting van onzen bond er zelfstandige pogingen werden aangewend tot bescherming van monumenten, van kleederdrachten, van de flora enz. Deze hielden echter onderling geen verband en sproten deels meer voort uit persoonlijke liefhebberijen. Prof. RUDORFF heeft toen in zijn boek „Heimatschutz" — dat den grondslag voor onze beweging heeft gelegd — aangetoond, dat alle pogingen tot bescherming van onze „Heimat" bij elkander behooren en dat zij zich moeten vereenigen tot ééne groote kultuurbeweging. Met het oog op dit groote doel is onze bond gesticht. De „Heimatschutz" heeft reeds thans eene beteekenis verkregen, waarop men enkele jaren geleden niet durfde hopen en zooals zij aan de afzonderlijke, niet samenhangende pogingen nooit had te beurt kunnen vallen. Het is niet voldoende dat ter wille van eenige bijzondere belangen hier een uit kunsthistorisch oogpunt belangrijk bouwwerk, daar een natuurwetenschappelijke zeldzaamheid bewaard blijft. De beteekenis der beweging is afhankelijk van haar geest."

Dien kant zal het ook in ons land uit moeten. Het ontbreekt niet aan aanwijzingen dat de tijden rijp zijn of dat weleer worden. Een wijze hoe die samenwerking op min-omslachtige wijze zou zijn te bereiken, zal nader worden aangegeven. Het streven zal ook hier moeten zijn eene samenvoeging van krachten, die nu versnipperd zijn. Ook hier zal de resultante moeten worden gezocht. Die resultante echter wijkt iets af van elk harer componenten. Want iedere groep pleegt hare speciale opvatting te huldigen. Zoo zal, om een enkel voorbeeld te noemen, de oudheidkundige, althans men mag het verwachten, neiging hebben „Heimatschutz" te beschouwen van een ietwat ander, behoudender standpunt dan de architekt. Het is nu eene zaak van takt, geduld en van overleg om dien middenweg te vinden waarop allen willen volgen.

Allen, en zelfs zij die men thans hunne plaats op het zondaarsbankje aanwijst. Ook deze immers moeten overtuigd worden. Want het doel van „Heimatschutz" mag niet wezen verbetering af te dwingen al zullen in den tijd van overgang ook wet en voorschrift hun nut hebben. Men moet leeren weer vrijwillig en onbewust, als weleer, schoonheid in zijn werk te leggen. Het einddoel blijft op te voeden, het inzicht te verruimen en de opvatting te veredelen. Het is er niet om te doen met kunst- en vliegwerk, ten koste van groote moeite, nu en dan, in op zichzelf staande gevallen iets te bereiken. In geheel een volk moeten de fundamenteen voor eene nieuwe opvatting worden gelegd of juist, moeten verloren gevoelens tot nieuw leven worden aangeblazen. Een werk van langen adem, een

„ONDER DEN SINT-MAARTEN”.

J. A. POOL. B.=I.

HAARLEM

taak die geen einde neemt, want gelijk op met het succes zal ook het ideaal stijgen.

Welke vereenigen zoud in ons land dan in aanmerking komen? In de eerste plaats wel die der kunstenaars, vereenigen van architecten (als de Mij. t. Bev. d. Bouwkunst, A. et A., de Bond, alsmede

verschillende plaatselijke vereenigen), en die meer in het bijzonder van schilders en beeldhouwers, Arti et Amicitia, St. Lucas, Pulchri Studio, diverse kunstkringen.

Gelijke rechten hebben ook de vele genootschappen die zich met oudheidkunde of geschiedenis bezighouden

en het Kon. Aardrijkskundig Genootschap kan evenmin gemist worden als de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten. Ook eene Maatschappij als het „Nut van 't Algemeen” zal medewerking zeker niet onthouden, welke door hare verbreiding aan beteekenis wint. De kringen van het onderwijs zullen vertegenwoordigd moeten zijn, de ambachtsschool en het teekenonderwijs in de eerste plaats, maar het spreekt van zelf dat ook de gewone klassenonderwijzer niet mag ontbreken.

Niet minder bij het vraagstuk betrokken zijn de verschillende Vereenigingen ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer (wier Bond, op voorstel van „Delfia”, zich reeds in 1907 met een adres wendde tot den Min. van Binnenl. Zaken met verzoek maatregelen te beramen ter beteugeling van de reclame-pest „welke maar al te vaak de mooiste land- en stadsgezichten, de monumentale gebouwen, de historische plekjes en de meest bezochte verkeerswegen geheel ontsiert.”)

Alle belangen dienen in de „Heimatschutz”-beweging gehoord te worden, wil zij praktisch nut kunnen afwerpen en niet bepaald blijven tot bespiegelingen en beschouwingen, tot onvervulde wenschen die slechts bitter stemmen.

De ingenieurs, technici en industriëelen hebben te grooten invloed op het welslagen van alle plannen, dan dat niet ook zij gehoord moesten worden. Maar wil men succes kunnen hebben, dan mag vooral niet vergeten worden de landbouw, door wier vereenigingen en organen, kan men hun steun winnen, een breeden kring betrokkenen zou bereikt worden.

Men kan moeilijk de veelzijdigheid te ver drijven en vooral zijn voelhorens uitstrekken in de richting der zondaars. In een belangrijk opstel in de mededeelingen van den „Heimatschutz”-bond 1904 Nr. 2, schreef Prof. Dr. C. J. FUCHS (Freiburg i. B.) terecht dat het gemakkelijk valt om het nut der beweging te betoogen als men zich maar op aesthetisch, artistiek of natuurwetenschappelijk standpunt stelt. De moeilijkheden beginnen eerst als men economisch gebied betreedt, moeilijkheden echter die veelal geenszins onoverwinnelijk blijken.

In het 22ste vlugschrift van den Dürerbond — waarover straks nader — dat gewijd is aan de „Denkmalpflege auf dem Lande” wordt o. a. deze waarschuwing gegeven, die menigmaal ook bij de „Heimatschutz” uit het oog verloren is.

„Een gevaar voor de „Denkmalpflege” schuilt erin dat zij niet zelden met hare eischen te ver gaat, waardoor zij zich dan meer na- dan voordeel toevoegt. Zij moet zich steeds bewust blijven dat naast haar nog andere belangen bestaan, zij moet bedenken dat de oude gebouwen met hun inhoud waaraan zij hare zorgen wijdt, geen museum- maar gebruiksvoorwerpen zijn, waarop de gebruiker, de levende in het algemeen, recht heeft, en wel een grooter recht dan de „Denkmalpflege”.

Als de „Heimatschutz” zich zou laten beheerschen door aesthetische of archaeologische eenzijdigheid en

zich liet leiden door een, trouwens niet zeldzaam, konservatisme, dat elke verandering kortweg tot vandalisme wil stempelen, dan was het spoedig met haar gedaan. Meer nog dan op behouden van wat is, moet haar streven echter gericht zijn op opbouwen.

Interessant in dit opzicht is ook wat Dr. E. W. BREDT onder den titel „Empfindungs-Bequemlichkeit” schreef, in „Deutsche Kunst und Dekoration” 1908, tegen te ver gedreven, oneconomische „Heimatschutz”.

Het deutsche voorbeeld werd reeds gevolgd zoowel in Oostenrijk als in Zwitserland, in welk laatste land in 1905 werd opgericht de „Schweizerische Vereinigung für Heimatschutz” (Ligue pour la conservation de la Suisse pittoresque).

Duitschland — 't zij hier ingelascht — kan nog andere vereenigingen aanwijzen die zich mede in de richting van „Heimatschutz” bewegen. In de eerste plaats komt daarvan in aanmerking de zeer krachtige „Dürerbund” die zelf hare algemeene strekking met vraag en antwoord aldus omschrijft:

„Was will der Dürerbund? Eine gesunde Kultur deren Erscheinung wahr, klar und erfreulich ausdrücke, was ist, die dadurch erkennen lasse, ob er auch gut sei, eine Kultur also, die unser Leben zugleich erfreulich, gesund, sittlich und würdig gestalte”.

Deze bond werkt mede o. a. door hare bij duizentallen verspreide, populaire en slechts 10 à 20 Pfennig kostende „Flugschriften zur ästhetischen Kultur” die eene hoogst belangwekkende reeks verhandelingen bieden en waarvan er ook vele het denkbeeld van „Heimatschutz” raken, o. a. Nr. 16 (Prof. K. HENRICH „Ueber die Pflege des Heimatlichen im ländlichen und städtischen Bauwesen”, welk opstel ook voorkomt in des schrijvers „Beiträge zur praktischen Aesthetik im Städtebau”, Nr. 20 (O. SCHWINDRAZHEIM „Die Dorfkunst und die Gebildeten auf dem Lande”), Nr. 22 (HOSZFELD „Denkmalpflege auf dem Lande”), Nr. 28 (O. SCHWINDRAZHEIM „Wie einer die Schönheit der Kleinstadt fand”), Nr. 38 (CARL REHORST „Alte Städtebilder, moderner Verkehr”), Nr. 39 (PAUL SCHULTZE-NAUMBURG „Aufgaben des Heimatschutzes”).

Mede op sociaal-oconomisch gebied beweegt zich het groote „Deutsche Verein für ländliche Wohlfahrt und Heimatpflege”, wier arbeidsveld is omschreven in het voor haar samengestelde werk van Prof. H. SOHNREY „Wegweiser für ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege”. Voorts moet ook vermeld worden de „Deutscher Dorfbund”, geleid door den zooeven genoemden Prof. SOHNREY en uitgeefster van het blad „Das Dorf” dat ook op architectonisch gebied ten goede werkt. Bovendien zijn er tal van provinciale en plaatselijke vereenigingen werkzaam als ook vereenigingen die zich bezighouden met eenig onderdeel van de „Heimatschutz”-taak, waarvan de opsomming hier evenwel van minder belang is dan die der reeds genoemde. Enkele zullen, in verband met hunne werkzaamheden, trouwens nog ter sprake moeten komen.

Een belangrijk feit is dat het machtige „Verband

Deutscher Architekten- und Ingenieur-Vereine" — wel de grootste technische vereeniging die bestaat — zich de zaak heeft aangetrokken. Het heeft in de afgevaardigden-vergadering, welke verleden jaar te Danzig gehouden werd, twee vragen in behandeling gebracht die met betrekking tot de „Heimatschutz"-beweging van groot en bovenal van praktisch belang zijn. Die vragen luiden:

1. Met welke middelen kan invloed worden verkregen op het artistieke karakter van partikuliere bouwwerken in stad en land?

2. Welke wegen moet men inslaan opdat bij ingenieurswerken met aesthetische overwegingen meer dan tot nog toe rekening wordt gehouden?

Beide vragen werden, de eerste door Oberbaurat F. L. KARL SCHMIDT (Dresden), de tweede door Oberbaurat H. S. KLETTE (Dresden), kortelings overleden, ingeleid op uitnemende en uitvoerige wijze, die aan belangrijkheid won doordat gebruik werd gemaakt van de door 39, resp. 21 aangesloten vereenigingen — en wat de eerste vraag betref bovendien nog door eene niet-aangesloten vereeniging — ingediende praeadviezen. Deze inleidingen, waarmede de vergadering zich vereenigde, vormen met de bijgevoegde bijlagen en praeadviezen, een hoogst belangrijk gegeven, dat de basis onzer verdere behandeling zal zijn.

Oberbaurat SCHMIDT komt in zijn referaat over de eerste vraag tot de volgende slotsom.

„Worden de bovenstaande opmerkingen overzichtelijk en kort samengevat dan blijkt, als voorwaarde voor eene succesvolle artistieke beïnvloeding van partikuliere gebouwen in stad en land allereerst de noodzakelijkheid de bevolking in te lichten over de ethische, opvoedkundige en artistieke waarde van oude gebouwen, van fraaie en eigenaardige kultuurbeelden, gepaard met opwekking tot opname, zorg, behoud en gebruikmaking van voorbeeldige oude gebouwen en met onderricht over de aesthetische, technische en economische voordeelen, die de inheemsche bouwwijze bezit in vergelijking tot de schematische en ingevoerde opvattingen, die in den laatsten tijd gebruikelijk zijn. Voorts het houden van voordrachten en openbare besprekingen, evenals het tentoonstellen van ontwerpen en modellen voor goede gebouwen aangevuld volgens de methode van voorbeeld en tegen-voorbeeld, door leerrijke vergelijking met plannen van foutieven aanleg.

„Het is doeltreffend dat zulke algemeene lessen en toelichtingen hand in hand gaan met de bemoeiingen van die vereenigingen welke zich — als de vereenigingen voor geschiedenis en oudheidkunde, monumentenzorg, volkskunst en volkskunde — tot taak stellen de studie van de grondslagen van het volksleven, zoowel als van het geestelijke en artistieke streven der bevolking.

„Ook zullen zulke algemeene lessen des te vrucht dragender zijn, naarmate de rijksautoriteiten en met name ook de spoor-, post- en militaire administratie het voorbeeld geven en zij hunne gebouwen zich harmonisch bij de omgeving doen aansluiten, aldus in

den besten zin de taak der „Heimatschutz" praktisch opvattende.

„Hieruit zijn de volgende middelen af te leiden:

1. Inwerking op de vorming der leerlingen onzer technische en industriële onderwijs-inrichtingen, volgens de door het „Verband" hiervoor opgestelde grondslagen; benoeming uitsluitend van degelijke, in eenvoudige vormgeving door en door ervaren leeraren; verzameling, publiceerling en verspreiding van goede, ook in economischen en technischen zin aanbevelenswaardige voorbeelden in ontwerp of model; daarmede in verbinding:

2. Het houden van meester-kursussen voor de vakpatroons ten plattelande en in kleine steden, benevens van nuttige voordrachten in het bijzonder voor de deskundigen die in middelbare en kleine steden en ten plattelande aan de bouwpolitie worden toegevoegd, met rijks subsidie voor de reiskosten.

3. Inwerking op de bouwverordeningen en bebouwings-resp. rooilijnplannen in artistieke en nationalen zin; grooter medewerking van artistieke krachten bij het opstellen van zulke plannen welke van het grootste en beslissende belang zijn voor de aesthetische ontwikkeling van eene plaats, met de daaruit voortvloeiende beperking der gemeentelijke bevoegdheden. Uitnoodigingen aan alle hogere technische en administratieve ambtenaren tot deelname ambtshalve aan een reeks voordrachten over stedenbouw, teneinde het begrip voor de belangrijkste beginsels der hedendaagsche opgaven te bevorderen. Te vergelijken de te dezer zake in Beieren en Hessen uitgevaardigde besluiten.

4. Beïnvloeding der gemeenten bij het ontwerpen harer eigen werken, in het bijzonder bij scholen, pastoriën en „Gemeindehäusern", uitzichtstorens en gedenkteekens; beperking harer bevoegdheden ten gunste eener controle op de artistieke hoedanigheden van bouwplannen en wel, zooveel mogelijk ook dan, wanneer geen rijkssubsidie ter sprake komt.

5. Uitlokking van nieuwe bouwverordeningen die bij de huidige opvatting van monumentenzorg en van artistieke behandeling van bouwwerken passen alsmede uitvaardiging van wettelijke bepalingen in den zin der in Beieren, Hessen, Pruisen en Saksen ¹⁾ reeds bestaande voorschriften.

6. Toevoeging aan de bouwpolitie van geschikte deskundigen of commissies van deskundigen ter behandeling van ingediende bouwplannen ook in aesthetisch opzicht.

7. Aandrang op de gemeentebesturen tot het volgen van eene verstandige grondpolitiek, teneinde zooveel mogelijk eene ongezonde en met de aesthetische ontwikkeling strijdende terreinspeculatie te weren, inwerking op de geldschietende banken, de verzekeringsmaatschappijen, spaarbanken enz. met de opmerking dat fraai en praktisch bouwen ook in het belang van den geldschietaar is.

8. Beschikbaarstelling van rijksgeld voor de stichting

¹⁾ In afwijking van het in 1907 opgestelde praeadvies, is Saksen, welks wet verleden jaar tot stand kwam, bijgevoegd. L.

van openbare advies-bureaux in bouwzaken en opdracht aan de bouwpolitie, in het bijzonder in kleine steden en ten plattelande om alle belangrijke of twijfelachtige ontwerpen ter artistieke keuring en eventuele aanbeveling van verbeteringen, aan het adviesbureau op te zenden.

9. Uitlokking van wedijver bij het stichten van aantrekkelijke in het stadsbeeld goed passende gebouwen door het toestaan van subsidies in de bouwkosten, door het verlenen van eere-prijzen of van openbare loftuiging.

10. Inventariseering van oude, voorbeeldige gebouwen in stad en land en terhandstelling der resultaten aan de bouwpolitie ter behartiging bij eventueelen nieuwof verbouw, ook van de omgeving dier gebouwen".

Ik stel mij nu voor aan deze konklusies van Oberbaurat SCHMIDT eenige opmerkingen vast te knopen, hare motiveering mede te deelen en na te gaan wat al reeds in de aangegeven richting is beproefd en bereikt.

(Wordt vervolgd.)

CONCEPT-BETONIJZER-VOORSCHRIFTEN ¹⁾

Algemeene bepaling.

Art. 1.

nder „betonijzer" wordt verstaan een oordeelkundige samenvoeging van cementbeton en ijzer, zoodanig, dat beide materialen innig verbonden zijn en gemeenschappelijk weerstand bieden aan de daarop werkende krachten.

AFDEELING I.

Materialen.

Art. 2.

Het cement moet zijn kunstcement, mag geen slakkencement bevatten, en moet overigens voldoen aan de volgende eischen:

1°. Het cement moet afkomstig zijn uit een gunstig bekende fabriek; het moet in verzegelde vaten of zakken worden aangevoerd en een bewijs van herkomst moet kunnen worden overgelegd.

2°. Na gloeiing onder afsluiting van de buitenlucht tot helrood gloeihitte mag het soortelijk gewicht van het cement niet minder bedragen dan 3.10.

3°. Het cement moet zóó fijn gemalen zijn, dat bij het ziften op een zeef met 900 mazen per cM². en een draaddikte van 0.1 m.M. niet meer dan 5 pCt., en daarna op een zeef met 4900 mazen per cM². en een draaddikte van 0.05 m.M. niet meer dan 30 pCt. in gewichtsdeelen berekend, achterblijft.

4°. Bij een temperatuur van 15 à 18° C. mag het begin van binding niet binnen twee uur na den aanmaak van de cementbrij plaats vinden. Het einde der binding moet bij deze temperatuur ten minste twee uur na het begin van binding plaats hebben. Het oogenblik,

waarop een met 300 Gram belaste, glad gepolijste en aan het onderende haaks afgevljnde proefnaald met 1 m.M². doorsnede niet meer geheel door de brij heendringt, duidt het begin en dat, waarop de naald geen meetbaren indruk achterlaat, het einde der binding aan. De voor dezen eisch te bezigen cementbrij moet bestaan uit een mengsel van cement en water van zoodanige lijvigheid, dat, indien een met 300 Gram belaste, glad gepolijste en aan het onderende haaks afgevljnde proefnaald met 10 m.M. middellijn voorzichtig op een met brij gevulde en van boven glad afgestrekten metalen doos van 4 cM. hoogte, een middellijn aan den bodem van 8 cM. en aan de opening van 9 cM. wordt neergelaten, zij daarin tot op 6 m.M. afstand van den bodem doorzakt. De tijdmeting geschiedt vanaf het oogenblik, waarop het water voor den aanmaak der brij aan het cement wordt toegevoegd.

5°. Een op een glazen plaat uitgestreken, ronde cementkoek met 10 à 15 cM. middellijn en 15 à 20 m.M. dikte, doch aan de randen dun uitlopend en samengesteld uit cementbrei, zooals in het vorige lid is omschreven, na 24 uur, tegen uitdroging beschut, bij een temperatuur van 15 à 18° C. aan de lucht te zijn blootgesteld en daarna onder water van 15 à 18° C. geplaatst, mag ook na vier weken geen randscheuren, opgebogen randen of andere, op zoogenaamd „werken" duidende, verschijnselen vertoonen.

6°. Een mortel, samengesteld uit één gewichtsdeel cement en drie gewichtsdeelen Duitsch normaalzand aangemengd, met zooveel water, dat de mortel, wat den vochtigheidstoestand aangaat, in aanzien overeenkomt met vochtige aarde, moet, na 24 uur, tegen uitdroging beschut, bij een temperatuur van 15 à 18° C. aan de lucht te zijn blootgesteld en daarna onder water van 15 à 18° C. geplaatst gedurende zes dagen, een trekvastheid van ten minste 12 K.G. en een drukvastheid van ten minste 120 K.G. per cM². bezitten. De trek- en drukvastheid moeten bedragen in eenzelfde geval, doch nadat de mortel 27 dagen onder water is geplaatst, respectievelijk 18 en 180 K.G. per cM². Als trekvastheid geldt het gemiddelde uit tien proeven, als drukvastheid het gemiddelde uit vijf proeven. De trekvastheidsproeven moeten geschieden met achtvormige proefstukken, waarvan de kleinste doorsnede ten minste

¹⁾ Eene Commissie uit de Vak-Afdeeling voor Bouw- en Waterbouwkunde, van het Kon. Inst. van Ing., heeft een stel Concept-voorschriften voor betonijzer ontworpen. Het werd in „De Ingenieur", waaraan wij het ontleenen, opgenomen onder bijvoeging dat de Commissie zich voor opmerkingen aanbevolen houdt.

De Commissie bestaat uit de heeren J. W. C. TELLEGEN, Voorzitter, M. B. N. BOLDERMAN, Secretaris, A. W. C. DWARS (sinds begin 1907 naar het buitenland vertrokken), W. HANEGRAAFF, A. C. C. G. VAN HEMERT, H. VAN OORDT, S. J. RUTGERS, L. A. SANDERS en F. C. J. VAN DEN STEEN VAN OMMEREN.

5 cM². bedraagt. De proefstukken moeten worden vervaardigd in metalen vormen, welke geplaatst worden op een niet afzuigende onderlaag, worden gevuld met de benodigde hoeveelheden mortel en machinaal worden aangeklopt met 150 slagen van een hamer van 2 K.G. bij 20 cM. valhoogte, terwijl daarna de overtollige mortel van de vormen wordt afgestreeken. Blijkt na het ineenkloppen een vorm niet voldoende gevuld te zijn, dan wordt het daarin aanwezige proefstuk vernietigd. De breukgewichten worden bepaald door middel van een doelmatig ingericht trektoestel, waarbij de belastingtoename van 5 K.G. per seconde bedraagt.

De drukvastheidsproeven moeten geschieden met kubussen met zijvlakken van 50 cM². en machinaal gemaakt op de wijze, als hierboven voor de trekvastheidsproefstukken is beschreven, echter met wijziging in zooverre, dat het gewicht van den hamer 3 K.G. en de valhoogte 50 cM. moet bedragen. De breukgewichten worden bepaald door middel van een doelmatig ingericht druktoestel, waarbij de belastingtoename 5 tot 10 K. G. per seconde bedraagt. De trekvastheid der mortel op bovengenoemde wijze bereid, moet na 28 dagen verharding ten minste 10 pCt. en de drukvastheid van dergelijke mortel na 28 dagen verharding ten minste 25 pCt. meer bedragen dan de trek- en drukvastheden na 7 dagen verharding.

70. In het cement mag niet meer dan 3 pCt. zwavelzuur-anhydrid voorkomen, berekend op materiaal in gedroogden staat.

Cement, hetwelk door vocht geleden heeft en verslijnselen vertoont, welke op begin van verharding duiden, mag niet op het werk aanwezig zijn.

Art. 3.

Het zand moet zijn zuiver, grof rivierzand van geen grootere korrelgrootte dan 5 mM., en mag geen slib, klei of andere nadeelige stoffen in noemenswaardige hoeveelheden bevatten.

Art. 4.

Het grind en de steenslag moeten zijn van voldoende hardheid en van doelmatige korrelgrootte in verband met de bestemming; de korrelgrootte mag niet minder dan 5 mM. en niet meer dan 60 mM. bedragen. Het grind en de steenslag mogen niet in noemenswaardige mate verontreinigd zijn door slib, klei of andere nadeelige stoffen.

Art. 5.

De in het beton aanwezige mortel moet ten minste 135 K.G. cement op 2 H.L. zand bevatten. De verhouding tusschen de te verwerken hoeveelheden zand en die van het grind of den steenslag moet gelegen zijn tusschen de grenzen $\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{1}$.

De samenstellende deelen moeten zoo volkomen mogelijk in drogen toestand worden doorengemengd; daarna moet onder geleidelijke toevoeging van water de aanmaak geschieden, hetzij uit de hand door middel van harken en omzetten op een voor het doel geschikten vloer, hetzij machinaal in een daartoe geschikt mengtoestel.

Het voor de bereiding te bezigen water moet vrij zijn van schadelijke bestanddeelen.

Art. 6.

Het te verwerken vloeijzer en vloeistaal moet eene trekvastheid bezitten van ten minste 37 K.G. per mM²., en van ten hoogste 60 K.G. per mM², bij een qualiteitscoëfficiënt van ten minste 900, en moet overigens voldoen aan de voorschriften vervat in de laatst vastgestelde „Algemeene voorschriften voor de uitvoering en het onderhoud van werken onder beheer van het Departement van Waterstaat”.

Welijzer mag slechts gebezigd worden voor onderdeelen der wapening, waarvan de grootste dikteafmeting niet meer dan 8 mM. bedraagt.

(Wordt vervolgd.)

GEMENGDE BERICHTEN

Stadhuis te 's Gravenhage. De „N. R. C.” bracht een curieus bericht: Door den architect Frowein is aan B. en W. een volledig ontwerp ingezonden tot ver- en aanbouw van het Raadhuis, welk ontwerp door hem ter uitvoering in overweging wordt aangeboden.

De aanleiding hiertoe werd gevonden in het openbaar gemaakte rapport. dd. 30 October 1908, der commissie van advies, die benoemd is inzake de stadhuisverbouwing.

Het rapport dezer commissie, aan welke ook het destijds door den heer Frowein aan B. en W. ingezonden gevelontwerp is overgelegd, stemde zoo goed als geheel in met de algemeene opvatting der door hem ontworpen en voorgestelde gevel-architectuur, zich aansluitende aan die van het 16e eeuwse gedeelte.

Waar den heer Frowein destijds de gegevens ontbraken om een volledig ontwerp te kunnen opmaken, heeft hij thans, die gegevens kennende, dit gedaan.

De accijnshuisjes bij de Hooglandsche kerk te Leiden zullen nu volgens gemeenteraadsbesluit behouden blijven.

Het Cement-syndicaat ziet in Nr. 11 van „De Aannemer” zich even gekarakteriseerd. Zooals men weet is er kwestie

tusschen het Ned. Cement-syndicaat en enkele groothandelaars. De aannemers worden nu aldus gewaarschuwd:

„Eenmaal de macht in handen, is het Syndicaat baas. Het levert wat het wil, wanneer het wil en hoe het wil. Het decreeteert en beveelt. Te handelen is er niet, te bespreken valt er niet, te schikken bestaat er niet, men moet gehoorzamen.

„Tot nog toe kwam dit niet zoo uit. Het bleef binnen de perken. De groothandelaren zaten er tusschen. Van meet af drongen zij aan op althans eenige vrijheid van beweging. Zij — die de goede merken hier introduceerden, wier reputatie en aan de soort en aan de wijze van levering verbonden was. Aan hen was het dan ook te danken, dat er nog eenige vrijheid overbleef en men nog niet geheel was overgeleverd aan de willekeur eener instelling, die te kwader ure Holland koos voor het terrein harer extravaganties.

„Vandaar de sympathie voor de groothandelaren in de heerschen- de kwestie. Vandaar de neiging om hen te steunen. Als het niet anders kan, dan Syndicaats-cement — maar kan het anders, dan getroosten wij ons zelfs materiële opofferingen en koopt geen onzer Syndicaat-cement.”

De Alhambra, het beroemde Moorsche slot te Granada, verkeert sinds lang in een staat van verval die verontrustend is en waaraan door de Regeering uit gebrek aan de noodige geldmiddelen niet afdoende kan worden voorzien.

Op initiatief van den vroegeren Minister-President MORET is nu een vereniging van „Alhambra-vrienden” gesticht. Het doel is het slot te onderzoeken en te herstellen benevens het

bij elkaar brengen der noodige gelden. In het bijzonder wordt daarbij ook gerekend op steun uit het buitenland en eene loterij zal worden gehouden.

De restauratie zal beginnen met de groote zuilenhal van de „Patio de la Alberca” aan de Westzijde van het paleis, welke een zeer zuiver voorbeeld is van den Moorschen stijl en die zeer sterk geleden heeft.

Ook de zaal der gezanten met haar 22 M. hoogen koepel is zeer bouwvallig. Deze zaal zal geheel in den vroegeren staat worden hersteld en de verbleekte kleuren en de beschadigde vormen zullen zorgvuldig worden gerestaureerd.

Als met deze werkzaamheden nu maar niet de poëzie uit het feërsche bouwwerk wordt „uitgerestaureerd”.

Verzakking van het „paleis-Bourbon”. Volgens „La Construction Moderne” is dit paleis, het oude hotel van Condé ondermijnd door de werken van de „Métro” alwaar men reeds 2 jaar mede bezig is en men vreest dat deze werken gevaar voor verzakking geven. Men kan reeds eenige verzakking bemerken aan den sokkel van het standbeeld van Mars, dat grenst aan de zijde van de brug de la Concorde. Ook zijn scheuren zichtbaar in het standbeeld van COLBERT.

Eene prijsvraag voor den bouw van huizen in streken welke aan aardbevingen onderhevig zijn, is op initiatief van de „Società Cooperativa Lombarda di Lavori Pubblici”, te Milaan uitgeschreven.

Aan de Afdeling Handel van het Ministerie te 's Gravenhage kunnen belangstellenden vertalingen van het programma der prijsvraag raadplegen.

Levendigheid in het bouwvak in de Vereenigde Staten. Tijdens en in de maanden volgende op de crisis van het voorgaande jaar was er wellicht geen enkel vak, waarin de financieele toestand tot een zoo nagenoeg geheelen stilstand leidde als in het bouwvak. Thans echter, waar de berichten omtrent andere industrieën nog zeer tegenstrijdig zijn, is de levendigheid in het bouwvak weder grooter dan te voren. Volgens mededeelingen van „The Chronicle” zijn in de eerste twee maanden van 1909 bouwvergunningen tot een totaal bedrag van \$ 100.740.533 verleend, tegen \$ 49.334.604 in die maanden van 1908 en \$ 81.551.318 in die maanden van 1907. De verbetering is vrijwel over het geheele land verspreid. In de stad New-York alleen werden in Februari bouwvergunningen tot een bedrag van \$ 23.825.000 verleend, tegen slechts \$ 5.668.000 in Februari 1907 en ruim \$ 13 miljoen in die maand van 1908. („Alg. H.bl.”)

Dure klerhaken. Onder de verschillende steden waar het beheer al bijzonder hooge, zoo niet de allerhoogste bedragen verslindt, behoort New-York. De begroting (voor 1909 \$ 156.000.000) bedraagt meer dan van twee koninkrijken, Beieren en Saksen, samen. In het „Berl. Tageblatt” wordt een beschouwing gegeven over verschillende uitgaven, en daarin wordt vermeld hoe hoog zelfs de onbeduidende uitgaven stijgen. Er moesten klerhaken aangebracht worden in een openbaar gebouw. Daartoe werden 165 klerhaken met de daarbij behorende spijkers en schroeven besteld. Aan twee man werd opgedragen het werk te verrichten. De stad betaalde f 1.50 voor iedere klerhaak, terwijl men die overal in New-York voor 15 cent kan krijgen. Volgens dezelfde maatstaf werden de spijkers en schroeven betaald. De werklieden ontvingen ieder f 10 daags en hadden 31 dagen (geen drukfout!) noodig om ze te bevestigen. En zoo kwam iedere klerhaak aan de stad te staan op \$ 2.21 of ± f 5.40. Dat is in het klein nog heel wat erger dan de dieverijen bij den bouw van het Kapitol te Harrisburg.

Een bedenkelijke aanbeveling. Uit een circulaire: „Qualiteit en prijs onzer installaties zullen in geen opzicht onder doen voor die van eenige andere firma”.

Dat de qualiteit niet achterstaat bij die van konkurrende leveringen is gewis een aanbeveling, maar als ook de prijs niet onder doet, gaat een groot deel van het voordeel toch weer verloren!

BOEK EN TIJDSCHRIFT

Architectura Nr. 12. Verslag van de 1257e gewone leden- tevens openbare vergadering van „A. et A.” op 17 Maart. In deze vergadering hield de heer VAN NIEUKERKEN eene bespreking over de aanstaande Dambebouwing waarin het voor en tegen van het gemeentepan en dat der ingekomen antwoorden op de prijsvraag door hem en eenige debaters behandeld werd. Het gemeentepan werd daarbij vrijwel algemeen afgekeurd.

TECHNISCH GEDELTE. Verwarming en Ventilatie, door Ing. JOH. KORTING, naar het duitsch door K. J. VAN DER HEIJDEN (vervolg).

Bouwkundig Weekblad Nr. 12. Stuc-ornament, door J. A. M. H. De architect bemoeit zich bij huizenbouw meer met het uiterlijk der gevels en met de binnenbetimmering dan met het stukadoorwerk. Gewoonlijk worden daarvoor de modellen uitgekozen in de stukadoorwerkplaats, dus de bestaande modellen. Dit is zeer te bejammeren als men bedenkt hoe hoog

de kunst van het modelleeren van het stukadoorwerk in de vorige eeuwen stond, met name in de 18e eeuw, toen deze versiering zoo ruim overal werd toegepast. Eene herleving dier oude kunst is voorbereid door den heer A. L. VAN DER LEE, beeldhouwer en modelleur te Groningen, die alreeds een proeve van zijn talent heeft gegeven in het postkantoor en in een villa te Groningen.

De accijnshuisjes bij de Hooglandsche kerk te Leiden. Afbeelding van bedoelde huisjes, die thans behouden blijven.

Over architectenkamers (vervolg).

Keuring eener verwarmingsinrichting op gearandeerde temperatuur, door F. G. UNGER.

J. EISENLOEFFEL. Overname van een artikel uit de Groene Amsterdammer, over de reden van het weinige succes in Duitschland van dezen kunstenaar, door H. T. KARSTEN.

De Opmerker Nr. 12. Een Rijksproefstation voor bouwmaterialen (slot). Men stelt zich te veel voor dat met het nemen van proeven door zulk een station de volmaakt- heid bereikt zal zijn. De uitspraken van zulk eene inrichting zullen niet voor de gegadigden dadelijk onfeilbaar verklaard worden. Menige aannemer zal zich bij de uitspraak van zulk een bureau niet altijd neerleggen. Over het algemeen hebben architecten minder behoefte aan zulk een station dan wel de ingenieurs.

Vereenigingen. Verslag der gehouden vergadering van „Bouwkunst en Vriendschap” te Rotterdam, waarin de heer S. H. DE ROOS eene lezing hield over: „Vroegere en heden- daagsche boekverzorging.”

Groote kanaalplannen (vervolg en slot). Overgenomen uit de „N. Rott. Ct.”

PRIJSVRAGEN, EXAMENS EN TENTOON- STELLINGEN

ARGENTINIË.

Prijsvraag voor den bouw van een polykliniek.

Door het Ministerie van Openbare Werken te Buenos-Aires is eene prijsvraag uitgeschreven voor den bouw van eene poly- kliniek te José de San Martin. De plannen moeten vóór 30 Juli a.s. ten 3 ure 's namiddags zijn ingeleverd.

Hiervoor zijn twee prijzen van respectievelijk 10 000 en 5000 pesos uitgelooft. („Handelsberichten”.)

PERSONALIA

HERMANN KNAUER. †

Te Berlijn is na een korte ongesteldheid in de kracht van zijn leven, 38 jaar, overleden HERMANN KNAUER, het eenig lid der welbekende bouwfirma BOSWAW & KNAUER.

De overledene nam een bijzondere plaats in het Berlijnsche bouwbedrijf in. De firma BOSWAW & KNAUER is zeer klein begonnen — zoo wij wel hebben als stucadoorzaak — maar door uitstekende organisatie, alsmede door werkkraft en onder- nemingszin, nam zij ras in omvang toe. In 1902 werd de firma omgezet in eene Naamlooze Vennootschap met een kapitaal van 1.5 miljoen mark dat later tot 4 miljoen is vergroot. Zij beoefende het bouwvak uitsluitend als een commercieele „Groszbetrieb” en vond haar arbeidsveld door hare betrekkingen tot de groote banken (waarvan o.a. de Bergisch-Märkische bank, behorende tot de machtige groep van de Deutsche Bank en de Darmstädter Bank, een haar voornaamste aandeelhouders was) en zulks doordien zij eenerzijds gepousseerd werd bij de onder- nemingen waarin die banken betrokken zijn, anderdeels omdat zij zorgen kon voor hypotheek en kapitaal. Dat was ook de reden harer samensmelting met de „Berliner Bau- en Terrain- gesellschaft” welke tengevolge van den bouw der Friedrichstrasse- Passage in geldmoelijkheden verkeerde.

Het kan echter niet worden ontkend dat de Firma BOSWAW & KNAUER, hoewel haar tot in hoogste instantie rechterlijk verboden werd zich „architekt” te noemen (naar aanleiding van een haar door den B. D. A. aangedaan proces), artistiek hoog- staand werk leverde doordien zij met zeer hooge traktementen zich van een staf van uitstekende medewerkers had voorzien.

Wij noemen o.a. de Bergisch-Märkische Bank te Keulen, het Esplanade Hotel, het Kaufhaus des Westens, de Darmstädter Bank, het Neue Schauspielhaus aan de Nollendorfsplatz (waar zoowel tooneel als de restauratie door de firma B. & K. werd geëxploiteerd) alle te Berlijn.

Te Enkhuizen zijn op de voordracht voor adjunct-gemeente- opzichter en leeraar in het teekenen aan de ambachts-avond- school geplaatst: de heeren H. J. DEN BREEJE, te Utrecht; J. H. KLOSTERS, te Amsterdam; F. G. SLOTMAN, te Doesburg; A. VERSLOOT, te Utrecht en A. A. VERSLUYS, te Enkhuizen.